

ŠTUDIJNÉ ZVESTI

ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED NITRA

59 – 2016

Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV Nitra
59 – 2016

Recenzovaný časopis / Peer-reviewed journal

Hlavný redaktor / Editor-in-chief
Gertrúda Brezinová a Alena Bistáková

Redakčná rada / Editorial board
Lucia Benediková, Jozef Bujna, Jana Čižmářová, Eva Fottová, Joachim Henning, Ivan Cheben, Alexandra Krenn-Leeb, Ján Rajtár, Peter C. Ramsel, Jozef Zábojník

Výkonný redaktor / Executive editor
Miriama Nemergutová

Počítačové spracovanie / Computer elaboration
Beáta Jančíková

Grafický návrh a počítačové spracovanie obálky / Graphic layout and computer elaboration of the cover
Ivan Kuzma

© Archeologický ústav SAV Nitra, 2016
IČO vydavateľa – 00 166 723

Dátum vydania – jún 2016
Ročník vydávania – 59. ročník

Evidenčné číslo MK SR 3403/09 / Ministry of culture evidence No. 3403/09

Kontaktná adresa (príspevky, ďalšie informácie) / Contact address (Contributions, Further informations)
Archeologický ústav SAV, Akademická 2, SK-949 21 Nitra, Slovakia
Tel: +421 6410051, Fax: +421 37 7335618, e-mail: gertruda.brezinova@savba.sk, alena.bistakova@savba.sk

Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma / Distributing, booking and subscription receives
Archeologický ústav SAV, Akademická 2, SK-949 21 Nitra
e-mail: nraukniz@savba.sk

Za znenie a obsah príspevkov zodpovedajú autori. / The authors are responsible for their contributions.

Žiadna časť tejto publikácie nesmie byť reprodukováaná alebo rozširováaná v žiadnej forme – elektronicky či mechanicky, vrátane fotokópií, nahrávania alebo iným použitím informačného systému vrátane webových stránok, bez predbežného písomného súhlasu vlastníka vydavateľských práv.

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form – electronic or mechanical, including photocopy, recording, or any information storage and retrieval system, including web pages, without the prior written permission from the copyright owner.

Vychádzajú dvakrát ročne. Príspevky v Študijných zvestiach sú indexované a citované v databáze The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH).

Published twice a year. Articles in Študijné zvesti are abstracted and indexed in The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH).

ISSN 0560-2793

Tlač / Printed by VEDA, vydavateľstvo SAV, Bratislava

OBSAH

Michal Holeščák

Terminológia a typológia diaľkových zbraní z obdobia včasného stredoveku na území Slovenska	5
Terminology and Typology of early Medieval ranged Weapons from Area of today's Slovakia	23

Peter Fecko

Vymedzenie horskej oblasti Slovenska a jeho význam pre archeologické bádanie	25
Determination of the mountain Area in Slovakia and its Signification for archaeological Research	61

Ján Hunka

Stredoveké mince zo Štúrova a okolia zo 6.–16. storočia	65
Medieval Coins from Štúrovo and Surrounding from 6 th –16 th Centuries	73

Lucia Nezvalová

Osídlenie Kapitulskej ulice č. 6–8 v Bratislave v neskorom stredoveku a na začiatku novoveku – analýza nálezov s dôrazom na keramické nádoby	75
Settlement of Kapitulská street 6–8 in Bratislava in Late Middle Ages and at the beginning of Modern history – Analysis of Findings with emphasis on ceramic Vessels	93

Mária Tonková – Marián Samuel – Danka Majerčíková

Antropologický rozbor kostrového materiálu z výskumu zaniknutého stredovekého kostola v Radoli-„Koscelisku“ v roku 2013	95
Anthropological Analysis of skeletal Remains from Research of defunct Medieval Church in Radoľa-“Koscelisko” in the year 2013	120

Mário Bielich

Pracovný seminár „Fajka ako predmet archeologického a historického bádania“	123
---	-----

Mário Bielich

Nálezy fajok zo Šale a okolia	125
Pipe finds from Šaľa and its Vicinity	145

Alexander Botoš

Fajky zo zbierok Gemersko-malohontského múzea v Rimavskej Sobote	147
Pipes from Collections of the Gemer-Malohont Museum in Rimavská Sobota	159

Petr Holub – Václav Kolařík – Olga Lečbychová – Antonín Zůbek

Nejstarší dýmky a kuřácké potřeby z brněnských archeologických nálezů	161
The oldest pipes and smoking accessories within the archaeological finds from Brno	166

Róbert Daňo

Jednodielne fajky z hradu Hrušov (okr. Zlaté Moravce)	167
Tobacco Pipe from Hrušov Castle (county Zlaté Moravce)	170

Vladimír Mitáš

Keramické fajky z niektorých archeologických nálezísk na Slovensku	171
Ceramic Pipes from several archaeological Sites in Slovakia	182

Miriám Jakubčinová

Keramická fajka z hradiska Valy v Bojne	183
Ceramic Pipe from Hillfort Valy in Bojná	187

Skratky časopisov a periodík	189
------------------------------------	-----

TERMINOLÓGIA A TYPOLÓGIA DIAĽKOVÝCH ZBRANÍ Z OBDOBIA VČASNÉHO STREDOVEKU NA ÚZEMÍ SLOVENSKA¹

Michal Holeščák

Kľúčové slová: lukostreľba, terminológia, typológia, šíp, luk, včasný stredovek

Key words: archery, terminology, typology, arrow, bow, early medieval

Terminology and Typology of early Medieval ranged Weapons from Area of today's Slovakia

Aim of this article is to set the questions of terminology and typology of ranged weapons in early medieval period in the area of today's Slovakia. Paper deals with basic parts of bow and their interpretation value in archaeological sources, proposes terminology used for their description, based also on new international researches about this problematic. Typology of arrowheads based on multilevel morphological description is also presented. Its result is alpha-numerical code, that can be used on every specimen from the analysed period and it results in chronological analysis focused on representation of types in chronological periods from the end of 7th to beginning of 11th century.

ÚVOD

Z veľkej škály stredovekých militárií je možné vyčleniť samostatnú skupinu, používanú na boj z diaľky, do ktorej je možné zaradiť luky, kuše a vrhacie oštepky spolu s ich prípadným príslušenstvom. Táto práca sa zaoberá územím dnešného Slovenska v období včasného stredoveku, za ktoré (pre potreby tejto práce) považujeme obdobie avarského kaganátu v závere 6. stor. (*Zábojník 2009, 14*) po období príchodu starých Maďarov, až po 11. stor. V tomto časovom a geografickom rámci zo súboru diaľkových zbraní vypadáva kuša a jej príslušenstvo, ktorá sa na území Slovenska začína objavovať až v 14. stor. (*Ruttkay 1976, 324*). Za ďalší druh diaľkových zbraní je možné považovať vrhacie kopije, resp. oštepky. Ich rozlíšenie od kopije ako zbrane na blízko je však v archeologickom kontexte veľmi problematické. Vhodnejšie je priradiť ich do skupiny žrdovo-bodných zbraní, ktorých typologicko-chronologickú analýzu v nedávnej dobe monograficky spracoval M. Husár (2014). Z týchto dôvodov sa nimi ďalej v tejto práci nezaobráame a v záujme pozornosti zostávajú len archeologické doklady používania luku ako zbrane, alebo prostriedku na lov.

Luk a šíp je zložená zbraň z dvoch častí, ktoré sú samostatne nepoužiteľné. Využívaný bol už od obdobia paleolitu (*Vencl 1979, 658–660*). Otázke lukostreľby v období praveku v Európe, so zreteľom na územie Čiech a príslušného okolia, sa venoval E. Novák, kde popisuje aj základnú typológiu, všeobecne zaužívanú aj v laickej verejnosti (*Novák 2005*). V sledovanom časovom úseku na území Slovenska je známych viac druhov, typov a variantov lukov aj šípov. Práca sa zaoberá ich terminologickými a typologickými aspektmi na teoretickej báze, s prihliadnutím na doterajší výskum a spracovanie vyše 600 archeologických dokladov.

LUK

Luk sa skladá z dvoch častí, a to z tela, inak nazývaného aj lučisko a z tetivy. Z fyzikálneho hľadiska je telo luku tvorca energie za pomoci sily ľudských rúk, ktorú v sebe pri náťahu uchováva tetiva. Pri vypustení sa energia z tetivy prenáša do šípu v bode, kde je na ňu nasadený. Kinetická energia šípu

¹ Práca vznikla v rámci grantového projektu 2/0050/12 agentúry VEGA.

závisí od mnohých faktorov, teda od zloženia a tvaru luku po váhu, vyváženie a operenie šípu. Takéto fungovanie, fyzikálne vlastnosti, výpočty kinetickej energie a iných parametrov opisuje napr. B. W. Kooi a C. A. Bergman (1997).

Svoju pozornosť teraz zameriame na rozlíšenie jednotlivých častí luku, ktoré budú ďalej používané pri opise komponentov nájdených v archeologických kontextoch.

Telo luku sa skladá z ohybných a neohybných častí podľa toho, či daná časť počas náťahu a výstrelu mení svoj tvar. Každý luk, nehladiac na typ či konštrukciu, má ako základnú neohybnú súčasť rúčku a dve ohybné súčasti, ramená. Tie môžu mať rovnakú alebo rôznu veľkosť. V prípade ich rôznej dĺžky hovoríme o asymetrickom luku a je možné hovoriť o hornom a dolnom ramene, pričom z logického hľadiska (strelba z koňa) je spravidla kratšie rameno dolné. Poslednou časťou tela luku, ktorá sa však nevyskytuje na všetkých typoch, sú tzv. „uši“, „siha“ alebo „siyah“. Ide o revolučný vynález, neohybné predĺženie ramien v reflexnom smere, spájané v stredoeurópskom prostredí s príchodom Hunov (Karasulas 2004, 20). Význam uší spočíva v tom, že zvýšený uhol reflexu luku spolu s ich neohybnosťou spôsobuje, že ramená dokážu uchovať ešte väčšie množstvo energie pri zachovaní malých rozmerov zbrane. A. Bíró (2013, 10) vo svojom príspevku k otázke terminológie tohto typu zbrane odmieta používať štandardnú terminológiu, všeobecne platnú aj pre laikov, ktorí sa venujú lukostreľbe. Termín rúčka (*handle*), rameno (*arm*), siyah – ucho (*ear*) navrhuje vystriedať termínmi ako neohybná rukoväť (*rigid grip*), ohybné rameno (*flexible limb*) a neohybné ukončenie (*rigid tip*). V prípade jednotlivých častí luku nie je nevyhnutné meniť terminológiu, pokiaľ je jednoducho zrozumiteľná a zaužívaná aj v nearcheologickej obci, ktorá sa však touto problematikou zaoberá vo väčšej miere ako obec archeologická. Pri popise celkovej časti luku používame zaužívanú terminológiu. V prípade popisovania umiestnenia parohových a kostených súčastí, spevňujúcich jednotlivé časti, v snahe o zachovanie jednoduchosti vyjadrovacieho jazyka vo vertikálnej rovine, používame pojmy stredový, koncový a v horizontálnej rovine chrbtový, brušný, laterálny alebo bočný.

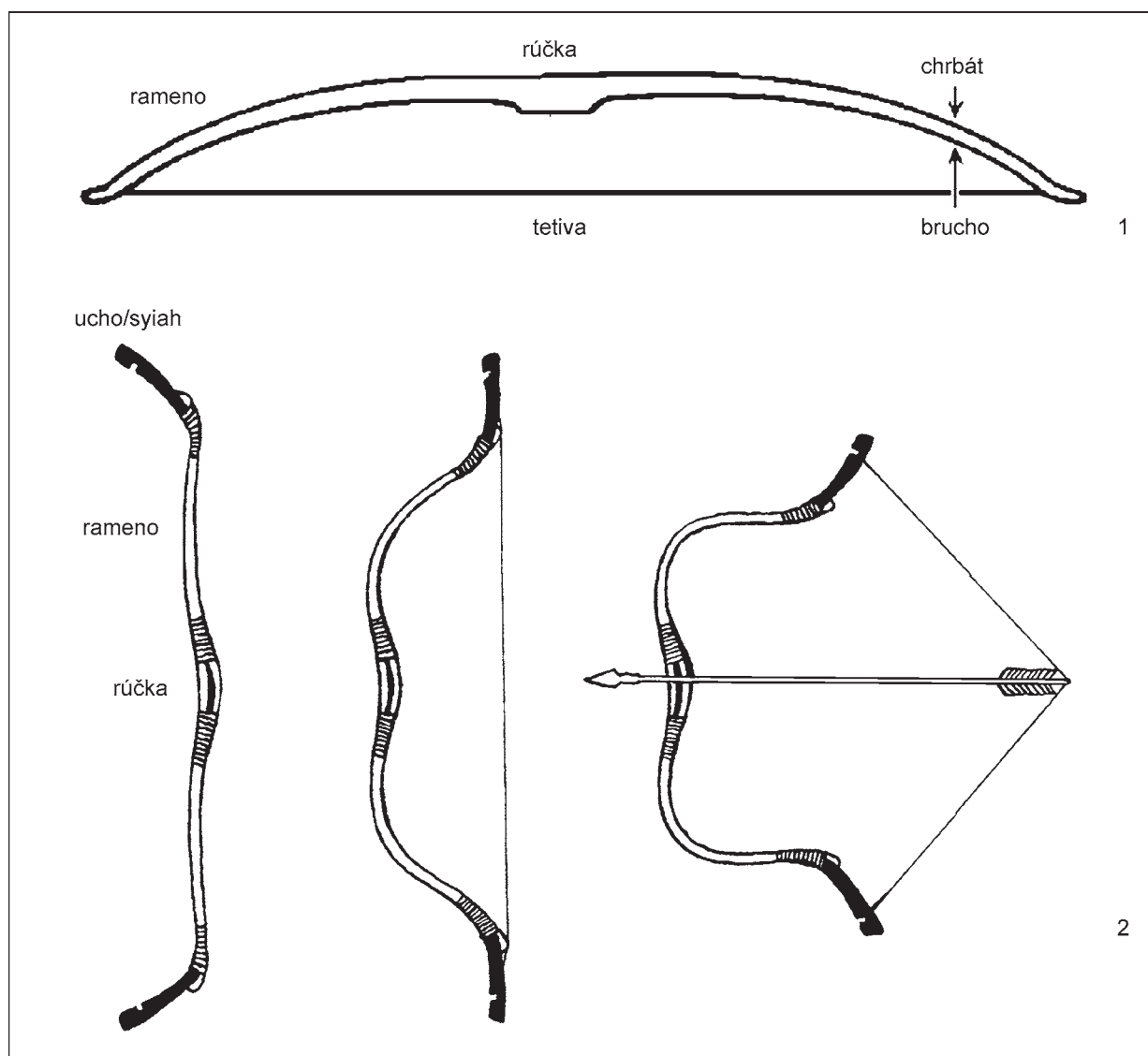
Druhá časť luku, tetiva, je spravidla vyrobená z organických materiálov, pravdepodobne z ľanových či iných vlákien. Ako taká sa v archeologickom materiáli zvyčajne nezachová, preto k jej presnému zloženiu nie je možné sa presne vyjadriť, tak aby to bolo podporené aj hmotnými dokladmi.

Pri popise je dôležitá aj orientácia luku, resp. jeho častí, ktoré sa týkajú pozície smerom ku strelcovi. Štandardne sa strana privrátená ku strelcovi nazýva brucho a strana odvrátená od strelca, chrbát. A. Bíró (2013, 10) navrhuje tieto termíny nahradiť pojmi dorzálna (pre brušnú stranu) a frontálna (pre chrbtovú stranu), pričom bočné strany nazýva laterálne. Tak ako v prípade jednotlivých častí luku, aj v tomto prípade je zmena tradičnej terminológie brucho, chrbát na stranu frontálnu, dorzálnu zbytočné, v rámci zachovania jednoduchosti a „čistoty“ tradičných pomenovaní. Čo sa týka pomenovania bočných strán laterálnymi, súhlasíme so zámenou týchto termínov ako synonymá.

Typy lukov sa delia na základe dvoch kritérií, tvaru a technickej štruktúry, ktoré sú kombinovateľné. Z tohto dôvodu je pri opise konkrétneho luku potrebné spomenúť obe kritériá a vyhnúť sa tak paušalizovaniu. Častou terminologickou chybou, používanou v literatúre, je napríklad pojem „reflexný kompozitný luk“ (Mödlinger 2013). Toto označenie akéhokoľvek luku z prostredia nomádskych či polonomádskych etník je však príliš konkrétne a nie je možné použiť ho paušálne. Spája sa v ňom opis techniky výroby a tvaru. Tieto dva aspekty nemusia spoločne korelovať, preto je nutné odlíšiť morfológický aspekt od technického.

Z tvarového hľadiska je možné vyčleniť tri základné typy, a to reflexný, deflexný a priamy luk. Slovo reflexný (angl. a nem. *reflex*) pomenúva luk, ktorého ramená sú v nenapnutom stave vyhnuté v chrbtovom smere od strelca a v stave napnutom v brušnom smere k strelcovi (obr. 1: 2). Opakom je pojem deflexný, ramená luku sú v napnutom aj nenapnutom stave ohnuté v rovnakom smere k strelcovi (obr. 1: 1). Treťou možnosťou je, že luk v nenapnutom stave je neochnutý, tzv. priamy, keď sú ramená v jednej priamej línii. Takýto typ luku však kvôli adaptabilite dreva po istom čase používania spravidla nadobúda mierne deflexnú formu.

Druhým kritériom je technológia výroby a použitý materiál. Základným a najstarším typom je „celodrevený luk“ (angl. *self-bow* alebo *simple bow*, nem. *Primitivbogen*), ktorý je, ako už názov napovedá, vyrobený z jednoliateho kusu dreva. V priestore územia Slovenska pre takýto typ luku neexistujú žiadne archeologické doklady. Jedinečný je však nález z lokality Mikulčice (Poláček/Marek/Skopal 2000, 197, 198), ktorý je zaujímavý z hľadiska geografickej blízkosti a datovania do včasného stredoveku. Z dna bývalej rieky tu bol vyzdvihnutý fragment celodreveného priameho luku s dĺžkou 87 cm. Pozoruhodný je jeho prierez, ktorý je takmer obdĺžnikový a so zaoblenými hranami. Zúžuje sa a prechádza do oválneho ukončenia, ktoré slúži na upevnenie tetivy (Poláček/Marek/Skopal 2000, obr. 21: 1). Takýto typ luku je v roz-

Obr. 1. Typy lukov z hľadiska tvaru a konštrukcie s popísanými časťami. 1 – celodrevený luk; 2 – kompozitný luk.

pore so známymi chronologicky analogickými lukmi zo severnej Európy, z lokalít Haithabu (Paulsen 1999), Nydam (Paulsen 1998) a Starigard (Kempke 1991), ktorých priemer je oválny alebo v tvare písmena D. Špecifická je absencia výrezu na tetivu, z čoho možno usudzovať, že išlo o dolnú časť ramena, na ktorej sa tetiva upevňovala napevno tzv. „lukostreleckým uzlom“. Luk bol vyrobený z tisového dreva, ktoré je v tomto geografickom regióne bežne dostupné a vďaka jeho fyzikálnym vlastnostiam je oblúbeným drevom na výrobu lukov aj v neskoršom období (Opravil 1983).

Druhým typom lukov na základe technológie výroby je luk kompozitný. To znamená, že je zložený z viacerých častí, spravidla z niekoľkých organických vrstiev. Ramená a rúčka sú z jedného alebo zo samostatných kusov dreva v jednej, či viacerých vrstvách, tvoriaceho jadro, na ktorom sú glejom prilepené ďalšie organické súčasti. V prípade rúčky sú to kostené či parohové platničky, ktorých počet je rôzny, a to podľa toho, či tvorili celkové puzdro alebo len spevňovali rúčku na laterálnych stranách. Rovnaký postup sa uplatňuje v prípade uší lukov. V neskoršom období sa nachádzajú aj exempláre bez dreveného jadra, z jedného kusu parohoviny či kosti (Chkhaidze 2012, obr. 3: 13–16). Ramená sú z chrbtovej strany spevnené jednou alebo viacerými vrstvami šliach, ktoré tvoria akoby laminátovú vrstvu. Z hľadiska spevnenia či dekorácie, môže byť vonkajší „obal“ z textilu alebo kože.

Keďže sa vo väčšine prípadov na sledovanom území nezachovávali drevené a iné organické súčasti ako drevo, šlachy, koža, či tkaniny, jediným pozostatkom tohto typu lukov sú jeho parohové či kostené súčasti.

Je dôležité spomenúť aj terminologický aspekt problematiky kostených či parohových obložení kompozitného luku. V staršej slovenskej literatúre bol tento typ artefaktu uvádzaný len ako „súčasť luku“. V terminologickej príručke z roku 1992 je už jednoznačne rozlíšené, či ide o obloženie koncovkej alebo stredovej časti luku (Ožďáni et al. 1992, 49). Neskôr sú tieto nálezy v literatúre označované ako súčasti, prípadne obloženie reflexného luku. Aj keď je možné predpokladať, že väčšina takýchto lukov bola reflexná (Bíró 2013, 9), na základe kostených platničiek sa nedá určiť, či tomu tak bolo u všetkých jedincov. Je potrebné prihliadať predovšetkým na celkové nálezové okolnosti, najmä rozloženie platničiek v hrobovej jame. Bez presného nákresu a vylúčenia narušenia hrobovej jamy, nie je možné hovoriť o morfológii celého luku. Je preto vhodné vyvarovať sa pri hodnotení a opise jednotlivých parohových či kostených súčastí „a priori“ označenia luku ako reflexného.

A. Bíró (2013, 10) navrhuje, aby bolo z tohto dôvodu rozdelenie používané pre tento typ artefaktu na základe prierezu na *plates* („platničky“ s plochým či mierne šošovkovitým prierezom) a *rods* („tyčinky“ so štvorhranným prierezom), spolu s horizontálnym a vertikálnym umiestnením na tele luku. Celkové pomenovanie pre tento typ artefaktu by bol „neohybné súčasti luku“. To vyjadruje jeho jednoznačnú funkciu v dynamike celého luku a nepodsúva špekulácie o aspektoch, ktoré sa nedajú bez komplexnejšieho súboru reálne identifikovať. A. Bíró neuvádza materiál, z ktorého boli tieto predmety vyrábané, keďže pri starších výskumoch ho nie je možné vždy identifikovať, pokiaľ to neurobil sám autor počas vykopávok či publikácie. Tento pojem používame aj v nasledujúcich častiach práce.

Nálezy neohybných súčastí luku je možné podľa datovania sprievodného materiálu rozdeliť na dve skupiny, a to na súčasti luku z obdobia avarského kaganátu (Kosdi 1998, 20) a súčasti luku z obdobia 10.–11. stor. Z hľadiska ich výskytu, spolu s materiálom v oboch prípadoch vykazujúcim kultúrne vzťahy so súčasnými nomádskymi etnikami, nazývame tieto dve kategórie ako „kompozitný luk avarského typu“ a „kompozitný luk staromaďarského typu“. Tie sa navzájom líšia v počte aj tvare neohybných súčastí. Jednotlivé luky aj v rámci ich kategórií medzi sebou vykazujú mnohé odlišnosti, preto ich nie je možné úplne paušalizovať a opísať sa dá len modelový, ideálny variant luku. Ten sa od exemplárov používaných v bežnej praxi viac alebo menej odlišuje.

Podľa P. Ricza (1983, 82) sa luk avarského a staromaďarského typu líšia najmä počtom neohybných súčastí. Kým pri avarskom luku tvoria platničky a tyčinky v pomere 4 : 3 : 4 akési „skrinky“, maďarský luk je spevnený pásmi takmer identických platničiek na oboch koncoch aj v strede, s absenciou tyčieniek. Takýto modelový súbor sa však z obdobia avarského kaganátu na území Slovenska nenachádza ani v jednom z hrobov. Kompozitný luk staromaďarského typu s kompletným súborom platničiek bol nájdený len v hrobe 16 z lokality Bánov (Točík 1968, obr. 3).

Stredové laterálne platničky u oboch typov nevykazujú morfológicky veľkú variabilitu, aj keď je to najčastejší typ tohto predmetu. Ich tvar je takmer uniformný, šošovkovitý, z jednej strany hladký a z druhej ryhovaný, kvôli lepšej priľnavosti glejového lepidla. Koncové aj stredové platničky boli spravidla ryhované či šrafované aj v miestach, kde boli spoje spevňované omotanými šlachami.

Väčšiu variabilitu vykazujú koncové laterálne platničky. V prípade avarského typu ich možno na základe maximálnej šírky rozdeliť do troch kategórií, a to na úzke (17–23 mm), stredne široké (28–31 mm) a široké (nad 32 mm), ktoré vyčlenil L. Madaras (1995, 175) na základe materiálu z pohrebísk Szeged-Fehértó A a B. Z chronologického hľadiska sa dá paušálne konštatovať, že úzky typ platničiek je typický pre staršie obdobie avarského kaganátu a široký typ pre jeho neskoré obdobie, pričom stredne široký typ je priebežný, vyskytujúci sa s oboma predošlými (Madaras 1995, 175). Na území Slovenska je situácia podobná, no je pravdepodobné, že typ s úzkym obložením prežíva aj počas neskoroavarského stupňa. Vytráca sa však skôr ako stredne široký a široký typ (Kosdi 1998, 26). Ďalej je možné sledovať tvar zárezu na tetivu, ktorý má tri rôzne formy, s hranatými okrajmi, rozšírený so zaoblenými okrajmi a skosený so zaoblenými okrajmi (Kosdi 1998, 25). Tie však nie sú typovo či chronologicky citlivé a je možné, že ich rôznorodosť je spôsobená trením tetivy počas používania. Na území Maďarska, kde je väčší počet nájdených jedincov, existuje aj množstvo špecifických nálezov bez iných analógií, ktoré nie je možné zaradiť do konkrétnej kategórie, ako napr. platničky s extrémnou šírkou či dvoma zárezmi na tetivu (Bíró 2014, 16).

V prípade staromaďarského typu sa koncové laterálne platničky v nálezovom materiáli z územia Maďarska dajú rozdeliť na viaceré typy koncových laterálnych obložení, najmä na základe profilácie a spracovania okolia výrezu na tetivu, podobne ako pri lukoch avarského typu. Na území Slovenska je však zastúpený len neprofilovaný priamy typ s oválnym výrezom na tetivu. O jemnejšej chronológii či iných aspektoch, preto nie je možné v tomto bode bádania problematiky hovoriť.

Pre potreby skoršej štúdie bola vyhotovená tabuľka všetkých hrobov, ktoré obsahujú neohybné súčasti luku z obdobia 9.–10. stor. na Slovensku, kde poznáme nálezové okolnosti aj zvyšný hrobový inventár (Holeščák 2014, tabela 1). Štruktúra tabuľky je inšpirovaná prácou Š. Kosdiho (1998, tabela 1) pre avarské luky, z dôvodu možnosti porovnania lukov z týchto dvoch časových období. Boli zistené nasledujúce výsledky:

- Prvým výrazným znakom je menšia početnosť nálezov neohybných súčastí luku z obdobia 10. stor., z ktorého je známych deväť exemplárov, oproti 25 exemplárom zo staršieho obdobia. Nepriamy pomer je však v početnosti jedincov na lokalite, kde proti trom lokalitám s viacpočetnými nálezmi v staršom období je v mladšom období lokalít šesť. Výnimku predstavujú nálezy z pohrebiska Sereď I (Točík 1968), ktoré sú zastúpené iba jedným exemplárom. Na otázku, či ide o problém stavu výskumu alebo o rozdielny význam luku a jeho vkladania do hrobovej výbavy, nie je zatiaľ možné jednoznačne odpovedať.
- Druhým viditeľným faktorom diferencií je prítomnosť atribútov jazdca v hroboch. V období avarského kaganátu je podľa Š. Kosdiho luk, okrem náleziska Komárno, poloha Lodenica (Trugly 1987), nachádzaný v hroboch pešiakov. V neskoršom období všetky neporušené hroby obsahujú atribúty jazdca, súčasti konského postroja. O prítomnosti šípov a tulca sa bližšie zaoberáme v nasledujúcich kapitolách. V tejto súvislosti je možné konštatovať, že oba typy predmetov sa spolu nachádzali vo všetkých hrobových celkoch z 10.–11. stor. (s výnimkou jedného, kde absentovali hroty šípov).

V prípade, že hlavným atribútom lukostrelca je v hrobe uložený luk a neberieme do úvahy početné hroby, ktoré obsahujú iba hroty šípov, je možné tvrdiť, že len malý počet bojovníkov bol vyzbrojený touto zbraňou. Išlo o jazdcov, ktorí boli vybavení aspoň jedným tulcom, vo väčšine naplnenom šípmi.

ŠÍP

Šíp, rovnako ako luk, pozostáva z viacerých častí, ktoré sú prevažne vyhotovené z organických substancií. Ide o hrot, drierce a operenie (Ožďáni et al. 1992, 50). V archeologickom materiáli sa zachováva len jeho kovová časť, hrot. Výnimkou je pozostatok drierca na trní hrotu z lokality Levice-Géňa, ktorý je podľa analýzy zo svíbového dreva (Nevizánsky 2006, 301). Terminológia tohto typu predmetu v slovenskom jazyku nebola doteraz presne stanovená, aj keď je šípom na základe ich typovej rozmanitosti venovaný oveľa väčší priestor ako pozostatkom lukov. V tomto príspevku navrhujeme aj terminologicky vhodné pomenovania jednotlivých komponentov, ktoré budú slúžiť pri typologickom rozboře.

Dejiny bádania hrotov šípov

V slovenskej archeologickej literatúre sa detailne hrotom šípov venuje práca A. Ruttkaya (1976, 327–332). Jeho typológia je vytvorená pre časový rámec 9.–14. stor., a teda nepokrýva celé obdobie, ktoré je predmetom tejto štúdie. Ďalšie relevantné typologické tabuľky, na základe nálezov z Maďarska, boli vytvorené pre obdobie avarského kaganátu J. Kalmárom (1944–1945) a pre tzv. staromaďarské obdobie K. Sebestyénom (1932). Aj napriek tomu, že sú napísané pred polovicou 20. stor., sú s istými obmenami používané dodnes. Kvôli komplexnej syntetickej práci celého obdobia včasného stredoveku však navrhujeme novú typológiu, odrážajúcu staré delenie, no reflektujúcu najnovšie výsledky archeologických výskumov. Je dôležité zdôrazniť doterajšie názory na delenie a provenienciu jednotlivých typov hrotov nielen na území Slovenska.

Štandardne je prvým kritériom pri delení jednotlivých typov spôsob upevnenia hrotu na drierce (Ruttkay 1976, 326). To je možné buď trňom, ktorý sa nabije do dreva a upevní organickým materiálom ako šlachou, kožou či textilným vláknom, alebo tuľajkou, do ktorej sa drierce zasunie a zaistí nitom. Upevnenie pomocou trňa sa tradične prisudzuje na základe analógií hrotom, majúcim pôvod vo východnej Európe (Medvedev 1966, obr. 16; 17) a sú používané v kombinácii s kompozitným lukom. Na našom území, v období avarského kaganátu, je možná táto úvaha na základe toho, že v hroboch s pozostatkami neohybných platničiek sa vyskytuje táto forma hrotov v najväčšej miere (Kosdi 1998, tabela 1). Na pohrebiskách z tohto obdobia v Maďarsku je to v niektorých prípadoch jediná forma upevnenia hrotu na drierce (Madaras 1995, 175). Všetky tieto nálezy majú trojkrídelkový prierez hrotu, ktorý sa v neskoršom období už

prestáva vyskytovať (Ruttkay 1976, 330). Upevnenie hrotu na drieve pomocou trňa je typické pre nálezy z tzv. staromaďarského horizontu (Sebestyén 1932). Uvedené hroty sa líšia v priereze, ktorý je na rozdiel od staršieho (trojkrídelkového) plochý. Konštatované skutočnosti na dôvažok komplikujú nálezy, ktoré sú upevnené na drieve trňom, no sú jednoznačne pôvodu západného, resp. severného, z oblasti Škandinávie (Kempke 1991, mapa 1).

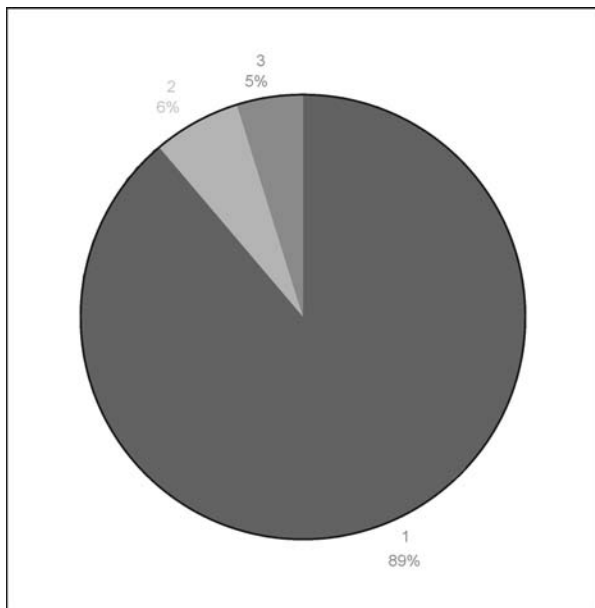
Druhým kritériom, na základe ktorého sa hroty šípov priradujú ku jednotlivým časovým či kultúrnym okruhom, je prierez samotného hrotu. V zásade sa forma s trojkrídelkovým prierezom priraduje k starším hrotom z obdobia avarského kaganátu. Hroty s plochým či mierne šošovkovitým, alebo kosoštvorcovým prierezom sú ďalej delené podľa ich tvaru, na základe ktorého sa uvažuje o rôznej chronologickej či etnickej príslušnosti ich používateľov. Z hľadiska tvaru hrotu sa za východný typ, prisudzovaný staromaďarskému etniku, pokladajú K. Sebestyénom (1932) rozpoznané hroty s rombickým či deltoidným tvarom (Beckhoff 1991, 96), ktoré sú najpočetnejšie. Sem možno priradiť aj vidlicovité či rázsochovité hroty. V prípade ojedinelých nálezov, pochádzajúcich z nedatovaných nálezových celkov, je nutné mať na zreteli, že obdobné typy boli používané aj v neskorších obdobiach (Medvedev 1966, obr. 27). V prípade nejasného kontextu môžu mať spojitost aj s prítomnosťou Pečenehov, Kumánov či Mongolov.

Občas sa vyskytujú v staromaďarských hrobách aj rombické či deltoidné tvary v kombinácii s listovitými hrotmi, ktorých výskyt v Európe sa neobmedzuje iba na územie, kde by mohli mať východný pôvod (Kempke 1991, mapa 1). Podobné, v niektorých prípadoch takmer nerozoznatelné hroty pochádzajú z prostredia Škandinávie a Jutského polostrova, preto ich nie je možné „a priori“ považovať za priamy vplyv z východného prostredia. Ďalším problémom pri rozlíšení diferencií medzi rombickým a listovitým hrotom býva stav zachovania samotného hrotu a jeho stupeň korózie, ktorá môže mierne rozdiely absolútne zmazať.

Pôvod a datovanie rombických, deltoidných a vidlicovitých tvarov, upevnených na drieve pomocou trňa, môže naznačovať ich umiestnenie v určitých špecifických nálezových celkoch. Sú početné na viacerých sídliskách, na ktorých je sledovaný zánikový horizont datovaný do prelomu 9. a 10. stor. Táto tematika bola súborne spracovaná pre územie Čiech (Profantová 2007) a Moravy (Kouřil 2007), kde je evidovaných 10 hradísk s výskytom viacerých rombických či deltoidných hrotov. Najvýznamnejšie nálezisko tohto súboru predmetov z územia Moravy (pravdepodobne hlavne kvôli rozsahu odkrytej plochy) je hradisko Mikulčice. Tu sa okrem iných predmetov, zrejme východnej proveniencie v archeologickom fonde, nachádza viac ako 80 hrotov, ktoré sa našli najmä v okolí oboch brán (Kouřil 2007, 118). Evidentne tak dokladajú vojenské operácie, súvisiace s likvidáciou hradiska. Zo širšieho európskeho priestoru je známych 12 lokalít, od juhovýchodného Francúzska až po územie strednej Európy, ktoré možno na základe nálezov typických východných hrotov šípov dávať do súvislosti s výbojmi nomádskych etníc začiatkom 10. stor. (Schulze-Dörrlamm 2002).

Na Slovensku je z týchto lokalít najvýznamnejšie hradisko v katastri obce Bojná. Výstavba jeho hradby, ktorá bola v zánikovom horizonte prepálená, je datovaná na prelom 9. a 10. stor. (Ruttkay 2012, 128). Hoci tento druh nálezov doposiaľ nebol súborne publikovaný, v literatúre je vyobrazených 14 hrotov šípov rombického či deltoidného tvaru (Pieta/Ruttkay 2007, obr. 5), ktoré sú najpravdepodobnejšie cudzej proveniencie a môžu spájať zánik hradiska s nájazdom východných etníc niekedy začiatkom 10. stor. Bojná je doposiaľ jediné nálezisko, porovnateľné množstvom deltoidných či rombických hrotov šípov s Mikulčicami. Z ďalších hradísk sú na Slovensku známe prevažne jeden až dva exempláre, vo väčšine prípadov však ide pravdepodobne o stav a veľkosť preskúmaného areálu či iné aktivity, ktoré mohli zapríčiniť zmiznutie železných predmetov zo skúmaných opevnených areálov. Táto situácia je sledovateľná na Spiši, kde sa na dvoch blízkyh hradiskách v Spišských Tomášovciach a na Ostrej hure pri Dreveníku nachádzajú rombické hroty (Nevizánsky 2008, 271). Ich bližšie datovanie je možné len na základe typu tohto predmetu, preto presnejšie časové určenie nie je možné. Zo stredného Slovenska poznáme z archeologických výskumov rombické hroty z lokalít Vyšehrad/Vyšehradné, nachádzajúce sa na hraniciach katastrov obcí Nitrianske Pravno, časť Solka a Jasenovo (Remiášová 1975, 91). Ďalej je to Hradec (Bialeková/Pieta 1964, 448) a Detva (Šalkovský 1994, 161). Z dôvodu malej početnosti šípov však nie je možné tvrdiť, že mali spojitost so zánikom hradísk, ani upresniť ich datovanie. Taktiež nie je možné konkretizovať, či nájdené hroty, pokiaľ nie sú v priamom kontexte s datovateľným objektom, pochádzajú z bojového stretu, domácej výzbroje alebo lovu.

Typológia hrotov šípov

Obr. 2. Podiel zachovanosti nálezov z celkového súboru. 1 – kompletne zrekonštruovateľné hroty; 2 – určiteľný len typ a upevnenie na drierce; 3 – určiteľné len upevnenie na drierce.

Do typologickej analýzy bolo v prvom kroku pribratých 680 jedincov, pochádzajúcich z 85 lokalít (obr. 2). Podrobnejším chronologickým rozčlenením sme sa doposiaľ nezaoberali.²

Hlavným faktorom, ovplyvňujúcim funkčnosť šípu, je jeho celková váha, vyváženie a morfológia hrotu. Keďže v archeologickom kontexte je možné bez experimentálneho overenia identifikovať len tretiu premennú, je táto typológia zameraná práve na ňu. Je inšpirovaná koncepciou, ktorú pre nálezy z územia Bulharska vypracoval V. Yotov (2004, 22–30). Spôsob upevnenia na drierce je len otázkou technológie výroby. Aj keď v určitých momentoch môže mať kultúrnu či chronologickú výpovednú hodnotu, na samotnej funkčnosti šípu sa podieľa len malou mierou.

Výsledkom morfologickej charakteristiky je alfanumerický kód, ktorý hierarchicky vyjadruje všetky sledované aspekty. V prvom kroku sú hroty rozdelené na základe prierezu do kategórií, ktoré sú označené veľkými latinskými písmenami, v druhom sú rozdelené na základe tvaru hrotu do variantov, ktoré sú označené rímskymi číslicami. Prípadné subvarianty sú následne označované malými latinskými písmenami. Na

konci alfanumerického kódu je uvedený spôsob upevnenia na drierce a v prípade existencie aj špecifické úpravy, ako napr. perforácia, tordovanie či špecifické zhrubnutie v prípade osadenia formou trňa. Varianty sú očíslované priebežne pre všetky kategórie kvôli ich rôznym možnostiam kombinácií tak, ako aj pre prípadné použitie na inak datované formy.

Na opis metrických vlastností jednotlivých hrotov šípov boli určené štyri hlavné merateľné hodnoty. Prvou je hmotnosť hrotu, ktorá kvôli postdepozíčným procesom neodráža reálnu pôvodnú hodnotu, no na základe stupňa zachovania bude pri celkovom súbore veličín možné vyčleniť určité váhové skupiny. Ďalšou základnou merateľnou veličinou je maximálna dĺžka hrotu označená písmenom α , maximálna šírka hrotu označená β a dĺžka upevnenia na drierce γ . Priesečník pomyselných úsečiek α a β sú pomenované ako stred šípu. Pri opise subvariantov v istých prípadoch používame sekundárne hodnoty α_1 a α_2 , pričom α_1 je vzdialenosť od stredu po špičku hrotu – horná časť, a α_2 od stredu po upevnenie na drierce – spodná časť. Predel medzi upevnením na drierce a samotným hrotom, ktorý môže alebo nemusí byť jasne identifikovateľný, je nazývaný krčok.

V prvotnej analýze vychádzame len z publikovaných nálezov, ktorých identifikácia v istých momentoch nebola jednoduchá. Zlé zachovanie v archeologickom materiáli, kombinované v niektorých prípadoch s nedostatočne detailnou obrazovou dokumentáciou, sťažovali jednoznačnú identifikáciu variantu či subvariantu. Taktiež v mnohých prípadoch nebolo možné identifikovať všetky vyššie uvedené metrické údaje, ktoré teda nie sú v analýze zahrnuté. Váha nebola nameraná ani v jednom prípade. Táto premenná sa bude musieť analyzovať neskôr, na vybraných reprezentatívnych jedincoch.

Pri jednotlivých typoch je uvádzaný aj ich navrhovaný variant v anglickom a nemeckom jazyku.

Prierez hrotu – kategórie

Kategórie, ako primárny opisný prvok, sú určené na základe prierezu hrotu spravidla v jeho strede či v jeho najširšej časti. Po odfiltrovaní jedincov, pri ktorých nebolo možné určiť prierez, bolo z prvotne analyzovaných 680 jedincov zahrnutých do typovej analýzy 648, čo je 95% sledovaného súboru (obr. 3).

² Pri rozbere jednotlivých typov preto komentujeme materiál v širších časových úsekoch, podľa rámcového datovania jednotlivých lokalít autormi.

Kategória A – plochý prierez hrotu

Anglicky: Arrowhead with flat cross-section

Nemecky: Pfeilspitze mit flächen Querschnitt

Pre túto kategóriu je charakteristický plochý alebo mierne šošovkovitý prierez hrotu v jeho strede, prípadne mierne zosilnený stredovým rebrom. Ide o najčastejšie sa vyskytujúcu kategóriu, ktorá obsahuje 468 jedincov, čo tvorí 78% databázy a vykazuje najširšiu škálu variantov. Časovo sa vyskytuje počas celého sledovaného obdobia.

Kategória B – trojkridelkový prierez hrotu

Anglicky: Arrowhead with trilateral cross-section

Nemecky: Dreiflügelige Pfeilspitze

Pre túto kategóriu je charakteristický trilaterálny, resp. trojkridelkový prierez hrotu. Jednotlivé krídelká sú usporiadané štandardne, približne v 120° intervaloch, spojené v jednom spoločnom bode. Chronologicky je v sledovanom časovom úseku na území Slovenska spájaný s obdobím avarského kaganátu (Kosdi 1998, 19; Zábojník 2009, 48). Identifikovaných bolo 105 jedincov, čo tvorí 17% analyzovaného súboru. Všetky jedince tejto kategórie sú v sledovanom materiáli upevnené na drieve pomocou trňa.

Kategória C – štvorhranný prierez hrotu

Anglicky: Arrowhead with square cross-section

Nemecky: Pfeilspitze mit quadratischem Querschnitt

Kategória je charakteristická štvorcovým alebo kosoštvorcovým, teda rombickým prierezom v jeho strede. Všetky predstavujú variant VIII, šidlovitý hrot. Vyskytli sa síce v menšom počte, v 11 prípadoch, čo tvorí len 2% analyzovaného súboru, avšak nachádzali sa ako na pohrebiskách z obdobia avarského kaganátu, tak aj v 9.–10. stor. Na drieve boli upevnené tuľajkou, ale aj trňom. Podľa typológie K. Sebestyénya (1932, 244) ide o typ F. A. Ruttkay (1976, obr. 54) zaradil do tejto skupiny typy B 10–11.

Kategória D – kruhový prierez hrotu

Anglicky: Arrowhead with round cross-section

Nemecky: Pfeilspitze mit rundem Querschnitt

Kategória je charakteristická kruhovým prierezom hrotu nadobúdajúcim variant VIII, šidlovitý, postupne sa zužujúci do hrotu. Ide o menej zastúpenú kategóriu, 16 jedincov. Tvoria 3% analyzovaného súboru, ktorý je v prevažnej väčšine prípadov nasadený na drieve pomocou trňa.

Tvar hrotu – varianty

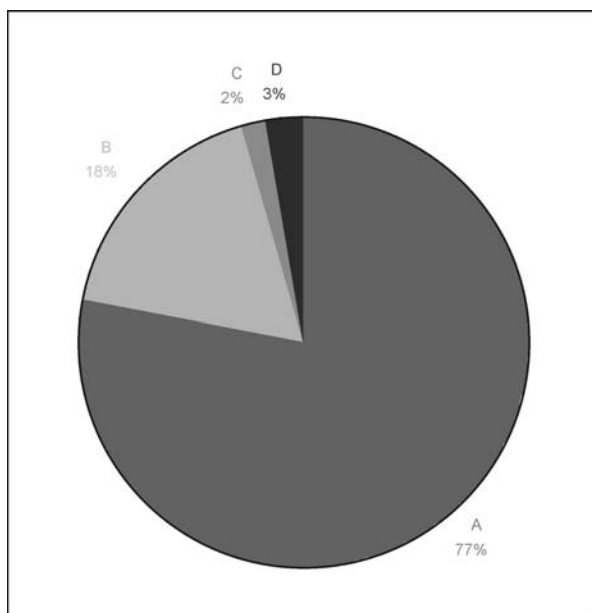
Druhým stupňom typologickej charakteristiky je rozdelenie jednotlivých jedincov do variantov na základe morfológického tvaru hrotov. Po vyradení tých, u ktorých nebolo jednoznačne možné určiť ich tvar do variantnej analýzy, pristúpilo 605 jedincov, čo tvorí 89% z celkového súboru (obr. 4).

I – listovitý (obr. 11: I)

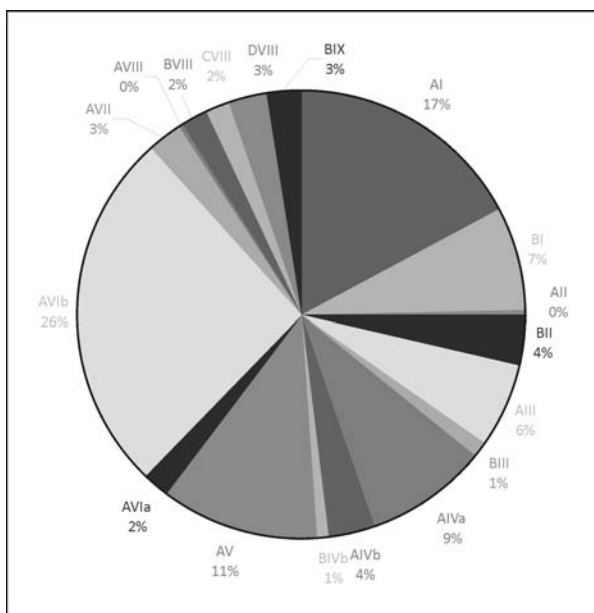
Anglicky: Leafshaped

Nemecky: Blattformig

Variant so šošovkovitým alebo listovitým tvarom, s maximálnym rozšírením v stredovej časti, či v dolnej tretine. Pomer α_1 a α_2 je spravidla približne 1 : 1–1 : 2. Do variantu s plochým prierezom v typológii A. Ruttkaya (1976, obr. 54) spadajú typy A7a–b a B1a–b. V Sebestyénovej schéme varianty 4 z typov

Obr. 3. Percentuálne zastúpenie kategórií vyčlenených podľa prierezu ich hrotu. A–D – označenie kategórií podľa navrhnutej typológie.

Obr. 4. Percentuálne zastúpenie kategórií a variantov navrhovanej typológie v sledovanom súbore.

A možno priradiť len dva jedince, čo tvorí 0,4% v rámci jeho výskytu a do kategórie B je možné priradiť 21 jedincov čo je 20% z jej celkového počtu.

III – konvexno-konkávny (obr. 11: III)

Anglicky: Convex-concave

Nemecky: Konvex-konkav

Varianta s konvexne vypuklými ramenami v hornej časti a konkávne sa zužujúci v dolnej časti smerom k upevneniu na drevce. Najčastejšie býva upevnený na drevce trňom a jeho typický tvar sa začína objavovať od konca 9. stor. V typológii A. Ruttkaya zodpovedá typu B1c (Ruttkay 1976, obr. 54), u K. Sebestyénya variantu 3, v typoch A–C (Sebestyén 1932, obr. 13).

Tento variant zastupuje 44 jedincov, čo je 7% z celkovo rekonštruovateľných hrotov. Do kategórie A je možné priradiť 37 jedincov, čo je 8% v rámci jej výskytu a do kategórie B je možné priradiť 7 jedincov, čo tvorí 6,5% z jej celkového počtu.

IV – deltoidný (obr. 11: IV)

Anglicky: Kiteshaped

Nemecky: Deltoid

Varianta s deltoidným tvarom hrotu. Deltoid je štvoruholník, v ktorom majú dve dvojice vzájomne priliehajúcich strán rovnakú veľkosť. Dlhšia uhlopriečka je predĺžením upevnenia na drevce, v tomto prípade takmer výhradne pomocou trňa. Vo variante existujú dva subvarianty podľa pomeru α_1 a α_2 :

- $\alpha_1 < \alpha_2$ – rozšírenie v hornej časti hrotu, podľa A. Ruttkaya typ B2b (Ruttkay 1976, abb. 54), podľa K. Sebestyénya typ A (Sebestyén 1932, obr. 13). Tento subvariant zastupuje 53 jedincov, čo je 8,7% z celkovo rekonštruovateľných hrotov. Vyskytuje sa iba v rámci kategórie A, z ktorej tvorí 11%.
- $\alpha_1 > \alpha_2$ – rozšírenie dolnej časti hrotu, u A. Ruttkaya nerozoznaný, u K. Sebestyénya typ C (Sebestyén 1932, obr. 13). Tento subvariant zastupuje 26 jedincov, čo sú 4% z celkovo rekonštruovateľných hrotov. Do kategórie A je možné priradiť 21 jedincov, čo tvorí 4,4% v rámci jej výskytu a do kategórie B je možné priradiť 5 jedincov, čo je 4,8% z jej celkového počtu.

A–C (Sebestyén 1932, obr. 13). Tento variant je charakteristický aj pre kategóriu s trojkrídelkovým prierezom (Kalmár 1944–1945, obr. 1).

Varianta zastupuje 149 jedincov, čo je 24% z celkovo rekonštruovateľných hrotov. Kategórii A je možné priradiť 104 jedincov, čo tvorí 32% v rámci jeho výskytu a ku kategórii B je možné priradiť 45 jedincov, čo je 42% z jeho celkového počtu.

II – slzovitý (obr. 11: II)

Anglicky: Tearshaped

Nemecky: Tropfenformig

Varianta so slzovitým tvarom hrotu, postupne sa rozširujúcim smerom k upevneniu na drevce. Tento variant je častý v kategórii s trojkrídelkovým prierezom (Kalmár 1944–1945, obr. 1), vyskytujú sa aj perforácie v priestore maximálneho rozšírenia. V typológii A. Ruttkaya (1976, obr. 54) ho reprezentuje typ A7c s upevnením na drevce prostredníctvom tuľajky. K. Sebestyén tento typ nerozoznáva.

Varianta zastupuje 23 jedincov, čo sú 4% z celkovo rekonštruovateľných hrotov. Do kategórie

V – rombický (obr. 11: V)

Anglicky: Rhombic

Nemecky: Rhombisch

Variant s rombusovým, teda kosoštvorcovým tvarom hrotu. Podľa typológie A. Ruttkaya zodpovedá typu B2a (*Ruttkay 1976*, obr. 54), podľa K. Sebestyénya variantu B (*Sebestyén 1932*, obr. 13). V prípade tohto pomenovania sa najčastejšie pri popise robí chyba a nazýva sa „romboidný“. Toto pomenovanie znamená v tvare romboidu, teda kosodĺžnika, ktorého uhlopriečky na rozdiel od rombusu nie sú na seba kolmé, čo by v prípade hrotu šípu znamenalo, že miera β by nebola kolmá na os hrotu α . Upevnený je na drevce spravidla trňom. Najčastejšie je spájaný so staromaďarským prostredím, pričom na území Slovenska je datovaný od konca 9. stor.

Tento variant zastupuje 68 jedincov, čo je 11,2% z celkovo rekonštruovateľných hrotov. Do kategórie A je možné priradiť všetky jedince, ktoré tvoria 14% z jej celkového počtu.

VI – so spätnými háčikmi (obr. 11: VI)

Anglicky: Hooked

Nemecky: mit Wiederhaken

Variant s trojuholníkovým tvarom hrotu, ktorý sa predlžuje do jedného alebo dvoch výčnelkov, paralelných s upevnením na drevce, nazývaných háčik. Variant sa vyskytuje počas celého sledovaného obdobia a býva upevnený na drevce pomocou tuľajky. V období avarskeho kaganátu je častá úprava tuľajky tordovaním. Či je to z technických, alebo len estetických dôvodov, by mohol osvetliť experiment. Vyskytuje sa spravidla v kategórii A. Podľa počtu háčikov rozlišujem dva subvarianty:

- S jedným háčikom, v typológii A. Ruttkaya reprezentovaný typom A1c (*Ruttkay 1976*, obr. 54). Tento subvariant zastupuje 12 jedincov, čo sú 2% z celkovo rekonštruovateľných hrotov a 2,5% z hrotov kategórie A.
- S dvoma háčikmi, v typológii A. Ruttkaya reprezentovaný typmi A1a – c (*Ruttkay 1976*, obr. 54). Tento subvariant zastupuje 156 jedincov, čo je 26% z celkovo rekonštruovateľných hrotov a 33% z hrotov kategórie A.

VII – vidlicový (obr. 11: VII)

Anglicky: Forked

Nemecky: Gebelförmig

Variant približne trojuholníkového tvaru, ktorý je podobný typu VI so spätnými háčikmi. Líšia sa od neho tým, že háky neprebiehajú paralelne s upevnením na drevce, ale na opačnú stranu, tvoriac v hornej časti tzv. „lastovičí chvost“. V sledovanom období býva tento typ upevnený na drevce pomocou trňa. Podľa Sebestyénovej typológie zodpovedá variantu D (*Sebestyén 1932*, 243), podľa Ruttkayovej B5 (*Ruttkay 1976*, obr. 54). Začiatok výskytu tohto variantu hrotov sa taktiež kladie do súvisu s príchodom starých Maďarov.

Variant zastupuje 15 jedincov, čo je 2,6% z celkovo rekonštruovateľných hrotov. Vyskytuje sa výlučne pri hrotoch kategórie A, z ktorých tvorí 3%.

VIII – šidlovitý (obr. 11: VIII)

Anglicky: Awlshaped

Nemecky: Ahlenformig

Úzky variant hrotu s paralelnými ramenami, mierne sa zužujúcimi do hrotu. Vyskytuje sa v kategóriách s kvadratickým, oválnym aj trojkridelkovým prierezom. V typológiách A. Ruttkaya, J. Kalmára a K. Sebestyénya sa ako samostatný typ nevyskytuje.

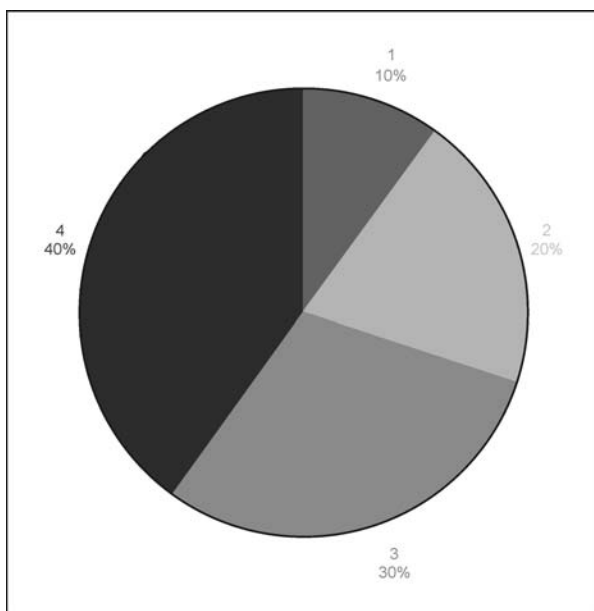
Variant zastupuje 40 jedincov, čo tvorí 6,6% z celkového počtu. Vyskytuje sa v rôznej miere vo všetkých kategóriách. V kategórii A je to jediný zástupca, teda 0,2%, v kategórii B sa vyskytuje v počte 12 kusov, čo tvorí 11%. V kategórii C zaberá svojimi 11 jedincami 100%, rovnako ako v kategórii D 16 jedincami.

IX – tupý (obr. 11: IX)

Anglicky: Blunt

Nemecky: Stumpf

Variant s obdĺžnikovitým tvarom hrotu, v niektorých prípadoch v dolnej časti zaoblený. V hornej časti hrotu sa nezužuje do jedného bodu, dvoma bodmi tvorí hranu kolmú na os α . Tento typ je častý

Obr. 5. Percentuálne zastúpenia rozdielného upevnenia na drierce v kompletnom súbore. 1 – zrekonštruovateľný hrot s trňom; 2 – zrekonštruovateľný hrot s tuľajkou; 3 – zachovaný len trň; 4 – zachovaná len tuľajka.

v období avarskeho kaganátu (*Kalmár 1944–1945*, obr. 1) s trojkrídelkovým prierezom. Na drierce je upevnený trňom, často sa vyskytujú aj perforácie. V typológii A. Ruttkaya ani K. Sebestyén sa tento typ nevyskytuje.

Variant zastupuje 15 jedincov, čo je 2,5 % z celkovo rekonštruovateľných hrotov. Nachádza sa výlučne v kategórii B, ktorej tvorí 14 %.

Spôsob upevnenia na drierce

Za kategóriu, variantom, prípadne subvariantom v alfanumerickom kóde nasleduje spôsob upevnenia na drierce (obr. 5).

0 – upevnenie pomocou tuľajky

Anglicky: with Socket

Nemecky: mit Tülle

Hrot je ukončený postupne sa rozširujúcou tuľajkou, ktorá je najčastejšie vyrobená zo zvinutého plechu. V niektorých prípadoch sa zachoval na konci tuľajky aj nit, ktorým bolo poistené spojenie drierca a hrotu. Je možné predpokladať, že daný nit sa mohol, ale nemusel použiť pri každom exemplári. U mnohých však na základe zlého sta-

vu zachovania a fragmentárnosti archeologického materiálu treba predpokladať, že podľa hol tafonomic- kým procesom, a preto ho pri analýze nie je možné bližšie sledovať.

Pri počítaní samostatných tuľajok a jedincov s nejasnou kategóriou a variantom bolo identifikovaných 231 jedincov, čo tvorí 35 % z kompletného vstupného súboru. Z celkovo rekonštruovateľných hrotov bolo pomocou tuľajky na drierce upevnených 214 jedincov, čo tvorí 34 %.

1 – upevnenie pomocou trňa

Anglicky: with Thorn

Nemecky: mit Dorn

Hrot je zakončený postupne sa zužujúcim trňom oválneho prierezu, ktorý vnikal do drierca. Z územia Slovenska poznáme prípad z Levíc, kde sa zvyšky dreva na trni zachovali a boli určené ako svíb (*Nevizánsky 2006*, 301). Vo všeobecnosti sa hroty ukončené trňom pokladajú za vplyv z východných stepných oblastí, pričom sa spájajú s príchodom nomádskych etník ako Avari a starí Maďari. Na základe analyzovaného materiálu je možné túto hypotézu čiastočne potvrdiť s výnimkou úzkych plochých listovitých hrotov, ktoré analogicky nie je možné jednoznačne spájať so staromaďarským etnikom. Ťažisko ich výskytu sa totiž nachádza na severe centrálnej Európy (*Kempke 1991*, mapa 1).

V rámci vstupného súboru bolo identifikovaných 443 exemplárov, čo tvorí 65 %. Z celkovo rekonštruovateľných hrotov bolo pomocou trňa na drierce upevnených 387 jedincov, čo predstavuje 64 %.

Špecifické úpravy

Na konci alfanumerického kódu sú zaznamenané prípadné špecifické úpravy, ktoré boli na jedincoch pozorované (obr. 6).

P – perforovaný hrot

Anglicky: Perforated

Nemecky: Perforiert

Otvory sa väčšinou nachádzajú v dolnej tretine hrotu šípu. Okrem jedného prípadu sa vyskytujú len v kategórii B s trojkrídelkovým prierezom. Perforácie na každom jednom krídelku sú najcharakte-

ristickejšie pri variante IX s tupým ukončením, pričom bývajú často identifikované ako pomôcky pri upevnení zápalnej látky na hrot.

Špecifická úprava sa nachádza na 23 jedincoch. Najtypickejší je v prípade variantu IX, kde je takto upravených 12 z 15 jedincov, čo tvorí 80%.

T – tordované upevnenie na drieve

Anglicky: with twisted/socket/thorn

Nemecky: mit verdrehter Tülle/Dorn

Najčastejšie sa vyskytujú pri variante VI so spätnými krídelkami, kde je tordovaná dlhá tuľajka, v menšej miere pri šidlovitých variantoch s kruhovým či kvadratickým prierezom, kde môže byť tordovaný aj trň. Je však nutné poznamenať, že z hľadiska tafonomických procesov či nedostatočne podrobnej dokumentácie prameňa, je možné, že sa tordovanie vyskytlo vo viacerých prípadoch ako je identifikované.

Špecifická úprava sa nachádza na 16 jedincoch. Najtypickejšia je v prípade variantu VI, kde je takto upravených 13 jedincov, ktorí tvoria 7,7%.

Z – plasticky tvarované, zhrubnuté upevnenie na drieve

Anglicky: with Profilated Neck

Nemecky: mit Profiliertem Hals

Špecifické zhrubnutie či plastický prstenec sa objavuje výlučne pri typoch, ktoré sú na drieve upevnené trňom. Rovnako, ako pri identifikácii tordovania platí, že reálny stav tejto špecifickej úpravy môže byť odlišný od počtu identifikovaného v archeologickom materiáli z hľadiska tafonomických procesov či nedostatočnej terénnej dokumentácie.

Špecifická úprava sa dala identifikovať na 13 jedincoch, pričom je výraznejšia len v prípade variantu VIII, kde sa nachádzala v 4 z 39 jedincov, čo tvorí 10%.

Prvotné vyhodnotenie typologickej škály hrotov šípov

Opisom všetkých jednotlivých aspektov vzniklo v sledovanom súbore 24 možných kombinácií kategórií, variantov a spôsobov upevnenia na drieve. Špecifické úpravy z hľadiska ich malého percentuálneho zastúpenia (obr. 6) neboli pri ich určení rozhodujúce. Takto bolo vyčlenených 24 typov (obr. 7). Do analýzy boli začlenené len tie typy, ktorých podiel bol aspoň 2% sledovaného súboru. Tým boli eliminované hybridné tvary. Zostalo tak 15 typov, ktoré podstúpili základnú chronologickú analýzu.

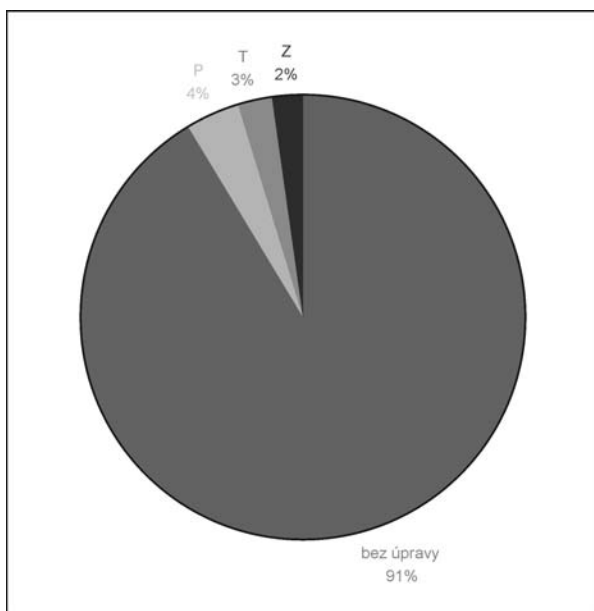
Podľa datovania jednotlivých lokalít boli exempláre analyzované v troch chronologických stupňoch. Obdobie avarského kaganátu (7.–8. stor.), obdobie 9. stor. a časový úsek od záveru 9. až po 11. stor. Mnohé lokality boli časovo datované priebežne, počas viacerých stupňov. V budúcnosti bude potrebné priradiť datovanie každému jednému hrobovému či sídliskovému celku, čím sa vyčlenia viaceré presnejšie určené chronologické stupne. Každý jeden typ charakterizujeme samostatne najprv z hľadiska chronológie.

Typ AI0 – plochý hrot s listovitým tvarom upevnený na drieve tuľajkou

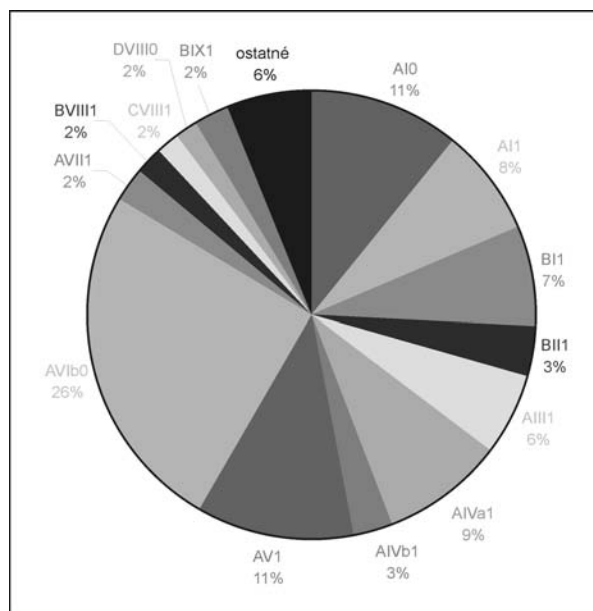
Do tohto typu bolo možné zaradiť 38 jedincov zo 16 lokalít. Ťažiskom jeho výskytu je obdobie 7.–8. stor., do ktorých je možné zaradiť 28 jedincov, čo tvorí 73%. Pretrváva však v menšej miere až do konca sledovaného obdobia.

Typ AI1 – plochý hrot s listovitým tvarom upevnený na drieve trňom

Typ obsahuje 61 jedincov z 29 lokalít. Chronologicky spadá primárne do 10. stor., do ktorého bolo datovaných 52 jedincov, čo je 85%. Zvyšné datované jedince môžu byť kladené do záveru 9. stor. Ich sporadický výskyt v 7.–8. stor. poukazuje na skutočnosť, že ich objavenie nie je možné jednoznačne spájať s príchodom starých Maďarov.

Obr. 6. Percentuálne zastúpenie špecifických úprav hrotu šípu. P – perforácie na hrote; T – tordovaná tuľajka; Z – plastické zhrubnutie krčku hrotu.

Obr. 7. Percentuálne zastúpenie základných typov navrhovanej typológie v celom datovanom súbore.

Typ BI1 – trojkrídelkový hrot listovitého tvaru upevnený na drierce trňom

Typ obsahuje 45 jedincov z 13 lokalít, ktoré sú datované do 7.–8. stor., so sporadickým presahom do začiatku 9. stor. Je možné predpokladať, že tento typ sa spája výlučne s nositeľmi kultúry avarského kaganátu.

Typ BII1 – trojkrídelkový hrot slzovitého tvaru upevnený na drierce trňom

Typ obsahuje 21 jedincov zo 6 lokalít. Rovnako ako pri type BI1 sú všetky lokality datované do 7.–8. stor. a je možné spájať ho výsostne s obdobím trvania avarského kaganátu. Tretina hrotov má perforovaný list.

Typ AIII1 – plochý hrot konvexno-konkávneho tvaru upevnený na drierce trňom

Typ obsahuje 37 jedincov z 23 lokalít. Do záveru 9.–11. stor. je datovaných 95% týchto lokalít. Je preto možné predpokladať, že súvisia s príchodom starých Maďarov. Jedince datované do iného obdobia mohli byť typovo obdobné, avšak spoločne nesúvisiace.

Typ AIVa1 – plochý hrot deltoidného tvaru s maximálnym rozšírením v hornej tretine, upevnený na drierce trňom

Typ je reprezentovaný 53 jedincami z 26 lokalít. Všetky jednoznačne datovateľné jedince spadajú do obdobia od záveru 9. stor. po koniec sledovaného obdobia. Tak, ako niektoré ostatné typy s trňom z tohto obdobia, sa môže ich výskyt spájať s príchodom nového nomádskeho elementu.

Typ AIVb1 – plochý hrot deltoidného tvaru s maximálnym rozšírením v dolnej tretine, upevnený na drierce trňom

Typ reprezentuje 18 jedincov zo 14 lokalít. Rovnako ako pri obdobnom type AIVa1 sú datované do záveru 9. až 10. stor.

Typ AV1 – plochý hrot rombického tvaru upevnený na drevce trňom

Typ reprezentuje 68 jedincov z 28 lokalít. V ojedinelej miere sa vyskytujú v niekoľkých kusoch na pohrebiskách zo 7.–8. stor. 94% jedincov je však jednoznačne datovateľných do obdobia od záveru 9. až do 10. stor. Z hľadiska ich nevýrazného výskytu v skoršom období, ako aj hiátu medzi oboma časovými úsekmi, je možné uvažovať o nesúvislosti týchto dvoch fenoménov.

Typ AVIb1 – plochý hrot s dvoma spätnými háčikmi upevnený na drevce tuľajkou

Ide o najhojnejšie zastúpený typ, ktorý pozostáva zo 155 jedincov zo 41 lokalít. Vyskytuje sa počas celého sledovaného obdobia. V 10. stor. sa už pomaly vytráca, pričom najviac nálezov pochádza zo 7.–8. stor.

Typ AVII1 – plochý hrot vidlicového tvaru upevnený na drevce trňom

Tento typ reprezentuje 15 jedincov z 11 lokalít. Ich datovanie spadá výlučne do záveru 9. a do 10. stor., čím je možné uvažovať o ich pôvode vo východných stepiach, odkiaľ prichádzajú s nomádskeým elementom (starí Maďari).

Typ BVIII1 – trojkrídelkový hrot šidlovitého tvaru upevnený na drevce trňom

Typ reprezentovaný 12 jedincami zo 7 lokalít. Je zastúpený výlučne na lokalitách zo 7.–8. stor., tak isto ako typ BI1, s ktorým sa najčastejšie vyskytuje.

Typ CVIII1 – štvorhranný hrot šidlovitého tvaru upevnený na drevce trňom

Tento typ reprezentuje 10 jedincov zo 4 lokalít. Z nich sú dva jedince datovateľné do obdobia 7.–8. stor., zvyšné do 10. stor. Časová diskrepancia medzi nimi môže naznačovať čisto náhodnú podobnosť. Na základe tvaru je možné uvažovať, že boli primárne určené na boj proti obrnenému protivníkovi, ktorého zbrojou mohli jednoduchšie preniknúť ako iné tvary.

Typ DVIII0 – hrot šidlovitého tvaru s kruhovým prierezom upevnený na drevce tuľajkou

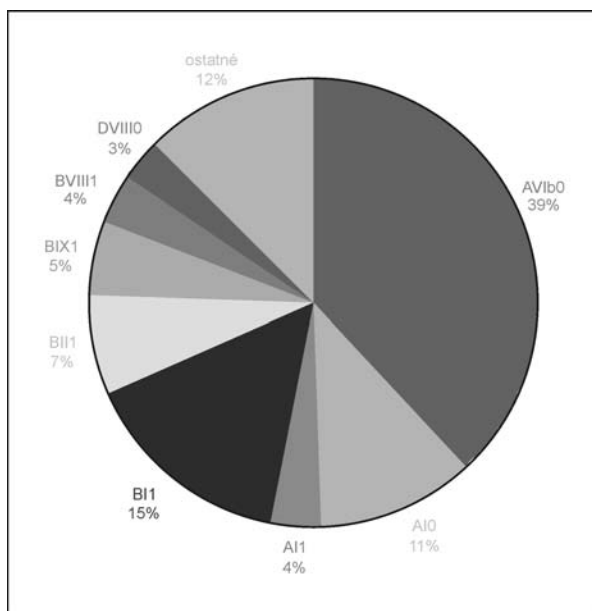
Typ reprezentuje deväť jedincov z dvoch lokalít, ktoré sú datované do 7.–8. stor. Je možné predpokladať, že sú spriaznené s typom CVIII1 z toho istého obdobia a slúžili na obdobný účel.

Typ BIX1 – trojkrídelkový hrot tupého tvaru upevnený na drevce trňom

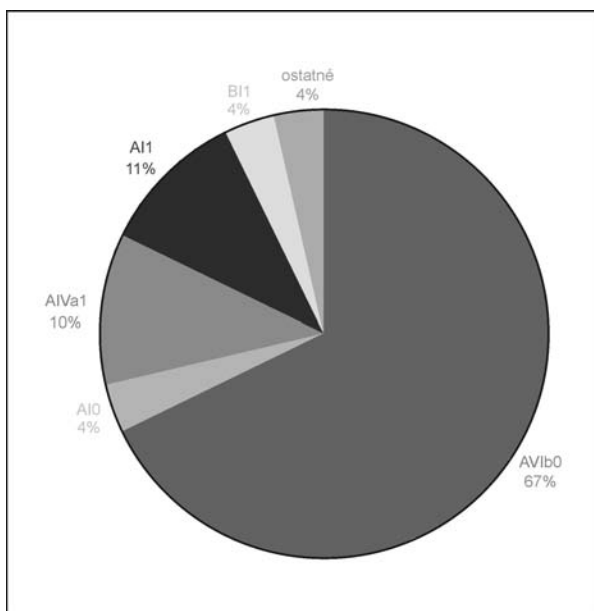
Typ reprezentovaný 15 jedincami z 5 lokalít. Rovnako ako ostatné typy s trojkrídelkovým prierezom sa aj tento našiel výlučne na lokalitách, ktoré sú datované do 7.–8. stor. a je možné spájať ho s príchodom nositeľov kultúry avarskeho kaganátu.

Zloženie súboru v jednotlivých časových obdobiach

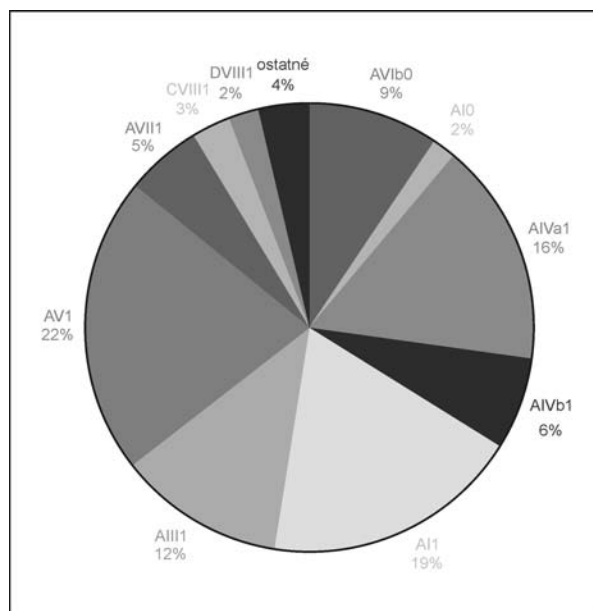
Vyčlenených 15 základných typov bolo zaradených do troch časových období s možným vzájomným prekrývaním sa. Na základe ich percentuálneho zastúpenia v sledovanom súbore bolo možné vyčleniť nasledovné chronologické pozorovania.

Obr. 8. Percentuálne zastúpenie typov navrhovanej typológie v období 7.–8. storočia s presahom do začiatku 9. storočia.

Obr. 9. Percentuálne zastúpenie typov navrhovanej typológie v 9. storočí.

Obr. 10. Percentuálne zastúpenie typov navrhovanej typológie v období od záveru 9. až do 11. storočia.

7.–8. stor. (s presahom do prvej polovice 9. stor.)

V sledovanom súbore (obr. 8) najviac dominoval typ AVIb0, ktorý spolu s druhým najrozšírenejším typom AI0 predstavoval dohromady polovicu sledovaného súboru. Kategóriu B, ktorá sa primárne datuje do tohto obdobia, zastupujú najmä typy BI1, BII1, BVIII1 a BIX1, ktoré spoločne reprezentujú 35% súboru. V tomto časovom úseku sa ako v jedinom objavuje typ DVI10, aj keď v malej miere. Do istej miery prekvapuje prítomnosť typu AI1, ktorý bol v širšom kontexte braný ako typický pre 10. stor. Prítomnosť na viacerých pohrebiskách môže naznačovať, že vzhľadová podobnosť jedincov nemusí súvisieť s ich rovnakou provenienciou.

9. stor.

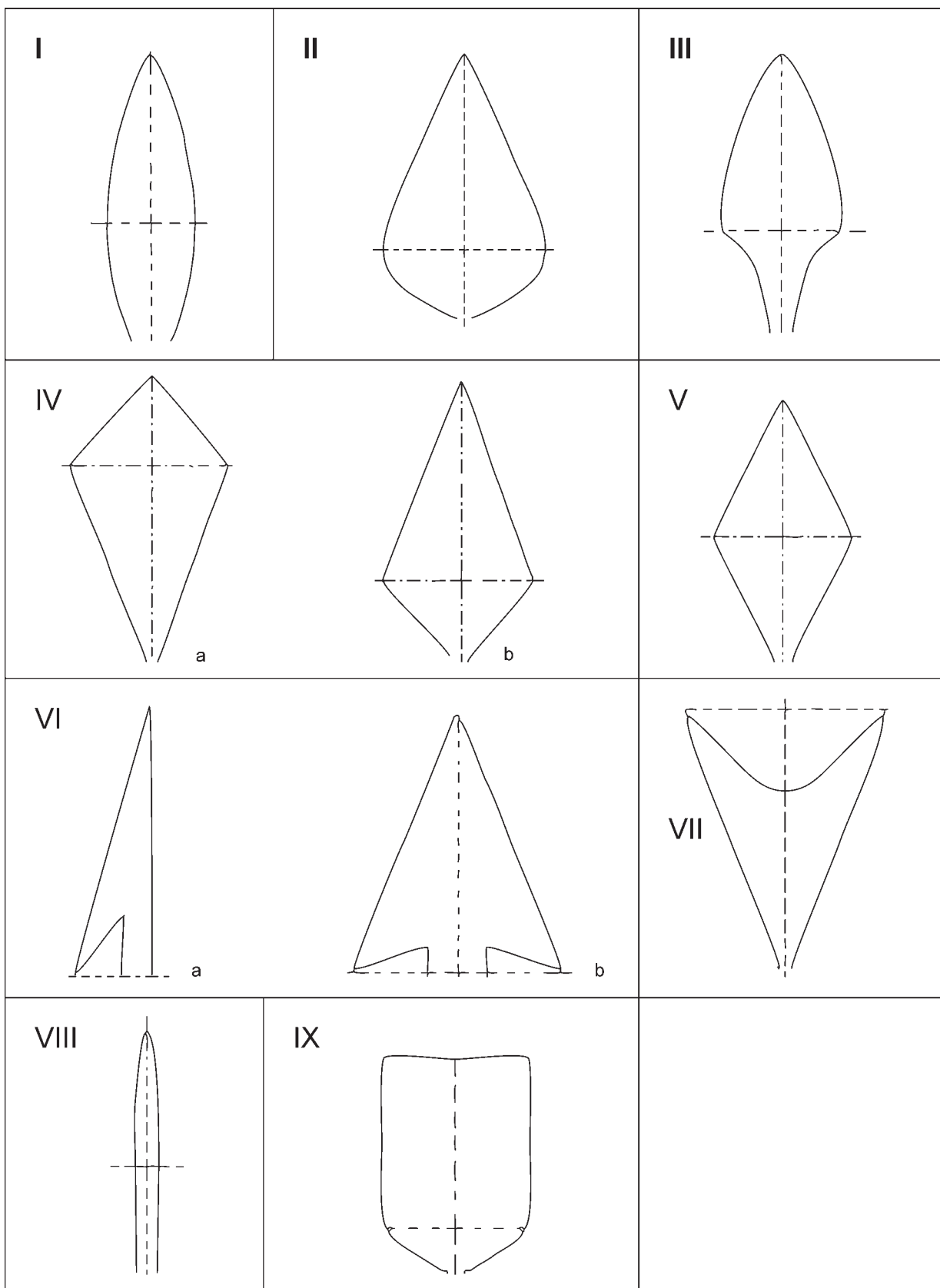
Na lokalitách, ktoré môžu byť datované len do 9. stor., sa logicky našiel aj menší počet jedincov, ktorí boli identifikovaní. Z percentuálneho zastúpenia (obr. 9) je však možné vysledovať pokračujúcu dominanciu výskytu typu AVI0 a znižujúci sa podiel typu AI0. Kategória B prežíva už len typom BI1 a typ AI1 má rovnaký počet zastúpenia. Vymiznutie typov s trojkridelkovým prierezom zrejme súvisí so zánikom avarského kaganátu.

Koniec 9. až 11. stor.

V záverečnom horizonte sa škála zastúpených typov rozširuje (obr. 10). Svoju dominantnú pozíciu stráca typ AVIb0, preberá ju najmä typ AVI spolu s AI1 a AIVa–b1. Tento jav súvisí s objavením staromaďarských pohrebísk, ktoré prinášajú nový súbor typov hrotov šípov. Pretrvávajúce typy tak strácajú svoju percentuálnu aj absolútnu početnosť, aj keď sa z výzbroje nevytrácajú.

ZÁVER

Cieľom príspevku bolo otvoriť otázku problematiky terminológie a typológie diaľkových zbraní vo včasnostredovekom období na území dnešného Slovenska. Pozornosť je upriamená na nálezy z pohrebiskových, sídliskových aj ojedinelých kontextov, datovateľných od obdobia avarského kaganátu, cez veľkomoravské obdobie až po výskyt staromaďarských pamiatok. Venujeme pozornosť základným

Obr. 11. Varianty hrotov navrhovanej typológie podľa ich tvaru. I – listovitý; II – slzovitý; III – konvexno-konkávny; IV – deltoidný; V – rombický; VI – so spätnými háčikmi; VII – vidlicovitý; VIII – šidlovitý; IX – tupý.

súčasťami tohto druhu zbrane a možnosti ich interpretácie v archeologickom materiáli, navrhujeme terminológiu a typológiu, ktorá by mala byť používaná pri ich opise, opierajúc sa aj o nové práce z pier zahraničných autorov.

Pri lukoch je to terminológia pri popisovaní jeho častí, ako aj rozdiely v typoch podľa technológie výroby a tvaru. Z hľadiska technológie výroby je možné luky deliť na celodrevené, vyrobené z jedného kusu a kompozitné, ktoré pozostávajú z navzájom spojených častí z rozličných materiálov. Z hľadiska tvaru je možné rozoznať deflexný, priamy a reflexný luk, podľa ich tvaru pred a po natiahnutí tetivy. Typy hrotov šípov sú vyjadrené navrhovaným alfanumerickým kódom, ktorý ich v prvom stupni delí do štyroch kategórií, a to s plochým, trojkrídelkovým, kruhovým alebo štvorhraným prierezom hrotu, ktoré sú označené veľkými latinskými písmenami. Podľa morfológie ich hrotu sú charakterizované do deviatich variantov a sú označené rímskymi číslicami. Možné subvarianty sú popísané malými latinskými písmenami. Za variantom v alfanumerickom kóde nasleduje spôsob upevnenia hrotu na drevce a prípadné špecifické úpravy, ktoré je možné badať na hrote. Výsledkom tejto kategorizácie je alfanumerický kód, ktorý bol použitý ako podklad na vypracovanie kompletnej databázy tohto typu predmetu na území dnešného Slovenska.

Výsledkom analýzy bolo 24 typov hrotov šípov, z ktorých 15 najvýraznejších je opísaných detailne. Predbežne boli vyčlenené tri základné chronologické kategórie podľa rámcového datovania lokality, na ktorej bol nájdený predmet. Zároveň je vyslovená potreba ďalšieho podrobnejšieho rozboru tohto súboru podľa samostatných nálezových celkov, keďže niektoré lokality sa v istých prípadoch nedajú jednoznačne datovať do jedného obdobia.

V prvom sledovanom chronologickom úseku, v období avarského kaganátu (7.–8. stor.), dominoval plochý typ hrotu s dvoma spätnými háčikmi upevnený tuľajkou. Ten spolu s druhým plochým typom s listovitým tvarom hrotu a tuľajkou predstavoval približne polovicu hrotov z tohto obdobia. Naproti tomu, hroty s trojkrídelkovým prierezom, ktoré sú tradične považované za typické pre kočovných Avarov, predstavujú len necelú polovicu súboru. Táto situácia môže súvisieť s miešaním etnických vplyvov na pohraničí, keďže v centrálnej časti avarského kaganátu predstavujú trojkrídelkové hroty drvivú väčšinu exemplárov.

Druhým sledovaným chronologickým obdobím je 9. stor. Z výbavy pochovaných jedincov sa vytrácajú trojkrídelkové hroty spolu s vyznievaním kultúry avarského kaganátu. Jedincov je celkovo zo sledovaného obdobia menej, nielen kvôli kratšiemu trvaniu oproti predchádzajúcemu obdobiu, ale aj kvôli strate významu luku ako takému. Luk bol samozrejme stále využívaný, avšak dôležitosť lukostrelca ako jednej zo základných jednotiek v avarskom kaganáte sa stráca v novom type vedenia boja, ktorý je možný sledovať v predveľkomoravskom a veľkomoravskom období. Z typologickej škály je viditeľná prevaha plochého hrotu s dvoma spätnými krídelkami a tuľajkou. Typ s listovitým hrotom svoju percentuálnu početnosť pomaly stráca.

Záverečný horizont je možné definovať obdobím dezintegrácie Veľkej Moravy v úplnom závere 9. až po začiatok 11. stor. Z typologického hľadiska môžeme sledovať novú škálu hrotov, ktoré sú spájané s príchodom starých Maďarov. S nimi je predstavený aj nový typ kompozitného luku. Plochý typ hrotu šípu so spätnými háčikmi a tuľajkou stráca svoju dominantnú pozíciu, aj keď sa z výzbroje absolútne nevytráca. Najčastejšie zastúpeným je plochý rombický hrot s trňom spolu s podobnými deltoidnými formami. Narastajúci počet nálezov je spôsobený príchodom kočovníckych etníc, pre ktorých bol luk a šíp symbolom, podobne ako u Avarov.

Z chronologickej analýzy vyplýva, že nielen typová škála používaných hrotov, ale aj ich celkové zastúpenie v archeologických súboroch je podmienené skladbou spoločnosti a jej etnickým pozadím. Aj keď sú do hrobov vkladané lokálne formy hrotov, ich početnosť na pohrebiskách z obdobia avarského kaganátu a na staromaďarských nekropolách je podstatne vyššia ako v predveľkomoravských a vo veľkomoravských celkoch. Rozdiel je aj v celkovej typovej škále. Oba chronologické stupne, spájané s nomádskym prostredím, majú rôznorodú škálu typov, ktoré môžu byť použité na rozdielne terče, vzdialenosti či iné činnosti (zápalný, signalizačný atď.). Rozdielne vlastnosti morfológických odlišností hrotov šípov je však potrebné ozrejmiť experimentom.

Predložený príspevok predkladá návrh terminológie a teoretický podklad na systematickú analýzu jednotlivých prvkov luku a šípu.

LITERATÚRA

- Beckhoff* 1991 K. Beckhoff: Bogen. In: T. Kempke (Hrsg.): Starigard/Oldenburg. Die Waffen des 8.–13. Jahrhundert. Neumunster 1991, 37–39.
- Bialeková/Pieta* 1964 D. Bialeková/K. Pieta: Zisťovací výskum v Hradci, okres Prievidza. Slov. Arch. 7, 1964, 447–461.
- Bíró* 2013 A. Bíró: Methodological considerations on the archaeology of rigid, reflex, composite bows of Eurasia. Acta Milit. Mediaev. 9, 2013, 7–38.
- Bíró* 2014 A. Bíró: Weapons in the 10–11th century Carpathian Basin. In: D. Bartus (Ed.): Dissertationes Archaeologicae 3/2. Budapest 2014, 519–539.
- Holeščák* 2014 M. Holeščák: Strelné zbrane východného pôvodu na území Slovenska v neskorom 9. a v 10. storočí. Konštantínove Listy 7, 2014, 14–22.
- Husár* 2014 M. Husár: Žrdovo-bodné zbrane včasného stredoveku v Karpatskej kotline. Nitra 2014.
- Chkhaidze* 2012 V. Chkhaidze: Cuman of the Golden Horde – the owner of bow with the Arab inscription „Mahmud“. In: Historical and archaeological almanac. Armavir – Krasnodar – Moscow 2012, 140–153.
- Kalmár* 1944–1945 J. Kalmár: Az avar nyílhegy. Arch. Ért. 1945, 1944–1945, 283–293.
- Karasulas* 2004 A. Karasulas: Mounted Archers of the Steppe 600 BC–AD 1300. London 2004.
- Kooi/Bergmann* 1997 B. W. Kooi/C. A. Bergman: An Approach to the Study of Ancient Archery using Mathematical Modelling. Antiquity 71, 1997, 124–134.
- Kosdi* 1998 Š. Kosdi: Výbava lukostrelca v nálezoch z pohrebísk obdobia avarského kaganátu na území Slovenska. Stud. Hist. Nitriensia 7, 1998, 11–33.
- Kouřil* 2007 P. Kouřil: Archeologické doklady nomádskeho vlivu a zásahu na území Moravy v závěru 9. a v 10. století. In: T. Štefanovičová/D. Hulínek (Ed.): Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska. Bratislava 2007, 113–134.
- Madaras* 1995 L. Madaras: The Szeged-Fehértó A and B cemeteries. Budapest 1995.
- Medvedev* 1966 A. Medvedev: Ručnoje metatel'noje oružije (luk i strely, samostrel) VIII–XIV vv. Moskva 1966.
- Mödlinger* 2013 M. Mödlinger: Kompositreflexbögen: ein Forschungsüberblick über eine der effektivsten ur- und frühgeschichtlichen Fernwaffen. Mitt. Antr. Ges. Wien 143, 2013, 97–112.
- Nevizánsky* 2006 G. Nevizánsky: Staromaďarské jazdecké pohrebisko v Leviciach-Géni. Slov. Arch. 54, 2006, 285–328.
- Nevizánsky* 2008 G. Nevizánsky: Aktuálne problémy výskumu pamiatok staromaďarského etnika na území dnešného Slovenska. In: T. Štefanovičová/D. Hulínek (Zost.): Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska. Bratislava 2008, 265–278.
- Novák* 2005 L. Novák: Vývoj lukostreľby v Európskom praveku. Diplomová práca (Západočeská univerzita v Plzni). Plzeň 2005. Nepublikované.
- Opravil* 1983 E. Opravil: Dřevo luku z Mikulčic. Přehled Výzkumů 1981, 1983, 45, 46.
- Ožďáni et al.* 1992 O. Ožďáni/J. Zábojník/G. Nevizánsky/I. Kuzma: Militária – Kanský postroj – Voz. In: Terminológia archeologickej hmotnej kultúry na Slovensku. II. Nitra 1992, 49, 50.
- Paulsen* 1998 H. Paulsen: Bögen und Pfeile. In: G. Bemann (Hrsg.): Der Opferplatz von Nydam. Die Funde aus den älteren Grabungen: Nydam-I und Nydam-II. Neumünster 1998, 387–425.
- Paulsen* 1999 H. Paulsen: Pfeil und Bogen in Haithabu. In: K. Schietzel (Hrsg.): Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu. Arch. Fundmat. 6/33. Neumünster 1999, 95–143.
- Pieta/Ruttikay* 2007 K. Pieta/A. Ruttikay: Bojná – mocenské a christianizačné centrum Nitrianskeho kniežatstva – Predbežná správa. In: K. Pieta/A. Ruttikay/M. Ruttikay (Zost.): Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva. Nitra 2007, 21–70.
- Poláček/Marek/Skopal* 2000 L. Poláček/O. Marek/R. Skopal: Holzfunde aus Mikulčice. In: L. Poláček (Hrsg.): Studien zum Burgwall von Mikulčice 4. Brno 2000, 177–302.
- Profantová* 2007 N. Profantová: Problém interpretace staromaďarských nálezů v Čechách. In: T. Štefanovičová/D. Hulínek (Ed.): Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska. Bratislava 2007, 149–167.
- Remiášová* 1975 M. Remiášová: Archeologický výskum na hradisku Vyšehrad. AVANS 1974, 1975, 91, 92.
- Ricz* 1983 P. Ricz: Glavno oružje nomadskih ratnika. Rad Vojvođanskih Muz. 28, 1983, 3.
- Ruttikay* 1976 A. Ruttikay: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei. Slov. Arch. 24, 1976, 245–359.

- Ruttkay 2012* M. Ruttkay: Mocenské centrá Nitrianskeho kniežatstva. In: M. Ruttkay/V. Turčan/B. Panis (Ed.): *Bratia ktorí menili svet – Konštantín a Metod*. Bratislava – Nitra 2012, 115–144.
- Sebestyén 1932* K. Cs. Sebestyén: A magyrok íja es nyila. *Dolgozatok 1932*, 162–197.
- Schulze-Dörrlamm 2002* M. Schulze-Dörrlamm: Die Ungarneinfälle des 10. Jahrhunderts im Spiegel archäologischer Funde. In: J. Henning (Ed.): *Europa im 10. Jahrhundert*. Arch. Aufbruchzeit. Mainz 2002, 109–122.
- Šalkovský 1994* P. Šalkovský: Frühmittelalterlicher Burgwall bei Detva. *Slov. Arch.* 12, 1994, 155–185.
- Točík 1968* A. Točík: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Nitra 1968.
- Trugly 1987* A. Trugly: Gräberfeld aus der Zeit des Awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komárno. *Slov. Arch.* 35, 1987, 251–344.
- Vencl 1979* S. Vencl: Počátky zbraní. K otázce poznatelnosti pravěké výbroje. *Arch. Rozhledy* 31/6, 1979, 640–694.
- Yotov 2004* V. Yotov: Borženieto i charjaženieto ot blgarskoto srednovekovie (VII–XI vek). Varna 2004.
- Zábojník 2009* J. Zábojník: Slovensko a avarský kaganát. Nitra 2009.

Terminology and Typology of early Medieval ranged Weapons from Area of today's Slovakia

Michal Holeščák

Summary

Aim of this article was to set the questions of terminology and typology of ranged weapons in early medieval period in the area of today's Slovakia. Main focus is on the graveyard, settlement and stray finds, that can be dated from Avar Khaganate period, through great moravian age to the period of old Magyars. This paper deals with basic parts of bow and their interpretation value in archaeological sources, proposes terminology used for their description, based also on new international researches about this problematics.

Terminology of bows consists of definition of their parts and differences between types of bows, based on their manufacturing process technology and shape. From the technological view of manufacture process, two types of bow can be recognized: self-bow, created from one type and piece of material, usually only wood and composite bow, consisting of different materials. From morphological view, three types of bow according to shape before and after it's strung can be recognized: deflex, straight or reflex bow.

Arrowhead types are represented by proposed alpha-numerical code. In first step, they are divided according to the shape of the blade cross-section into four categories: with flat, trilateral, round or quadratic cross-section, represented by capital latin letters. In second step, they are characterized in nine variants according to the morphology of the blade, represented by roman numerals. Possible subvariants are represented by non-capital latin letters. In third step, way of attachment on the shaft is represented by numbers 0 or 1 and finally, specific codes represents possible special treatment of the blade. Result of this categorization is alpha-numerical code, used as the basis for creating the database of arrowheads in the area of today's Slovakia.

Result of the analysis was 24 types of arrowheads, from which 15 were majorly represented in the database and thus more complexly described. Three wide chronological categories were created, according to dating of the site from which the finds originated. At the same time, author realizes the need of more detailed chronology created, according to specific objects, because many of the sites were widely dated and stretched through more than one chronological phase.

In the first period, containing the Avar Khaganate (7th–8th century), flat arrowheads with two hooks and socket dominated. Together with flat leaf-shaped arrowhead with socket represented roughly one half of the database from this period. Trilateral cross-sectioned arrowheads that are commonly connected with nomadic Avars are not even half of the database. This situation can be connected with mixed ethnic population on the borders of the kaghanate, because in the central regions, there is huge majority of the trilateral arrowheads.

Second analysed period is 9th century. Trilateral arrowhead disappear together with disappearance of the Avar Khaganate material culture. There is lesser specimen found, not because of the shorter time of this period, but also because of ending of the symbolic significance of bow and arrow. This weapon was of course still used, but the importance of archer, like the one of the base unit in nomadic style army of Avar Khaganate, is decreasing with emergence

of the new combat style of pre-greatmoravian and greatmoravian period. From the typological scale, majority of flat hooked arrowhead with socket is visible, while the number of leafshaped arrowheads with socket is smaller.

Final period is possible to border by the time of disintegration of Great-moravian Empire in the very last years of 9th century and 11th century. From typological analysis, new set of arrowhead types appears, connected with appearance of old Magyars, which brought also a new type of composite bow. Flat arrowhead with hooks and socket loses its domination, although don't disappear completely. Mostly common is rhombic arrowhead with thorn, together with similar deltoid forms. Increasing number of finds is connected with appearance of new nomadic societies, for whose bow and arrow was also important symbol like for Avars.

From chronological analysis can be concluded, that not only the scale of used types of arrowheads but also their number in archaeological finds is conditioned by structure of society and its ethnical background. Even that local forms of arrowheads is included in the grave inventories, their number in Avar Khaganate and old Magyar periods is higher than in 9th century phase. The sets of types are also different. Both periods connected with nomadic origin contains more different types of arrowheads that can be used on different targets, distances or utilities (flaming, signaling and so on). Although, different morphological attributes of arrowheads should be tested by experiment.

This paper offers terminological and typological analysis and theoretical base for the research of components of bows and arrows.

Fig. 1. Bow types according to shape and construction, with labeled parts. 1 – simple bow; 2 – composite bow.

Fig. 2. Complexity of finds from whole database. 1 – completely reconstructable arrowheads; 2 – only cross section and shaft attachment reconstructable; 3 – only shaft attachment reconstructable.

Fig. 3. Percentage of categories according to cross section of blade. A–D – category label according to proposed typology.

Fig. 4. Percentage of categories and variants of proposed typology in the database.

Fig. 5. Percentage of different way of attaching arrowhead to the shaft in the database. 1 – fully reconstructable arrowhead with thorn; 2 – fully reconstructable arrowhead with socket; 3 – only thorn remaining; 4 – only socket remaining.

Fig. 6. Percentage of specific arrowhead treatment. P – blade perforations; T – twisted socket; Z – plastic application on the arrowhead neck.

Fig. 7. Percentage of basic types of proposed typology in the database.

Fig. 8. Percentage of proposed types in the period of 7th–8th century, with overhang in beginning of 9th century.

Fig. 9. Percentage of proposed types in the 9th century.

Fig. 10. Percentage of proposed types in the period from end of 9th century to 11th century.

Fig. 11. Variants of arrowheads according to proposed typology. I – leafshaped; II – tearshaped; III – convex-concave; IV – kiteshaped; V – rhombic; VI – hooked; VII – forked; VIII – awlshaped; IX – blunt.

Translated by author

Mgr. Michal Holeščák
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
michal.holescak@savba.sk

VYMEDZENIE HORSKEJ OBLASTI SLOVENSKA A JEHO VÝZNAM PRE ARCHEOLOGICKÉ BÁDANIE¹

Peter Fecko

Kľúčové slová: Slovensko, horská oblasť, geomorfológia, prírodné prostredie, archeológia

Key words: Slovakia, mountain area, foothill area, geomorphological factors, natural environment, archaeology

Determination of the mountain Area in Slovakia and its Signification for archaeological Research

The article attempts to define a mountain region, which differs from the surrounding landscape by its physical-geographical properties. Altogether thirteen natural factors were selected, based on which were determined boundaries of a mountain area. Through their evaluation is the mountain region defined as a territory where the altitude, relief, slope of the terrain, low soil fertility and other researched factors create specific conditions, determining a way of life, which is dependent on and adapted to the character of surrounding landscape. It is mainly the area of Carpathians and their southern tips. Based on selected examples of the cultural occupation during various time periods it is also possible to see how the natural environment influenced individual archaeological cultures. Human activities in particular area respected the surrounding landscape and thus adapted to the character of the surrounding natural environment. Therefore, the natural environment in the past had a major impact on the occupation of the landscape.

ÚVOD

Geologická stavba a reliéf územia Slovenska sú napriek jeho malej rozlohe veľmi pestré. Slovensko leží na rozhraní dvoch európsky významných geologicko-geomorfologických jednotiek, tabuľovej nížinnej oblasti Panónskej panvy a horského masívu Karpát. Spolu sa radia do mladej Alpsko-himalájskej sústavy. S existenciou Karpát a podunajských nížin súvisia veľké rozdiely v nadmorských výškach, ako aj pestrosť geologickej stavby, tvarov reliéfu, teplôt, zrážok, pôd, rastlinnej pokrývky i živočíšstva. Prírodné danosti vytvárajú aj rozdielne podmienky pre poľnohospodársku výrobu, zakladanie osád, vedenie komunikácií a iné činnosti (*Geografia Slovenska* 2013, 28; *Lauko* 2003, 6, 8, 10; *Lukniš* 1985, 138; *Schmidt* 2002–2003, 12). Na Slovensku sa rozprestierajú hlavne Západné Karpaty. Ich hranica s Východnými Karpatmi sa podľa geomorfologického členenia *E. Mazúra a M. Lukniša* (1978) tiahne po východnom úpätí Slanských vrchov a Čergova do Kurovského sedla.

V príspevku sa pokúsime vymedziť horskú oblasť, teda územie, ktoré sa svojimi fyzickogeografickými vlastnosťami odlišuje od okolia v krajine. V časti „Horská oblasť a archeológia“ poukážeme na príkladoch z rôznych časových období, že oblasť bola osídľovaná výlučne niektorými kultúrami (napr. púchovská kultúra, severokarpatská skupina) a iné kultúry sa tejto oblasti vyhýbali (kočovné spoločenstvá východného pôvodu). Táto skutočnosť súvisela s rôznymi faktormi, ako napr. spôsob obživy, druh remesla, surovínové zdroje, vyhovujúcejšie obranné podmienky v prípade nebezpečenstva a pod.

Príkláňame sa k názoru *P. Chrastinu* (2010), že človek poznal vlastnosti krajinných prvkov (geologický substrát, sklon a expozícia svahov v území, charakter pôdneho krytu a pod.) empiricky a prispôboval sa im prostredníctvom diferencovaného využitia krajiny. Pri vymedzení hraníc budeme vychádzať z geomorfologických činiteľov, ktoré ovplyvňujú celkový charakter krajiny. Výsledkom bude podrobný opis priebehu horskej hranice na území Slovenska.

¹ Štúdia vznikla v rámci grantového projektu 2/0050/12 agentúry VEGA.

DEJINY BÁDANIA

V archeologickej spisbe sa často stretávame s pojmom osídľovanie nížin, výšinných či horských oblastí a pod. Zatiaľ však v archeologickej literatúre nebola publikovaná žiadna štúdia, ktorá by definovala hranicu a charakter horskej oblasti na území Slovenska. Spomedzi archeológov, ktorí sa venovali výskumu osídlenia vo vzťahu k prírodnému prostrediu v rôznych obdobiach na rôznych častiach územia Slovenska, môžeme spomenúť napr. J. Bátoru (1995); M. Kopčekovú (2010); M. Mácelovú (2013);² J. Pavúka (1990); J. Pavúka, L. Veliačika, P. Romsauera (1995); N. Pažinová, J. Beljaka, M. Slámovú, B. Beláčka (2013);³ P. Šalkovského (2011; 2013);⁴ P. Tótha (2008; 2010a; 2010b; 2011; 2013; 2014)⁵ a iných.⁶ Viac štúdií v oblasti využívania krajiny v zmysle relácii človek verzus krajina nájdeme v geografickej spisbe (Chrastina 2010, 20; 2011).⁷

Pre štúdium prírodného prostredia k uvedenej téme, ako aj vo všeobecnej rovine sa môžeme oprieť o niektoré dôležité publikácie z oblasti geografie,⁸ histórie a iných vedných disciplín, ako napr. *Atlas krajiny* (2002), Hajnalová (1993; 2001), Chadt-Ševětínský (1985), Kavuljak (1942), Krippel (1986, 183 nn.; 1990), Ložek (1973), Lukniš (1972), Mazúr/Lukniš (1978), Rabb (2007). Téma vývoja životného prostredia v praveku, vo včasnej dobe dejinnej a v stredoveku, je venovaný samostatný zborník Študijné Zvesti (Štud. Zvesti AÚ SAV 26, 1990).

METODIKA SPRACOVANIA A ZÁSADY PRE VYČLENENIE HORSKEJ OBLASTI

Pre vymedzenie horskej oblasti sme vychádzali z prírodných činiteľov, ktoré vytvárajú prirodzené hranice na sledovanom území. Ako základ sme použili predovšetkým mapy z *Atlasu krajiny* (2002). Celkovo bolo vybratých 13 činiteľov, a to geomorfologické pomery, morfológicko-morfometrické typy reliéfu, hypsometrické činitele, absolútna nadmorská výška, sklon reliéfu, klimatické oblasti, priemerná ročná teplota vzduchu, produkčný potenciál poľnohospodárskych pôd, vlhkostný režim pôd, poľnohospodársky znevýhodnené oblasti, fyto geograficko-vegetačné členenie, lesné vegetačné stupne a rozšírenie vegetácie v boreálnom období. Všetky navzájom súvisia, ovplyvňujú sa a vytvárajú tak hranicu, ktorá oddeľuje územie so špecifickými prírodnými atribútmi od okolitého prostredia (okolitej krajiny) a ktoré nazývame horská oblasť.

Každý z 13 činiteľov je zobrazený na trojici máp (obr. 1–13), kde A predstavuje pôvodnú zdrojovú mapu. Na mape B sú zobrazené len tie analyzované prírodné činitele, ktoré sa nenachádzajú v nížinných častiach Slovenska. Na mape C sú vybrané prírodné činitele viacerých vlastností farebne zjednotené. Zobrazené sú len v geografickom priestore horských oblastí. Ich finálnu hranicu sme dosiahli tak, že kategóriu B z každej z 13 máp sme premietli na jednu slepú mapu Slovenska (obr. 14: A)⁹. Dostali sme tak body a línie, kde sa analyzované prírodné činitele prekrývali v najväčšej miere a ich vzájomným spojením vytvárali hranicu pre územie s ich najväčšou koncentráciou. Línia horskej oblasti sa nakoniec vykreslila a vygenerovala v mapovom softvéri ArcGis (obr. 14: B, C). Je potrebné konštatovať, že ide o umelo stanovenú hranicu, ktorá ale vychádza zo samotného geosystému územia Slovenska.¹⁰

² Autorka sa v publikácii venuje Zvolenskej kotline vo včasnom stredoveku.

³ Autori skúmajú závislosť osídlenia a cestnej siete od prírodných podmienok.

⁴ Autor sa venuje predovšetkým oblastiam stredného Slovenska vo včasnom stredoveku.

⁵ Autor sa zaoberá hlavne obdobím mladšej a neskej doby kamennej a staršej doby bronzovej na Slovensku.

⁶ Cieľom tejto kapitoly nie je sumarizácia všetkých autorov a ich prác, ktoré sa týkajú vzťahu osídlenia a prírodných pomero. Najnovšie tieto poznatky zhrnul P. Tóth vo svojej dizertačnej práci (2014, 77–88) nielen z územia Slovenska ale aj zo susedných krajín (Česko, Poľsko, Maďarsko, Rakúsko).

⁷ Tam ďalšia literatúra k historickej a prehistorickej geografii.

⁸ Rôzne články z periodika Geografický časopis alebo Geografické štúdie.

⁹ Na mape (obr. 14: A) boli kvôli lepšej ilustrácii vynechané dva prírodné činitele (sklon reliéfu a produkčný potenciál poľnohospodárskych pôd), ktoré by pre svoju hustotu rozmiestnenia skresľovali celkový pohľad na ostatné línie.

¹⁰ Geosystém je komplexný systém priestoru, polohy, georeliéfu a všetkých ostatných vzájomne funkčne prepojených hmotných prvkov a z ich väzieb vyplývajúcich javov v krajine ako prostredí života a činnosti človeka (Miklós 1996, 23, 24).

OPIS VYBRANÝCH PRÍRODNÝCH ČINITELOV

V nasledujúcej kapitole sú opísané prírodné činitele, na základe ktorých bola určená hranica horskej oblasti. Opis každého z činiteľov obsahuje jeho všeobecnú definíciu, dôvod výberu, ako aj použitý zdroj. Vlastnosti charakteristické pre horskú oblasť sú zobrazené na mapách kategórie B a opísané v príslušných legendách (obr. 1–13).

Geomorfologické pomery

(obr. 1)

Definícia: Morfografické formy reliéfu sú špecifikované a triedené podľa morfografických vlastností, akými sú napr. depresnosť, linearita, stupňovitosť, oblosť, hranatosť, plošinatosť, izolovanosť, pretiahnutosť, oválnosť atď. Morfografickou formou je napr. chrbát, plošina, dolina, vrch, pahorok, kopec, jama, kotlina, terasa. Základnou morfológickou kategóriou je svah. Každá z morfografických foriem je v tom najširšom zmysle slova svahom (Lacika 1999, 12).

Dôvod výberu: Morfológická mapa je jednou zo základných geomorfologických máp, ktorá kartografickými prostriedkami zobrazuje tvarové vlastnosti zemského povrchu.

Použitá mapa: Základom mapy je 13 základných typov erózo-denudačného reliéfu, ktoré sú vyčlenené podľa geologickej stavby a tektoniky územia Slovenska. V morfoštruktúrach sa rozlišujú hlavné typy erózo-denudačného reliéfu a vybrané tvary reliéfu (Atlas krajiny 2002, 326).

Morfologicko-morfometrické typy reliéfu¹¹

(obr. 2)

Definícia: Z hľadiska členitosti reliéfu možno na území Slovenska identifikovať rôzne typy reliéfu s odlišnými výškovými pomermi, energiou reliéfu, sklonmi svahov, tvarmi reliéfu a inými znakmi. Typ geologického substrátu a reliéfu predstavujú prvotný diferenciálny prvok z hľadiska ostatných prírodných zložiek krajiny, ale aj z hľadiska možného využitia človekom. V dôsledku pôsobenia endogénnych¹² a exogénnych¹³ reliéfortvorných činiteľov dochádza v určitom čase na niektorých miestach k rozčleňovaniu, na iných miestach k zarovnávaní zemského povrchu. Rozhodujúcim činiteľom tohto procesu v našich podmienkach je riečna erózia, avšak podieľajú sa na ňom aj všetky ostatné geomorfologické činitele (Geografia Slovenska 2013, 59; Lauko 2003, 20, 38). Najčastejšie sa rezba reliéfu vyjadruje pomocou relatívnej výškovej, vertikálnej členitosti. Tá je jedným z hlavných parametrov typizácie prírodnej krajiny a zároveň je jednou z topických vlastností reliéfu, ktoré sú limitujúce pre rozličné ľudské činnosti (Lacika 1999, 26).

Dôvod výberu: Reliéf významným spôsobom podmieňuje alebo obmedzuje možnosti a spôsoby využitia krajiny človekom. Je jedným z hlavných diferenciátorov rozloženia geografických elementov. Preto im aj človek zákonite prisúdil svojrázne funkcie, a to buď v ich hraniciach, alebo v kontexte s ich susednými geomorfologickými regiónmi. Podľa relatívnych výškových rozdielov na ploche kruhu s polomerom 2 km (12,56 km²) sa vyskytujú na Slovensku rôzne typy reliéfu (Lacika 1999, 31; Lukniš 1972, 127). Výškové rozdiely majú v tomto prípade významný vplyv na rýchlosť a tým aj množstvo odtoku vody a materiálu po povrchu reliéfu a priestorovú diferenciáciu krajiny.

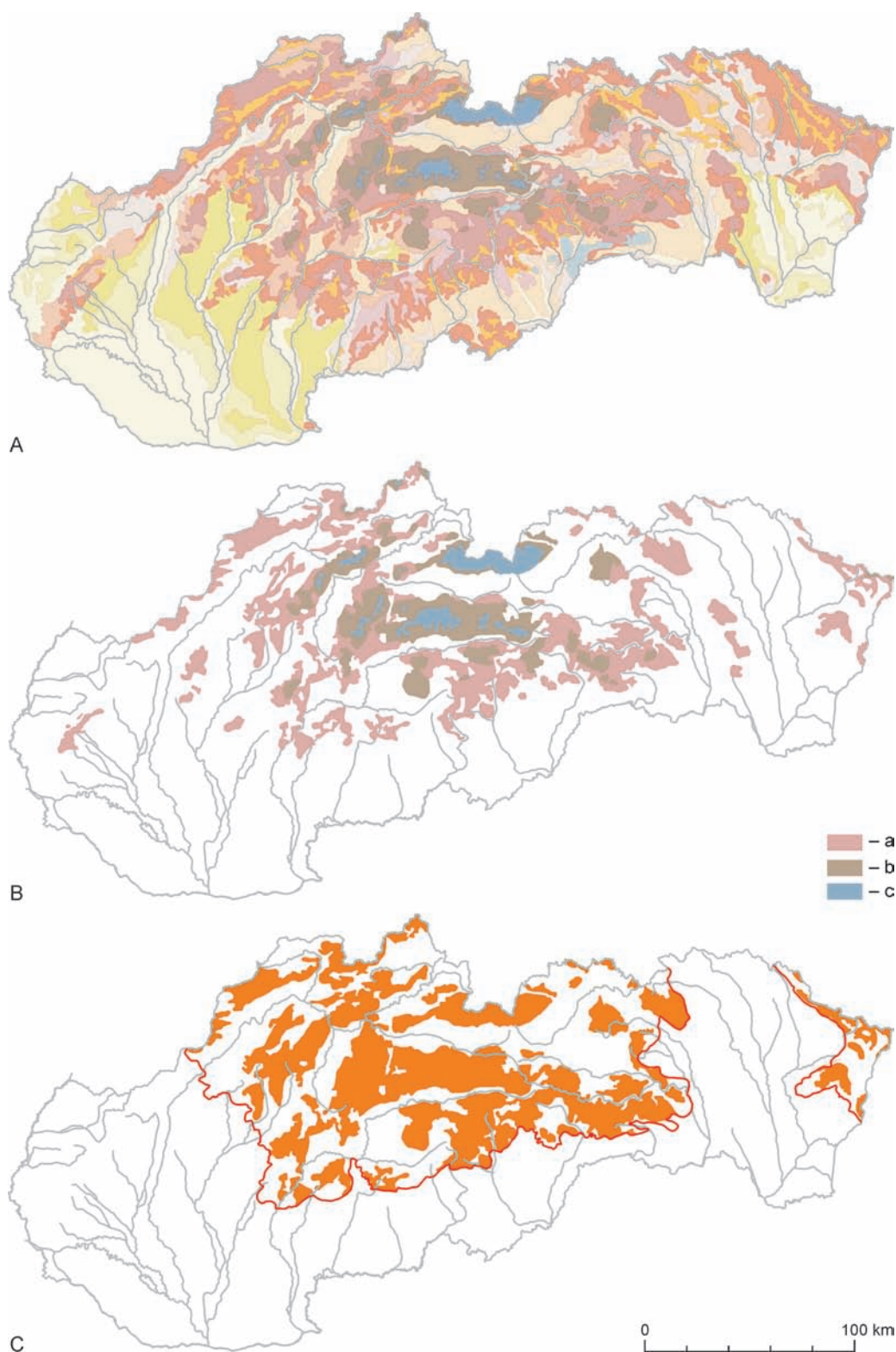
Použitá mapa: Územie Slovenska je rozčlenené na regióny s podobným vzhľadom, metrikou a vplyvom georeliéfu na priebeh krajinných procesov. V prvom kroku (geomorfologické pomery) boli vymedzené prirodzené georeliéfové jednotky (pomocou najkontrastnejších reliéfových hrán) a v tomto kroku boli typizované na základe členitosti reliéfu (Atlas krajiny 2002, 326). Podľa najnovšieho členenia (Tremboš/Minár 2002, 90, 91, mapa 24) rozoznávame šesť základných typov reliéfu, ktoré sa ešte členia na ďalšie podcelky.¹⁴

¹¹ V literatúre nazývaná aj ako relatívna výšková členitosť (energia) reliéfu (Lauko 2003, 38).

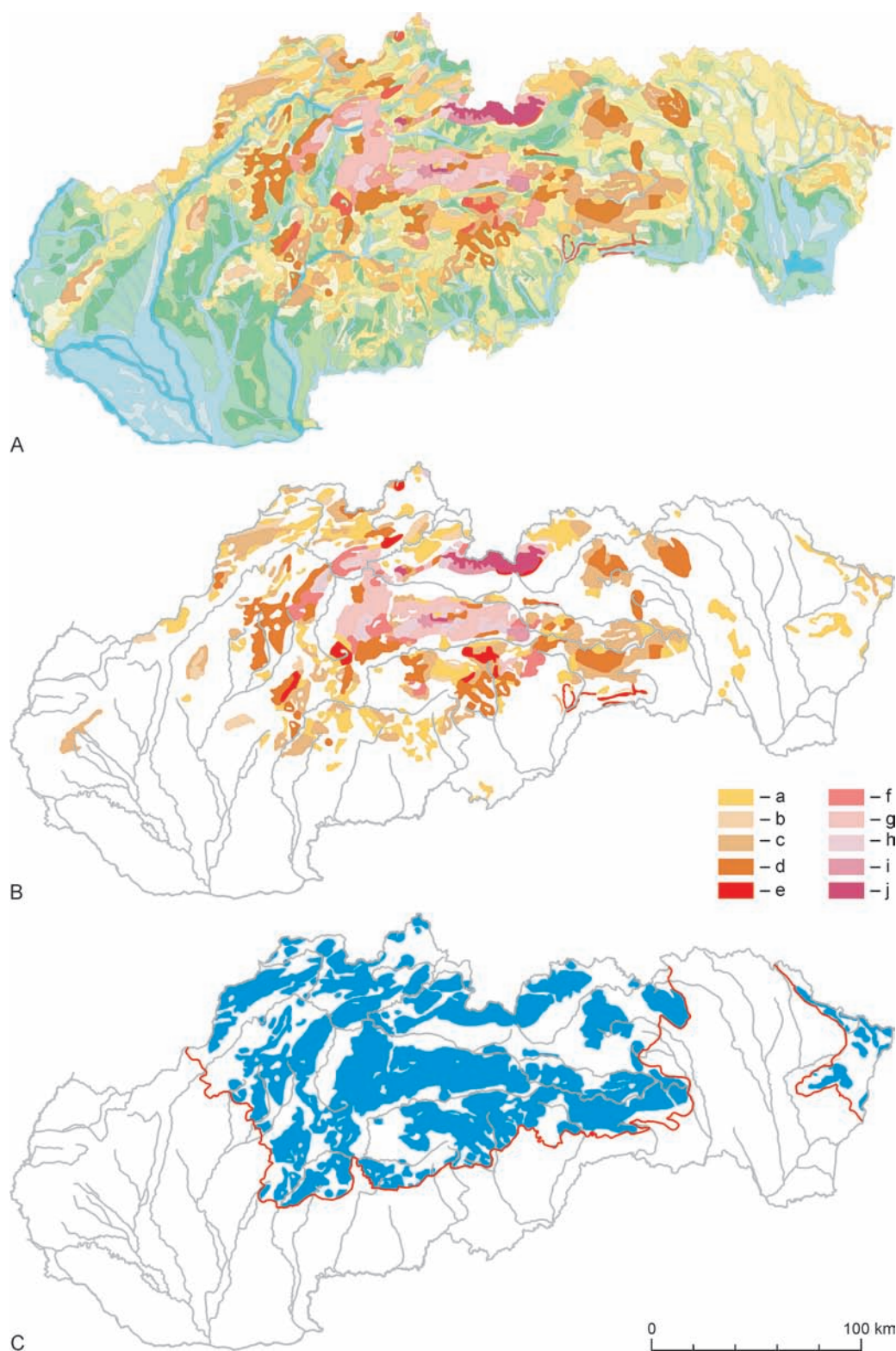
¹² Vnútorne geomorfologické procesy, ktoré vznikajú na miestach, kde sa stretávajú litosferické dosky (tektonické procesy, vulkanická činnosť, zemetrasenie; Lauko 2003, 20).

¹³ Vonkajšie geomorfologické procesy, ktoré rôznymi formami rozrušujú vytvorenú litosféru (svahové procesy, zvetrávanie, činnosť riek, rozpúšťacie a suťové procesy, činnosť snehu, ľadovcov, kryogénne procesy, činnosť vetra, oceánov, morí a jazier, živých organizmov a činnosť človeka; Lauko 2003, 20).

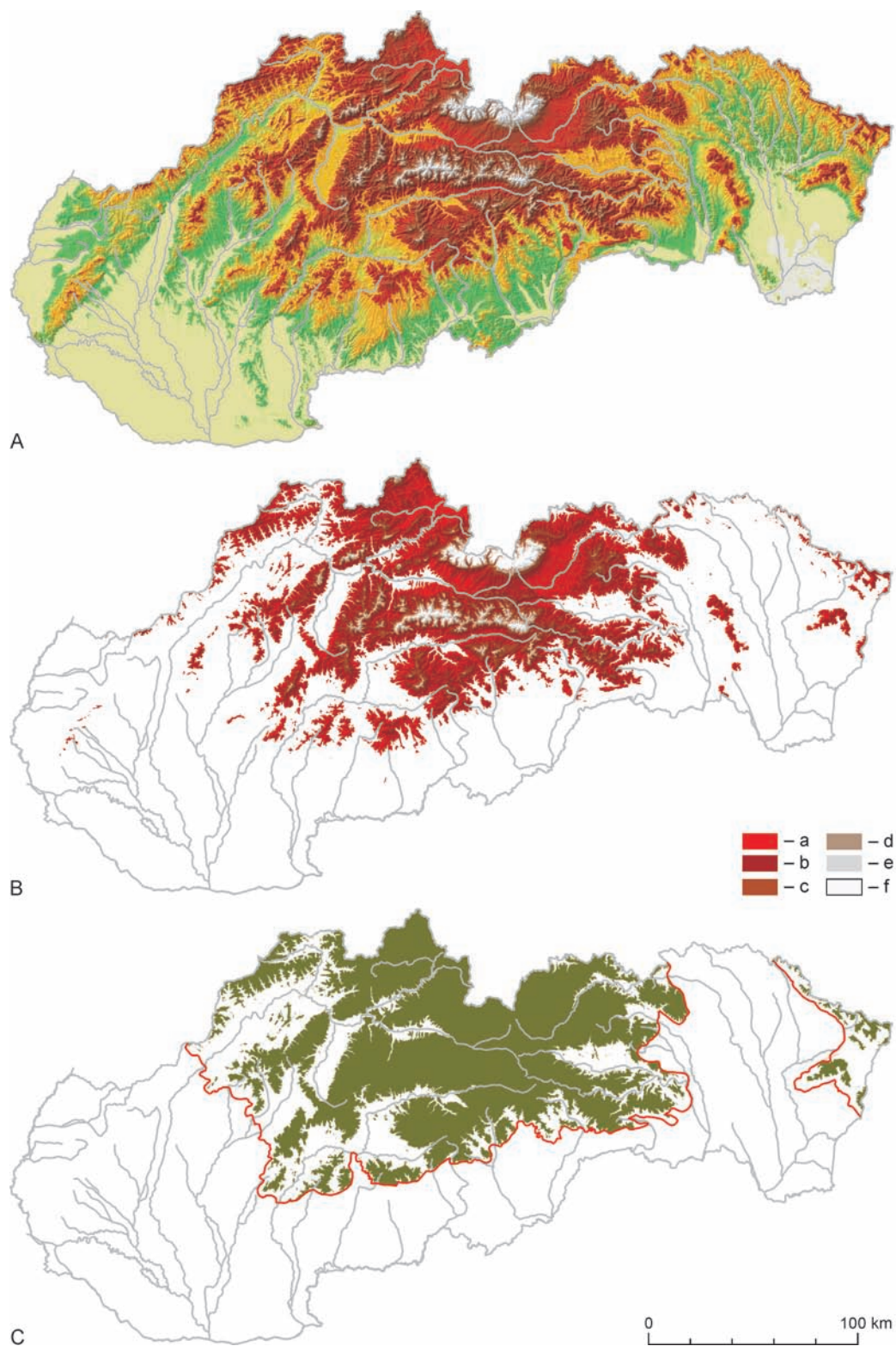
¹⁴ Staršie členenie pozri: Atlas SSR 1980; Lauko 2003, 38, 39; Mazúr/Mazúrová 1965.

Obr. 1. Geomorfologické pomery Slovenska a ich interpretácia. A – základné typy erózo-denudačného reliéfu (podľa *Atlas krajiny* 2002, 86, 87, mapa 20); B – typy erózo-denudačného reliéfu spĺňajúce kritéria horských oblastí; C – analyzované prírodné činitele v definovanom priestore horských oblastí s vyznačenou hraničnou líniou (podľa obr. 14: C). Legenda: a – hornatinový reliéf; b – vysočinový podhôrny reliéf; c – veľhorský reliéf hôľny, glaciálno-hôľny až glaciálny.

Obr. 2. Morfológicko-morfometrické typy reliéfu Slovenska a ich interpretácia. A – základné typy morfológicko-morfometrického reliéfu (podľa Tremboš/Minár 2002); B – morfológicko-morfometrické typy reliéfu spĺňajúce kritéria horských oblastí; C – analyzované prírodné činitele v definovanom priestore horských oblastí horských oblastí s vyznačenou hraničnou líniou (podľa obr. 14: C). Legenda: a – vrchoviny (veľmi silne členité); b – nižšie hornatiny (stredne členité); c – nižšie hornatiny (silne členité); d – nižšie hornatiny (veľmi silne členité); e – vyššie hornatiny (stredne členité); f – vyššie hornatiny (silne členité); g – vyššie hornatiny (veľmi silne členité); h – veľhornatiny (silne členité); i – veľhornatiny (veľmi silne členité); j – veľhornatiny (extrémne členité).

Obr. 3. Hypsometrická mapa Slovenska a jej interpretácia. A – hypsometrická mapa Slovenska; B – hypsometrické výškové stupne zaradené do horských oblastí; C – analyzované hypsometrické výškové stupne v definovanom priestore horských oblastí s vyznačenou hraničnou líniou horských oblastí s vyznačenou hraničnou líniou (podľa obr. 14: C). Legenda: a – 600–800 m n. m.; b – 800–1000 m n. m.; c – 1000–1200 m n. m.; d – 1200–1500 m n. m.; e – 1500–2000 m n. m.; f – 2000 a viac m n. m.

Hypsometrické členenie

(obr. 3)

Definícia: Mapa, ktorá používa pre vyjadrenie zemského povrchu (georeliéfu) farebné výškové vrstvy, vymedzené vrstevnicami. Vrstvy sa vyfarbujú podľa rôznych grafických zásad, napr. „čím vyššie, tým tmavšie“, „čím vyššie, tým svetlejšie“ a pod.

Dôvod výberu: Hypsografická krivka poskytuje niekoľko zaujímavých informácií o reliéfe spracovaného územia. Dobre interpretovateľné sú najmä nasledovné charakteristiky:

- Celkový tvar krivky charakterizuje mieru homogenity výškového poľa v zobrazenom území. Výrazné pravidelnosti v usporiadaní nadmorských výšok sa prejavujú v tvare hypsografickej krivky, ktorá býva charakteristická pre rôzne vývojové štádiá georeliéfu či jednotlivé formy.
- Plocha ohraničená krivkou môže byť podkladom pre výpočet priemernej nadmorskej výšky a objemu zobrazenej formy (územia).
- Zmiernené časti krivky predstavujú nadmorské výšky s najvyšším plošným zastúpením, strmé časti krivky zodpovedajú nadmorským výškam s malým plošným zastúpením (Lacika 1999, 45–49; www.fns.uniba.sk).

Použitá mapa: Použitý bol digitálny súbor informácií o výškových údajoch terénu z územia Slovenska. Mapa bola vygenerovaná a spracovaná autorom príspevku na základe digitálneho modelu reliéfu (DMR-25) v softvéri ArcGis.¹⁵

Absolútna nadmorská výška

(obr. 4)

Definícia: Nadmorská výška je dôležitým morfometrickým znakom, podľa ktorého sa na Slovensku vyčleňujú nížiny (do 300 m), nízke vysočiny (do 800 m), stredovysočiny (do 1500 m) a vysoké vysočiny (do 2655 m; Lukniš 1972, 126). Naše územie sa nachádza v nadmorských výškach od 94 m (výtok Bodrogu v obci Klin nad Bodrogom v okrese Trebišov) po 2655 m (Gerlachovský štít v katastrálnom území obce Gerlachov v okrese Poprad). Obidva extrémne položené výškové body s výškovým rozdielom 2561 m sú od seba vzdušnou čiarou vzdialené len 153 km (Lauko 2003, 7; Štatistická ročenka SR 2007, 79).

Dôvod výberu: Absolútna nadmorská výška¹⁶ územia rozhoduje o jeho klimatických pomeroch, a tým ovplyvňuje vlastnosti ostatných zložiek prírody, ako napr. rozloženie teplôt, zrážok, pôd, rastlínstva, živočíšstva, ale aj spôsob využívania krajiny. Keďže so vzrastajúcou nadmorskou výškou klesajú teploty a vzrastá množstvo zrážok, miesta od seba málo vzdialené majú rozdielnu klímu, rastlínstvo i pôdy. Tým vykazujú značnú diferencovanosť krajiny (Geografia Slovenska 2013, 28; Lauko 2003, 6). Vzhľadom na nadmorskú výšku je preto potrebné venovať polohe osobitne veľkú pozornosť.

Použitá mapa: Mapa bola vygenerovaná a spracovaná autorom príspevku v softvéri ArcGis na základe vrstevníc vo formáte shp. s absolútnymi nadmorskými výškami. Tie boli prispôsobené a rozčlenené podľa M. Lukniša (1972, 126).

Sklon reliéfu

(obr. 5)

Definícia: Sklon terénneho reliéfu a sklon georeliéfu je uhol zovretý terénnou čiarou s vodorovnou rovinou. Udáva sa v stupňoch, prípadne v percentách (www.vugtk.cz). Ide o zmenu nadmorskej výšky na jednotku vzdialenosti v smere spádovej krivky (Miklós/Špinerová 2012, 16, 39).

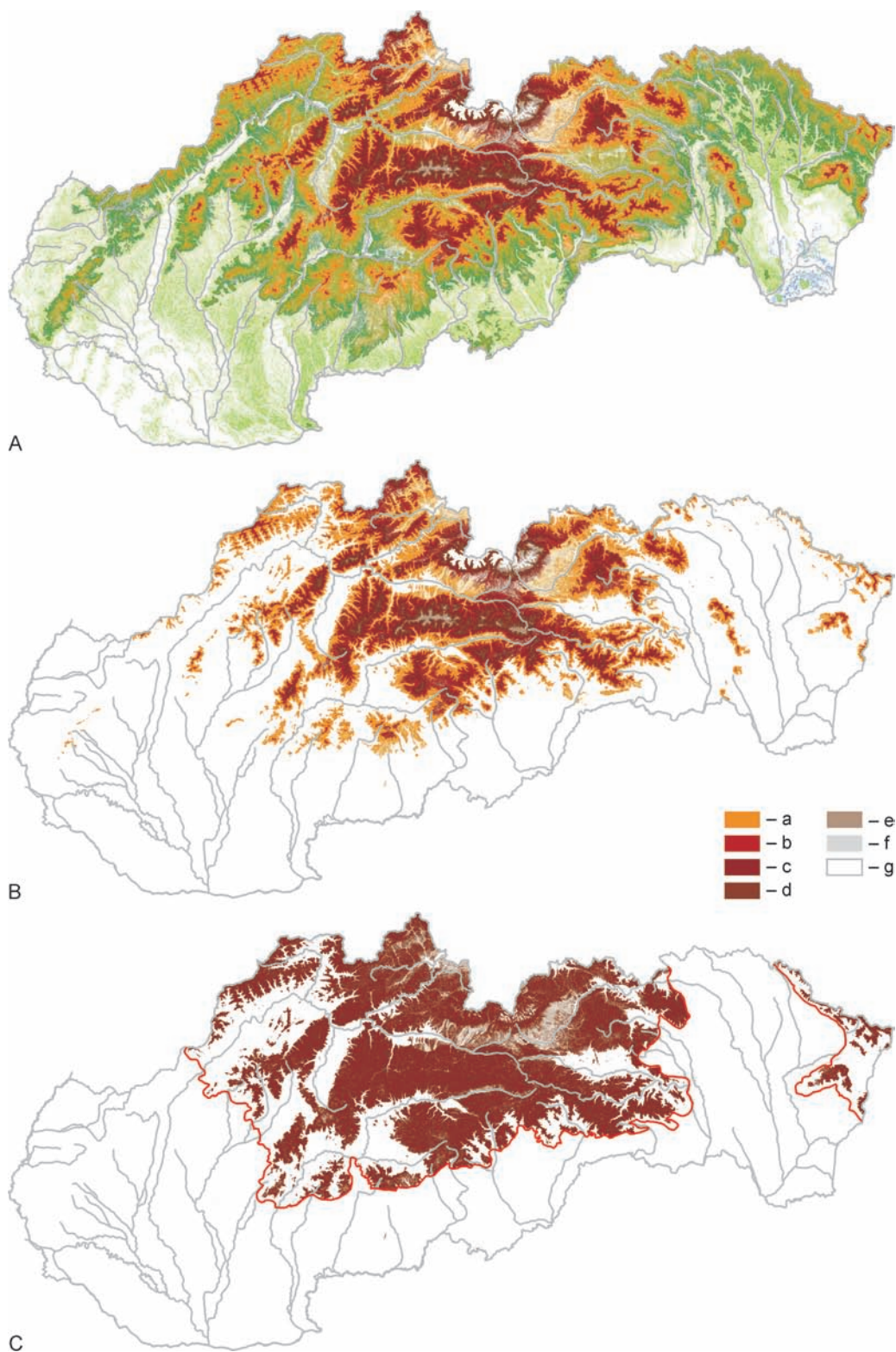
Dôvod výberu: Sklon reliéfu je najdôležitejší ukazovateľ na hodnotenie rýchlosti a tým aj množstva odtoku vody a materiálu po svahu. Limituje lokalizáciu aktivít v krajine a je to bezpochyby najpoužívanejší morfometrický ukazovateľ reliéfu.

Použitá mapa: Digitálnu mapu sklonu reliéfu poskytla firma ESPRIT, s. r. o. so sídlom v Banskej Štiavnici.¹⁷ Na prvej mape (obr. 5: A) sú zobrazené všetky sklonitosti reliéfu Slovenska. Na interpretačnej mape (obr. 5: B) je zobrazená sklonitosť nad 12 stupňov.

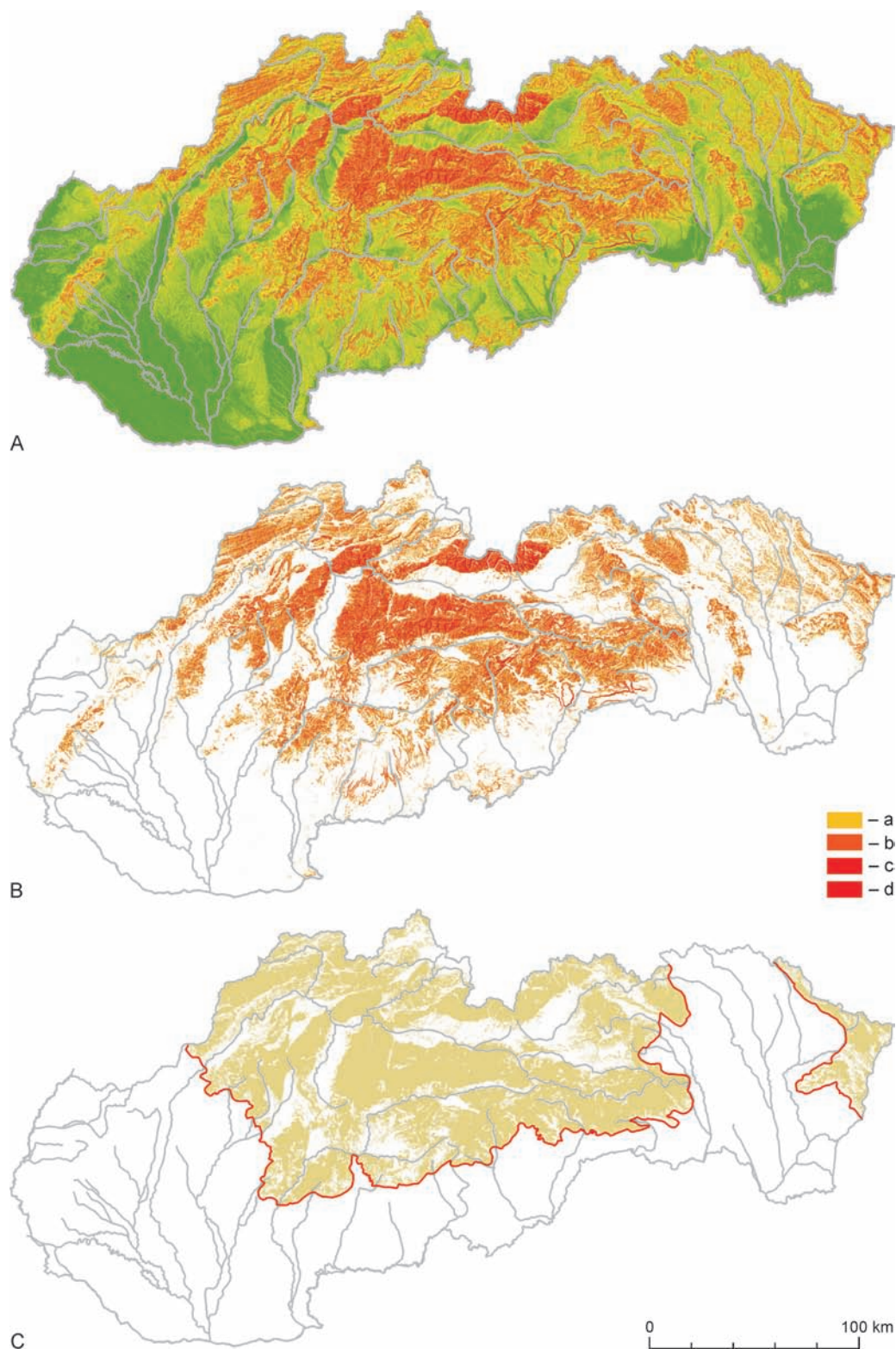
¹⁵ Bližšie pozri: Ofúkaný/Klobušiak 2004.

¹⁶ Pri absolútnej nadmorskej výške ide o výškové pomery vo vzťahu k hladine mora.

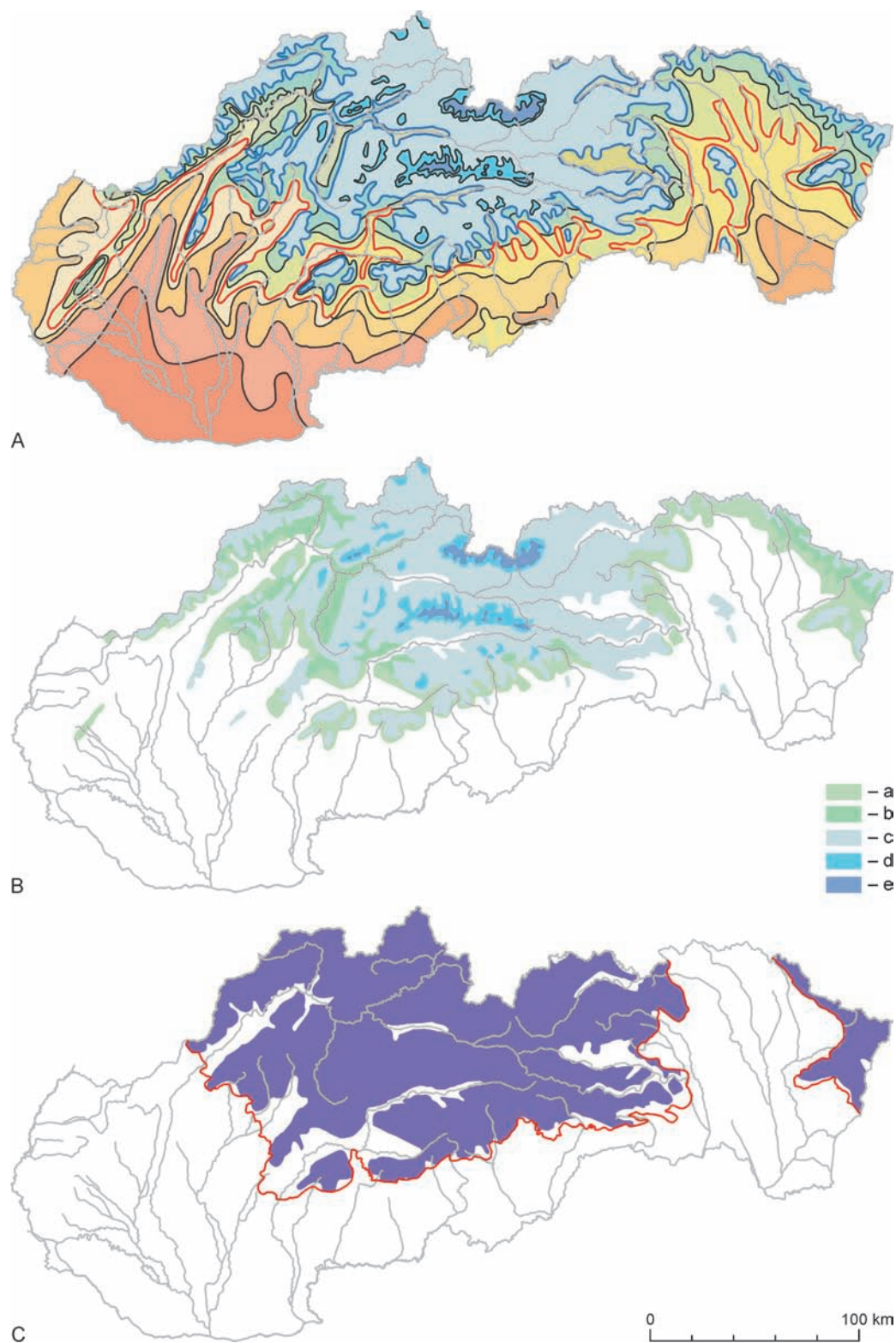
¹⁷ Za pozitívne vybavenie žiadosti ohľadom digitálnej mapy ďakujem J. Pavúkovi (zástupca riaditeľa spoločnosti a vedúci odboru informačných technológií), ESPRIT, s. r. o. Banská Štiavnica.

Obr. 4. Mapa absolútnych nadmorských výšok Slovenska a jej interpretácia. A – výškopisná mapa vygenerovaná na základe vrstevníc v programovom softvéri ArcGis; B – nadmorské výšky zaradené do horských oblastí; C – analyzované nadmorské výšky v definovanom priestore horských oblastí s vyznačenou hraničnou líniou (podľa obr. 14: C). Legenda: a – 600–800 m n. m.; b – 800–1000 m n. m.; c – 1000–1200 m n. m.; d – 1200–1500 m n. m.; e – 1500–2000 m n. m.; f – 2001–2500 m n. m.; g – 2501 a viac m n. m.

Obr. 5. Sklon reliéfu Slovenska a jeho interpretácia. A – sklon reliéfu v celom rozsahu od 0° až $>35^\circ$ (podľa *ESPRIT*, s. r. o.); B – sklon reliéfu nad 12° ; C – analyzovaný prírodný činiteľ v definovanom priestore horských oblastí s vyznačenou hraničnou líniou (podľa obr. 14: C). Legenda: a – 12° – 17° ; b – 17° – 25° ; c – 25° – 35° ; d – $>35^\circ$.

Obr. 6. Klimatické oblasti Slovenska a ich interpretácia. A – základné typy klimatických oblastí (podľa Lapin et al. 2002); B – klimatické oblasti spĺňajúce kritéria horských oblastí; C – analyzované prírodné činitele v definovanom priestore horských oblastí s vyznačenou hraničnou líniou (podľa obr. 14: C). Legenda: a – mierne teplá, vlhká, vrchovinová zóna; b – mierne teplá, veľmi vlhká, vrchovinová zóna; c – mierne chladná zóna; d – chladná horská zóna; e – studená horská zóna.

Klimatické oblasti

(obr. 6)

Definícia: Vzhľadom na nevelké územie Slovenska a jeho veľkú výškovú členitosť má reliéf najväčší vplyv na diferenciáciu podnebia. Prejavuje sa aj expozíciou strání voči slnku (rozdiely v teplotách) a prevládajúcim vlhkosným vetrom (rozdiely v zrážkach). Významné sú aj tvary kotlín a dolín, ktoré ovplyvňujú smery vetra a dochádza v nich k teplotným inverziám (Lauko 2003, 40). Z hľadiska celosvetového klimatického členenia patrí Slovensko podľa Alisovej klasifikácie do mierneho klimatického pásma, do jeho kontinentálno-európskej časti (Geografia Slovenska 2013, 66; Schmidt 2002–2003, 23). Podľa klasifikácie W. Köppena (1936, 14, obr. 5) sa územie Slovenska nachádza na rozhraní mierneho podnebia, ktoré nemá pravidelnú snehovú pokrývku a lesného (boreálneho) podnebia, ktoré má pravidelnú snehovú pokrývku v zime. Najvyššie horské polohy nad 1650 m n. m. patria do podnebia horských oblastí nad hornou hranicou lesa (Geografia Slovenska 2013, 66; Köppen 1936, 29, 43; Schmidt 2002–2003, 23).

Dôvod výberu: Členitý terén Slovenska podstatne ovplyvňuje jednotlivé klimatické prvky, preto sú u nás výrazné rozdiely v teplote a vlhkosti vzduchu, oblačnosti a zrážkach súvisiace najmä s nadmorskou výškou (Lauko 1993, 7; Lukniš 1972, 211; Plesník 1995, 150; Schmidt 2002–2003, 22). Najdôležitejšími klimatickými činiteľmi, ktoré určujú ráz kraja sú teplota vzduchu a zrážky (Lukniš 1972, 231). Okrem toho majú klimatické zmeny vplyv na teplotu, vlhkosť pôdy a samotnú pôdotvornú činnosť (Sobocká et al. 2005, 7).

Použitá mapa: Pre spracovanie bola použitá mapa z Atlasu krajiny (Lapin et al. 2002, 95, mapa 27). Klimatické oblasti Slovenska sú spracované podľa tzv. československej klasifikácie s malými úpravami. Rozoznáva sa oblasť teplá, mierne teplá a chladná. Sú definované iba na základe teplotných kritérií (Atlas krajiny 2002, 326; Lauko 2003, 47).

Priemerná ročná teplota vzduchu

(obr. 7)

Definícia: Teplota vzduchu je jedným zo základných klimotvorných činiteľov. Vykazuje veľmi tesnú závislosť od nadmorskej výšky i od zemepisnej šírky. Priemerné ročné teploty sú teda ovplyvnené nadmorskou výškou daného miesta v závislosti od zemepisnej šírky. Preto najteplejšie miesta Slovenska sú na juhu Podunajskej nížiny a najchladnejšie na štítoch Tatier (Atlas krajiny 2002, 326; Lauko 2003, 5, 40, 42–44; Schmidt 2002–2003, 6; www.shmu.sk).

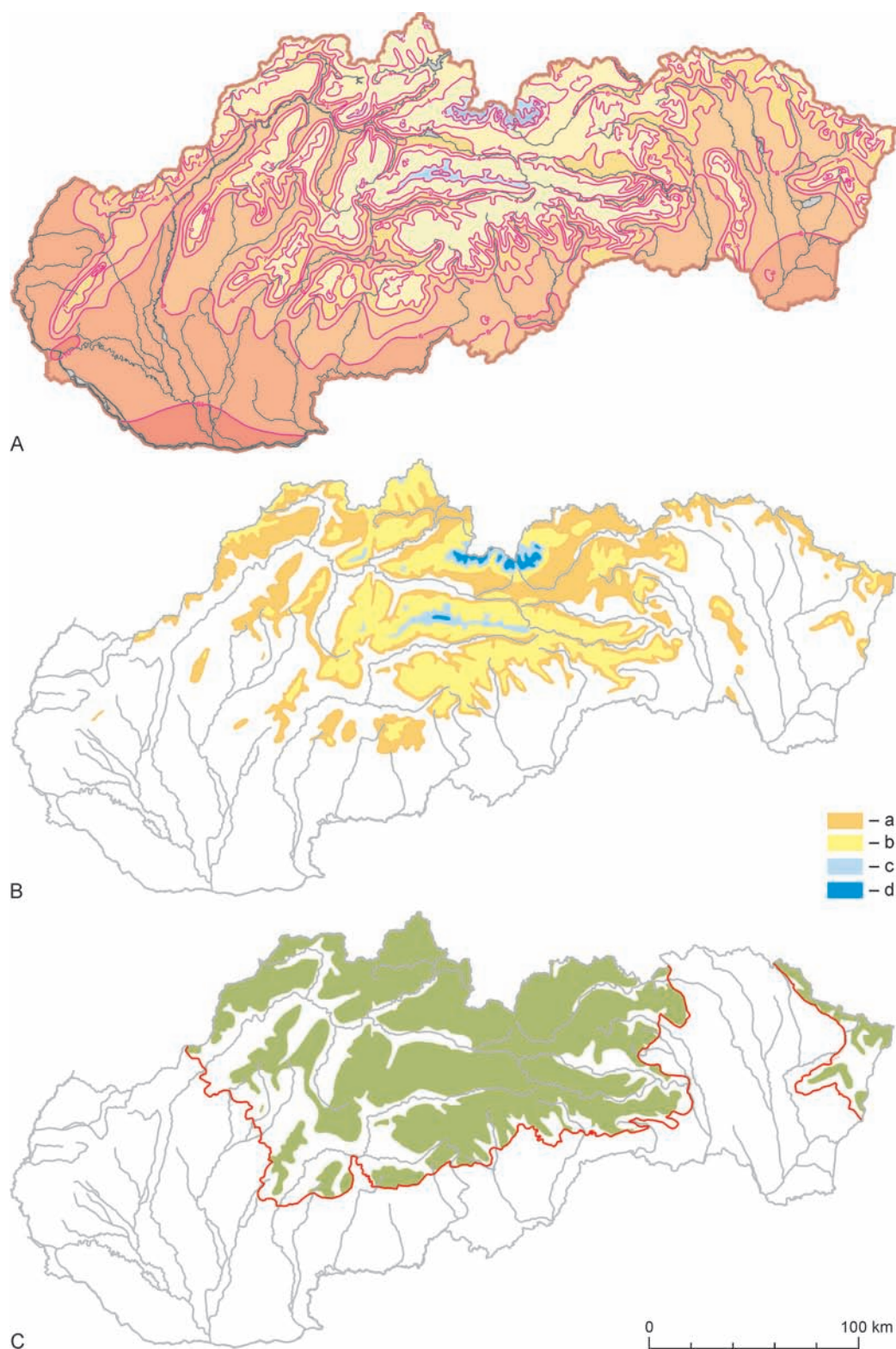
Dôvod výberu: Teplota vzduchu sa vzťahuje na určité prírodné pomery. Keďže závisí hlavne od nadmorskej výšky, považujeme tento prírodný činiteľ za vhodný pomocný ukazovateľ pre určenie hranice horskej oblasti. Dôvodom je to, že teplota vzduchu veľmi citlivo reaguje na zmenu nadmorskej výšky, teda približne na každých 100 m o 0,63 °C v júli a 0,33 °C v januári (Geografia Slovenska 2013, 62; Schmidt 2002–2003, 23).

Použitá mapa: Ako podklad bola zvolená mapa z Atlasu krajiny (Šťastný/Nieplova/Melo 2002, 98, mapa 49). Autori rozdelili územie Slovenska na klimatické zóny s ročnou priemernou teplotou vzduchu od dolnej hranice 0 °C a menej po hornú hranicu od 10 °C a viac.

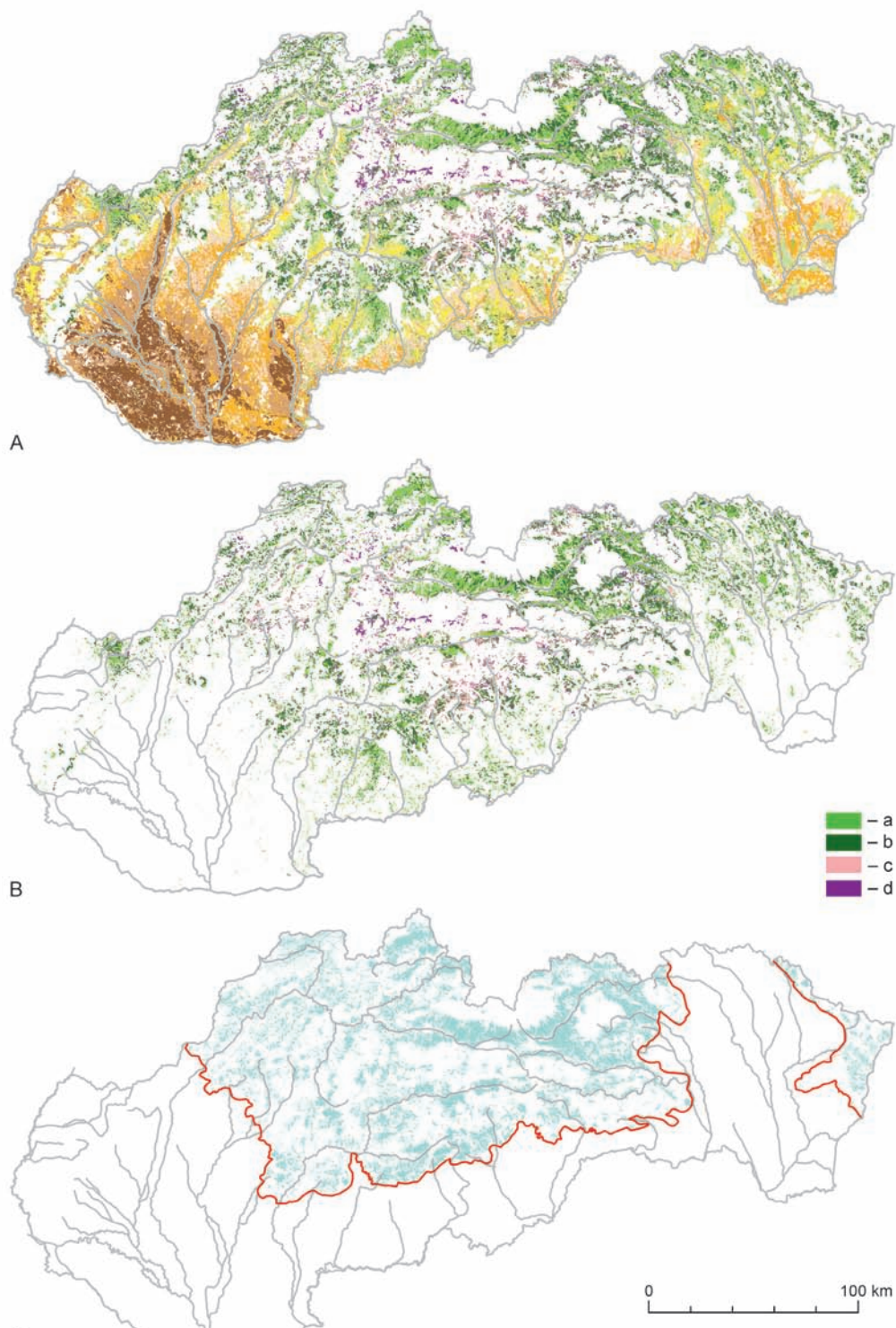
Produkčný potenciál poľnohospodárskych pôd

(obr. 8)

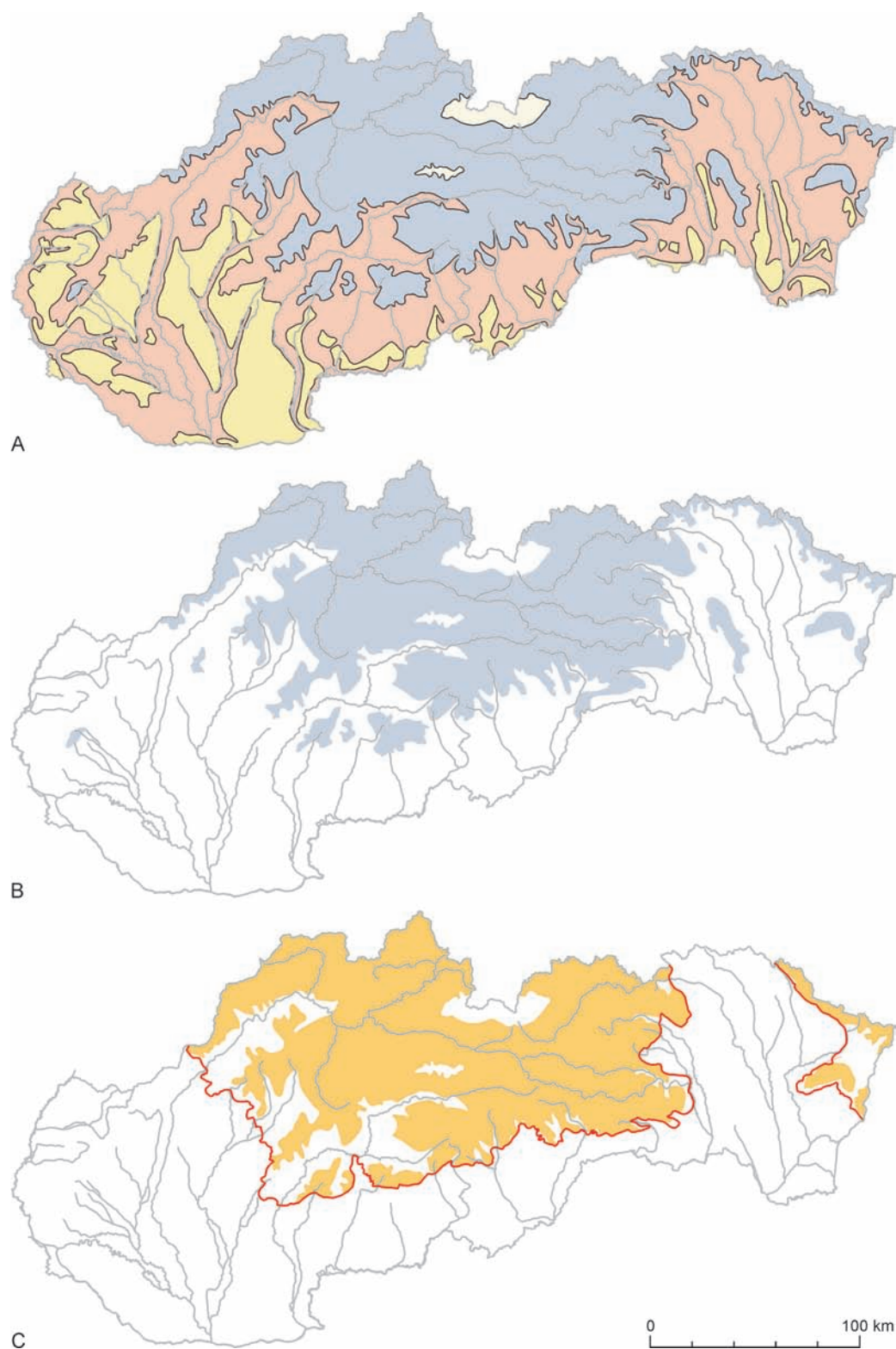
Definícia: Pod pojmom produkčný potenciál pôd sa všeobecne chápe prirodzená a človekom podmienená schopnosť pôdy prijať, transformovať a odvádzať rastlinám požadované kvantum energie, látok a vytvoriť vhodné podmienky pre ich rast a produkciu (Vilček 2000, 7; 2011, 140). Ide tu o primárny potenciál hrubej poľnohospodárskej produkcie, ktorá je ovplyvnená najmä prírodnými faktormi (sklon reliéfu, bonita pôd, teploty, zrážky a slnečný svit; Lukniš 1985, 143). Produkčný potenciál pôd na Slovensku sa hodnotí bodovými hodnotami relatívnej bonity (index produktivity). Je v rozpätí od 1 do 100 bodov, pričom najlepšie pôdy majú vyššiu bodovú hodnotu. Bodová hodnota sa určuje na základe BPEJ (bonitovaná pôdno-ekologická jednotka) príslušnej pôdy, ktorá sa odvodzuje od hodnotenia klímy, pôdneho typu, pôdotvorného substrátu, zrnitosti, obsahu skeletu, hĺbky pôdy, svahovitosti,

Obr. 7. Priemerná ročná teplota vzduchu na Slovensku a jej interpretácia. A – rozšírenie priemerných ročných teplôt (podľa Šťastný/Nieplová/Melo 2002); B – priemerné ročné teploty zaradené do horských oblastí; C – analyzované prírodné činitele v definovanom priestore horských oblastí s vyznačenou hraničnou líniou (podľa obr. 14: C). Legenda: a – 6 °C; b – 4 °C; c – 2 °C; d – 0 °C.

Obr. 8. Produkčný potenciál poľnohospodárskych pôd na Slovensku a jeho interpretácia. A – produkčný potenciál poľnohospodárskych pôd (podľa *Džatko 2011*, 20, obr. 1); B – nízky produkčný potenciál poľnohospodárskych pôd s indexom produktivity <40; C – analyzovaný prírodný činiteľ v definovanom priestore horských oblastí s vyznačenou hraničnou líniou (podľa obr. 14: C). Legenda indexu produktivity: a – 40–31; b – 30–21; c – 20–11; d – 10–1.

Obr. 9. Vlhkostný režim pôd Slovenska a jeho interpretácia. A – zastúpenie vlhkostného režimu (podľa Fulajtár 2002); B – pre horské oblasti je charakteristický vlhký vlhkostný režim pôd; C – analyzovaný prírodný činiteľ v definovanom priestore horských oblastí s vyznačenou hraničnou líniou (podľa obr. 14: C).

expozície svahu a reliéfu územných celkov. Najnižší produkčný potenciál pôd v bodoch majú Žilinský kraj (25,7), Prešovský kraj (26,7) a Banskobystrický kraj (32,9; *Džatko 2011*, 19; *Vilček 2000*, 7; 2011, 141). Zjednodušene je možné zaradiť pôdy do štyroch kategórií, a to potenciálne orné pôdy, striedavé polia, trvalé trávne porasty a pôdy nevhodné pre poľnohospodársku výrobu (*Džatko 1999*, 24, 25).

Dôvod výberu: Pôda je jednou zo základných zložiek prírodného (i životného) prostredia a zároveň hlavnou súčasťou poľnohospodárstva (*Chrastina 2010*, 20). Je živý a neustále sa vyvíjajúci trojrozmerný prírodno-historický útvar, ktorý vznikol vplyvom spolupôsobenia atmosféry, biosféry, hydrosféry a litosféry (*Némethová 2011*, 20; *Pišút 2010*, 1). Hlavnú zásluhu na diferenciácii pôd majú výškové rozdiely (*Lauko 1993*, 7). Rozhodujúcim faktorom pre produkčnú schopnosť pôd sú poveternostné podmienky, resp. klíma (*Tomiška 2003*, 416). Keďže poľnohospodárstvo bolo základom obživy, chápeme tento prírodný činiteľ ako jeden z rozhodujúcich faktorov pre zakladanie sídlisk v minulosti. To znamená, že klimatické oblasti v kombinácii s produkčným potenciálom poľnohospodárskych pôd vytvárajú presnejšie hranice územia so špecifickými vlastnosťami, ktoré sú charakteristické pre horskú oblasť.

Použitá mapa: Ako podklad bola zvolená mapa M. Džatka (1999, 25, mapa 5), kde boli vybrané kategórie bodových hodnôt BPEJ s max. počtom bodov 40. Ide tu o sekundárny pôdny fond s menej a málo produkčnými pôdami. Ďalej tu patria produkčné trávne porasty, potenciálne trávne porasty a pre poľnohospodárstvo nevhodné územia (*Vilček 2011*, 138, 139).

Vlhkostný režim pôd

(obr. 9)

Definícia: Ide o stanovenie celkového vlhkostného alebo vodného režimu pôd, resp. určenie vlhkosti pôdy, zásoby vody v pôde a predpoveď ich vývoja za určitých predpokladov. Základným a najčastejším využívaným údajom je pôdna vlhkosť (*Fulažtár 1999*, 57).

Dôvod výberu: Pôdna voda je súčasťou hydrosféry, ktorá sa nachádza v pôdnom profile. Tento zdroj vody je v produkčnom procese poľnohospodárskych plodín bezalternatívny a citlivo reaguje nielen na zmeny klímy, ale aj na antropogénnu činnosť. Vlhkostný režim pôdy ovplyvňuje významnou mierou produkčnú schopnosť pôd a úrodu poľnohospodárskych plodín (*Takáč 2003*, 6).

Použitá mapa: Ako podklad bola zvolená mapa z Atlasu krajiny (*Fulažtár 2002*, 109, mapa 81). Autor rozdelil územie Slovenska na štyri základné typy vlhkostného režimu pôd.¹⁸

Poľnohospodársky znevýhodnené oblasti

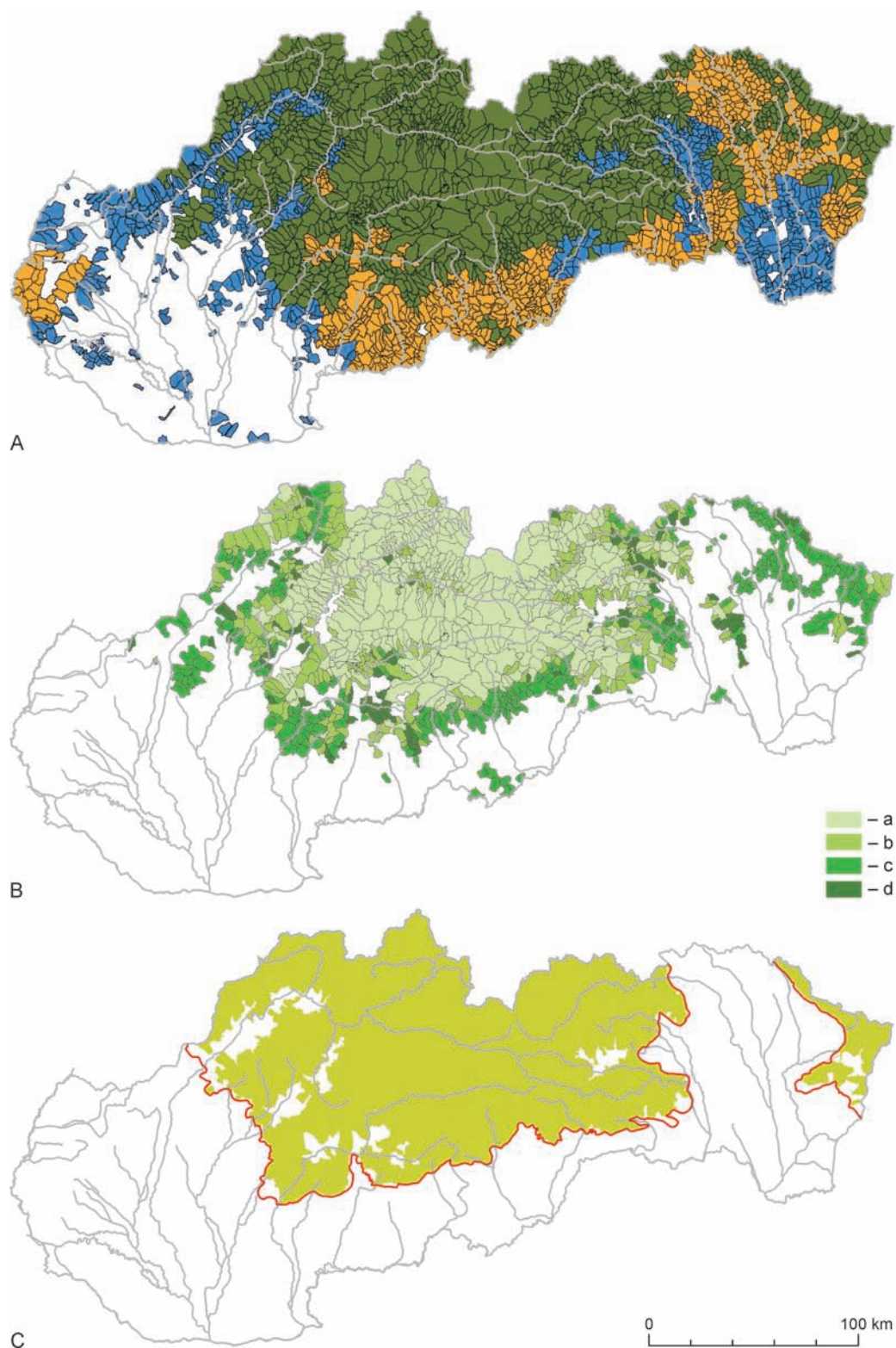
(obr. 10)

Definícia: Znevýhodnené oblasti sú súvislé územné celky, v ktorých prevládajú väčšinou nepriaznivé prírodné podmienky. Tieto oblasti boli rozčlenené do štyroch kategórií, a to horské oblasti, ostatné znevýhodnené oblasti, oblasti so špecifickými nevýhodami a oblasti s environmentálnymi obmedzeniami (www.podnemapy.sk).

Dôvod výberu: Slovensko je prevažne hornatá krajina s vysokým podielom málo produkčných pôd a zastúpením pôd, ktoré majú špecifické znevýhodnenia ako zamokrené pôdy, piesčité pôdy alebo skeletnaté pôdy (*Program rozvoja 2007–2013*, 27). Znevýhodnené poľnohospodárske oblasti neodrážajú len potenciál samotnej pôdy a krajiny, ale berú do úvahy aj niektoré socio-ekonomické ukazovatele súčasných katastrof. Mapy, vypracované Výskumným ústavom pôdozvedectva a ochrany pôdy, pracujú s podrobnými informáciami o jednotlivých katastrofách, kde zohľadňujú viacero prírodných činiteľov (výnosnosť a charakteristika pôdy, nadmorská výška, svahovitosť, teplota ovzdušia a pod.).

Použitá mapa: Ako podklad bola použitá mapa, ktorá bola vygenerovaná v programe ArcGis na základe vstupných údajov získaných z Pôdneho portálu (www.podnemapy.sk). Pri stanovení charakteristiky horských oblastí sa vybrali kategórie zohľadňujúce nadmorskú výšku, svahovitosť a kombináciu obidvoch.

¹⁸ Štvrtý stupeň je označený ako nedefinované územie a nachádza sa na najvyšších končiaroch Vysokých a Nízkych Tatier, kde sa pôdna pokrývka už nenachádza.

Obr. 10. Poľnohospodársky znevýhodnené oblasti Slovenska a ich interpretácia. A – zastúpenie znevýhodnených oblastí z poľnohospodárskej pôdy (podľa www.podnemy.sk); B – katastrálne územia zaradené do horských oblastí v rámci znevýhodnených oblastí; C – analyzované znevýhodnené horské oblasti v definovanom priestore horských oblastí s vyznačenou hraničnou líniou (podľa obr. 14: C). Legenda: a – nadmorská výška >700 m; b – nadmorská výška 600–700 m; c – svahovitosť >20%; d – kombinácia: nadmorská výška >500 m a svahovitosť >15%.

Fytogeograficko-vegetačné členenie

(obr. 11)

Definícia: Na územie Slovenska floristicky zasahujú tri hlavné fytogeografické celky. Oblasť západo-karpatskej flóry, oblasť východokarpatskej flóry a oblasť panónskej flóry. Celkovo možno konštatovať, že viac ako polovica plochy územia Slovenska je pokrytá prirodzenou alebo prírode blízkou vegetáciou. Podľa fytogeograficko-vegetačného členenia, ktoré je bližšie charakterizované v práci P. Plesníka (1995), je územie Slovenska rozdelené do troch zón, a to dubovej, bukovej a ihličnatej.¹⁹

Dôvod výberu: Lesný porast citlivo reaguje najmä na členitosť reliéfu s rôznymi nadmorskými výškami, ktoré ovplyvňujú klimatické a pôdne podmienky, ale tiež horninové zloženie a prítomnosť podzemnej vody.

Použitá mapa: Použitá bola mapa Fytogeograficko-vegetačného členenia P. Plesníka (2002, 113, mapa 86) z Atlasu krajiny. Autor vychádza z priestorového usporiadania potenciálnej prirodzenej vegetácie, ako aj z geomorfologického členenia Slovenska (Mazúr/Lukniš 1978). Rozlišujú sa v ňom klimaticky podmienené zóny a podzóny, ktoré sa členia na menšie priestorové jednotky na základe pôdno-substrátových a hydrologických podmienok (Atlas krajiny 2002, 327).

Lesné vegetačné stupne

(obr. 12)

Definícia: Predstavujú prirodzenú vegetáciu určitej bioklimatickej zóny podmienenú výškovou a ex-pozičnou klímou, ktorá je charakterizovaná výskytom dominantných drevín (Atlas krajiny 2002, 327).²⁰ Na Slovensku rozoznávame osem lesných vegetačných stupňov. Sú charakterizované najrozšírenejšou skupinou lesných typov, závislých predovšetkým od nadmorskej výšky.

Dôvod výberu: Drevinové zloženie lesov v rôznych nadmorských výškach sa líši. Kým fytogeograficko-vegetačné členenie P. Plesníka (1995) nám podáva priestorovú štruktúru vegetácie, opierajúcu sa predovšetkým o geomorfologicko-klimatické pomery, lesné vegetačné stupne rozčleňujú podrobnejšie územie Slovenska na základe drevinového zloženia lesov, ktoré je podmienené nadmorskou výškou. Kombináciou týchto dvoch prírodných činiteľov dostávame podrobnejšie členenie Slovenska vzhľadom na prirodzenú vegetáciu.

Použitá mapa: Pre spracovanie daného prírodného činiteľa bola použitá mapa lesných vegetačných stupňov (Križová et al. 2002, 145, mapa 18), ktorá zobrazuje lesné dreviny podľa ich prirodzeného výskytu v jednotlivých stupňoch.

Rozšírenie vegetácie v boreálnom období na Slovensku

(obr. 13)

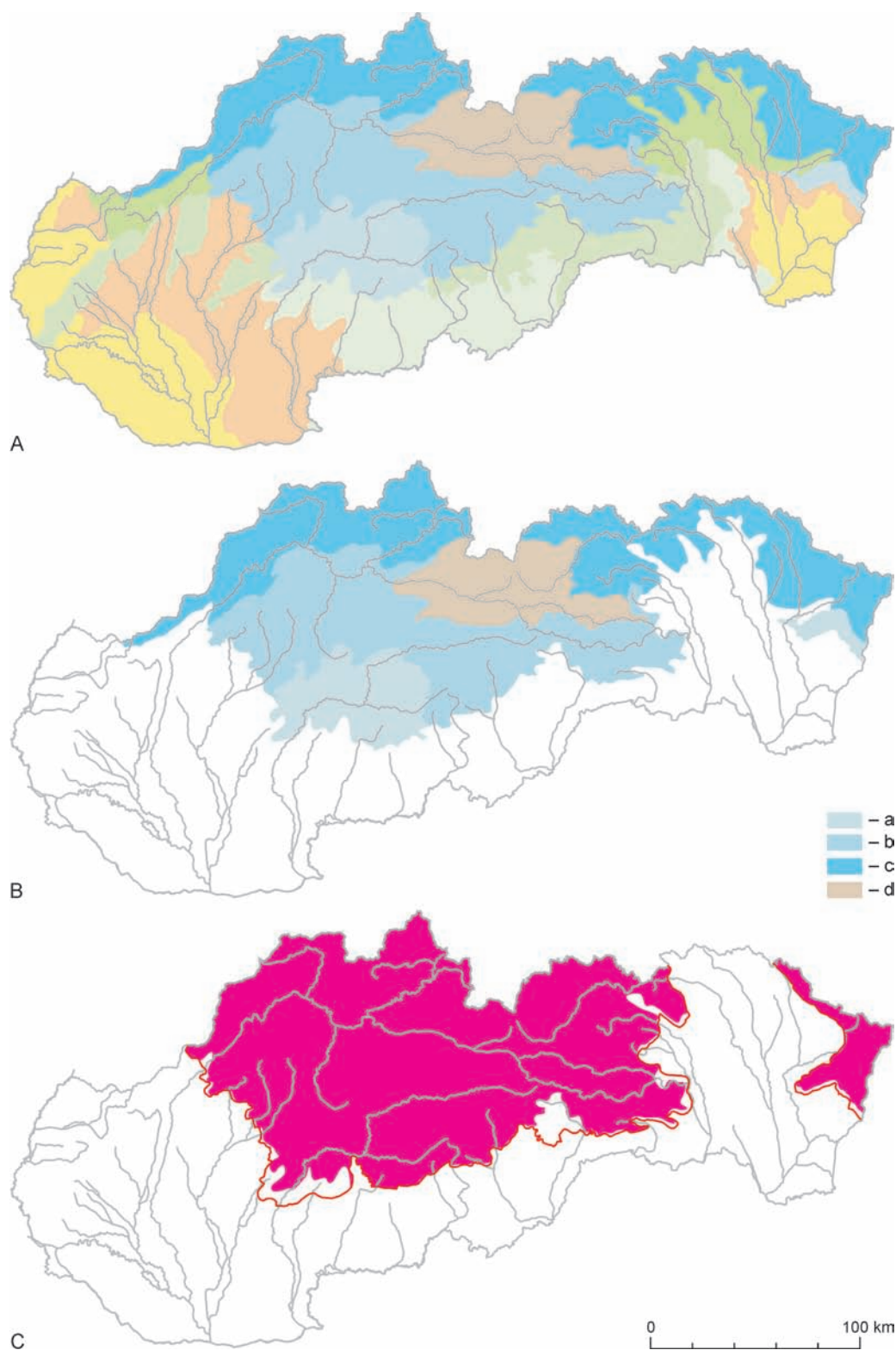
Definícia: V boreálnom období (7700–6000 pred n. l.) sa podnebie výrazne oteplilo. Priemerné ročné teploty boli asi o 2 °C vyššie ako v súčasnosti. Zrážok bolo však podstatne menej ako dnes, celkovo teda malo podnebie strednej Európy kontinentálnejší charakter (Geografia Slovenska 2013, 91; Krippel 1986, 129, 130; Lauko 2003, 72).

Dôvod výberu: Tento prírodný činiteľ považujeme za sekundárny pri vytvorení hranice horských oblastí. Chceli sme ním vyjadriť, že za určitých prírodných podmienok v určitom čase sa na našom území rozšírila vegetácia, pripomínajúca terajšie fytogeograficko-vegetačné členenie (obr. 11). Skupina ihličnanových pralesov a porastov alpínskych trávnikov, vytvorená E. Kriplom (1986, 140, mapa 15), úzko súvisí s nami vytvorenou hranicou horskej oblasti.

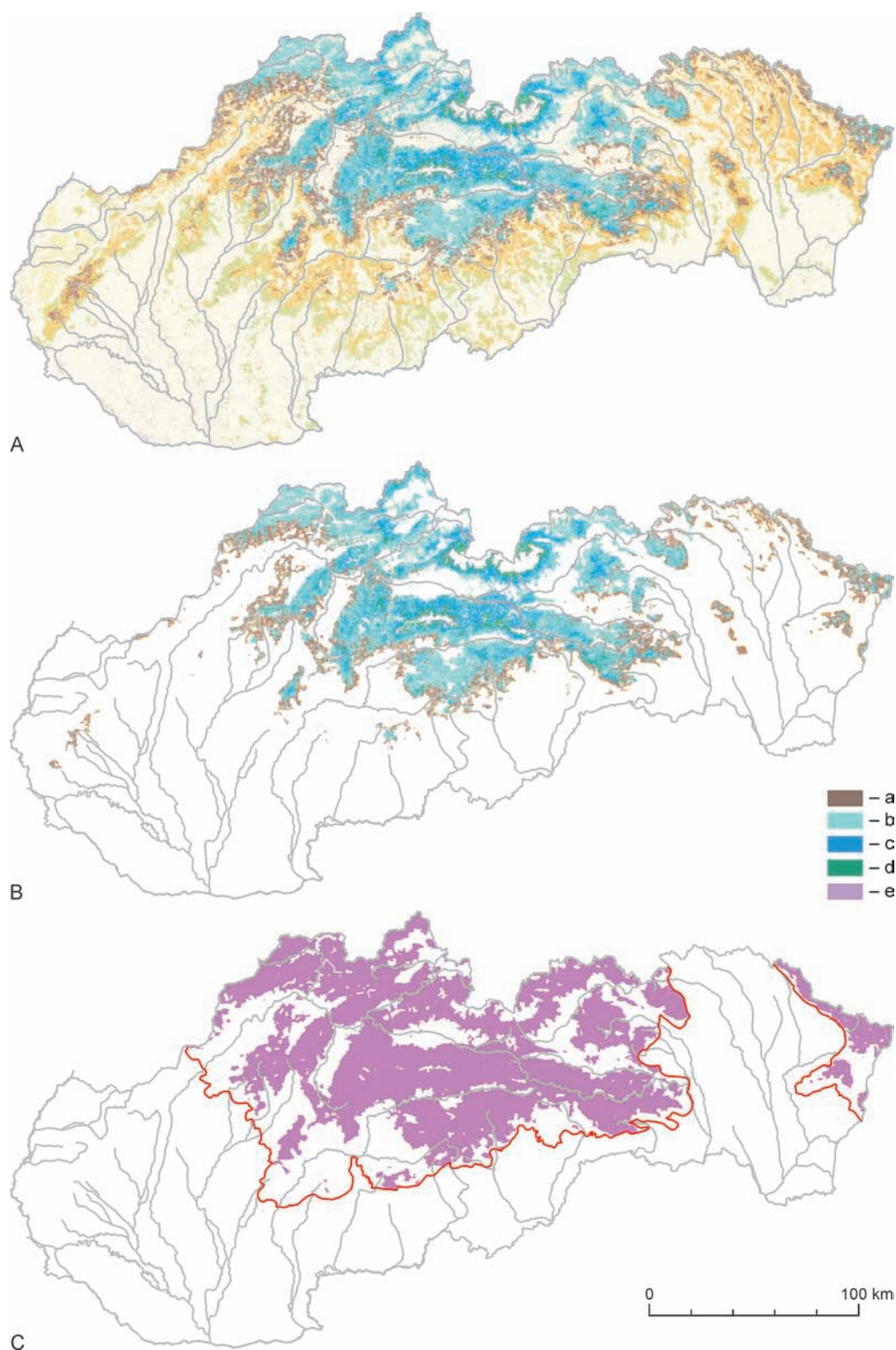
Použitá mapa: Ako podklad sme použili mapu rozšírenia vegetácie v boreálnom období s piatimi zobrazenými vegetačnými stupňami (Krippel 1986, 140, mapa 15).

¹⁹ Každá zóna okrem ihličnatej sa potom ďalej delí na ďalšie podzóny. Pre bližšie členenie pozri Geografia Slovenska 2013, 96; Plesník 1995, 150, 151. V rámci širších vzťahov pozri Kolény/Barka 2002, 112, mapa 85.

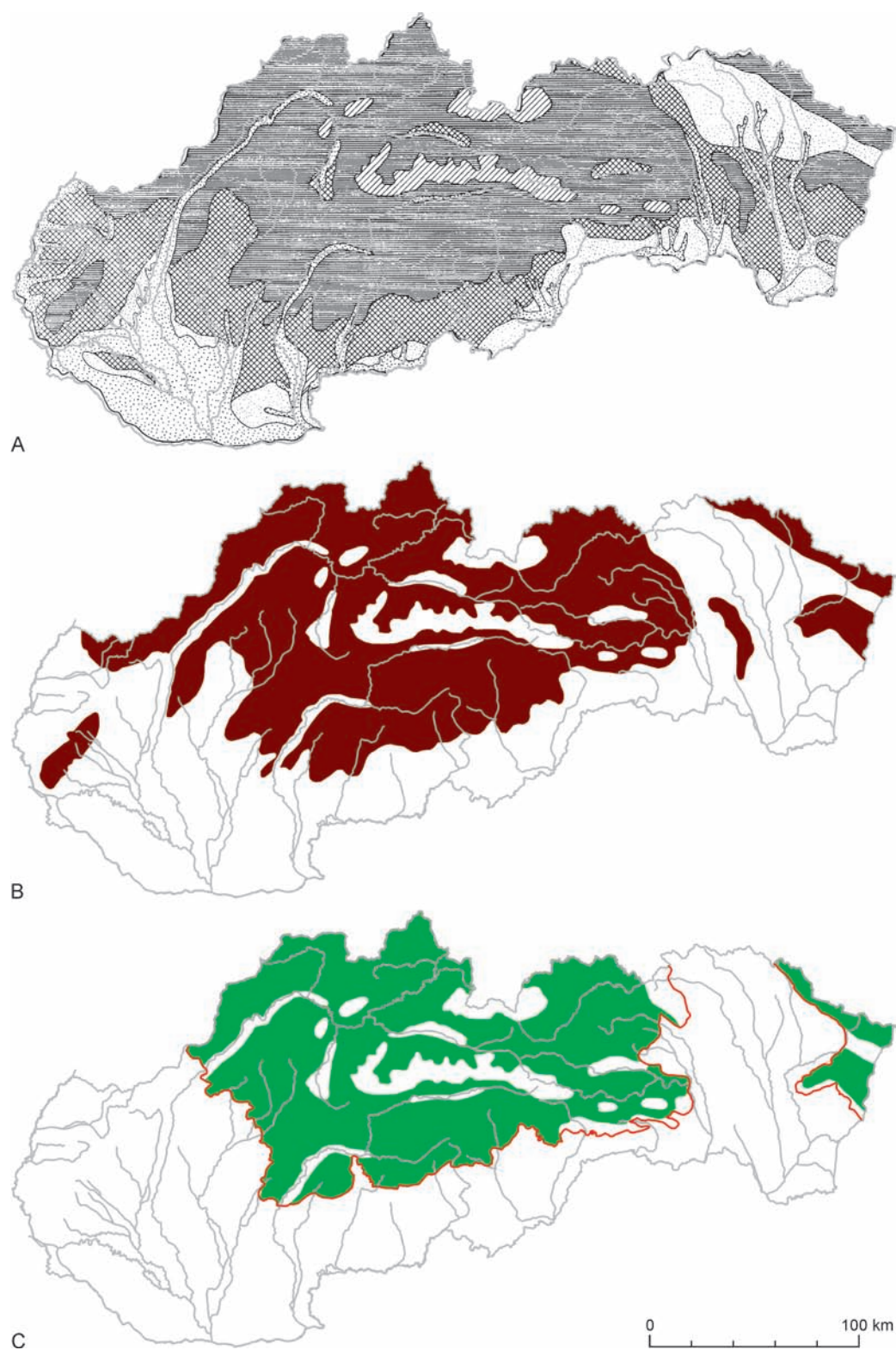
²⁰ Ide tu predovšetkým o zonálne lesy, teda sformované nadmorskou výškou a klímou.

Obr. 11. Fytogeograficko-vegetačné členenie Slovenska a jeho interpretácia. A – zastúpenie lesných zón (podľa Plesník 2002); B – lesné zóny spĺňajúce kritéria horských oblastí; C – analyzované prírodné činitele v definovanom priestore horských oblastí s vyznačenou hraničnou líniou (podľa obr. 14: C). Legenda: a – buková zóna – sopečná oblasť; b – buková zóna – kryštálicko-druhovorná oblasť; c – buková zóna – flyšová oblasť; d – ihličnatá zóna – nešpecifikovaná.

Obr. 12. Lesné vegetačné stupne na Slovensku a ich interpretácia. A – zastúpenie lesných vegetačných stupňov (podľa Krížová *et al.* 2002); B – lesné vegetačné stupne zaradené do horských oblastí; C – analyzované prírodné činitele v definovanom priestore horských oblastí s vyznačenou hraničnou líniou (podľa obr. 14: C). Legenda: a – bukový vegetačný stupeň; b – jedľovo-bukový vegetačný stupeň; c – smrekovo-bukovo-jedľový vegetačný stupeň; d – smrekový vegetačný stupeň; e – kosodrevinový vegetačný stupeň.

Obr. 13. Rozšírenie vegetácie v boreálnom období na Slovensku a jej interpretácia. A – zastúpenie vegetácie v boreálnom období (podľa Krippel 1986, mapa 15); B – pre horské oblasti sú v boreálnom období charakteristické ihličnaté pralesy; C – analyzovaný prírodný činiteľ v definovanom priestore horských oblastí s vyznačenou hraničnou líniou (podľa obr. 14: C).

VYMEDZENIE HRANICE HORSKEJ OBLASTI

Na základe predchádzajúcich analýz prírodných činiteľov sa na území Slovenska vytvorili dva územné celky, ktoré spĺňajú kritériá horskej oblasti (obr. 14: B, C). Centrálnu časť skúmaného teritória v smere západ-východ zaberajú Západné Karpaty od Slovensko-moravských Karpát po Východné Beskydy. Druhé menšie územie sa vyrýsovalo na východnom Slovensku v pásme Východných Karpát v smere sever-juh od východnej časti Nízkych Beskyd cez Poloniny po Vihorlatsko-gutinskú oblasť. Všetky skúmané prírodné činitele boli ovplyvnené predovšetkým geomorfologickými pomermi, preto aj samotná hranica prechádza vo väčšine prípadov po samotných homogénnych hraniciach geomorfologických jednotiek, v menšej miere je hranica tvorená výrazným vodným tokom. V prípade problematických miest sme sa pridržovali fyto geografického členenia, ktoré citlivo reaguje na zohľadňované prírodné činitele.²¹

Západná hranica horskej oblasti začína v Slovensko-moravských Karpatoch. Na Moravskej strane ide o južnú hranicu okresu Zlín (*Mackovčin et al. 2009*, 122, mapa 80). Hraničnú líniu tvorí rieka Olšava, ktorá oddeľuje kompaktné územie Karpatského masívu od jeho južných výbežkov.²² Túto líniu považujeme za prírodnú hranicu, ktorá sa svojimi vlastnosťami odlišuje od okolitej krajiny. Dokazuje to aj hypsometrické členenie Karpát na moravskej strane. Práve v týchto miestach, smerom od severozápadu (Vizovická vrchovina), končí súvislé prevýšenie terénu vo výške od 500 m n. m. (obr. 15: A; *Kolejka/Plšek 2009a*, 116, mapa 59). Rovnakým smerom končí aj súvislý sklon svahu od 5 a viac stupňov (obr. 15: B; *Kolejka/Plšek 2009b*, 117, mapa 61).

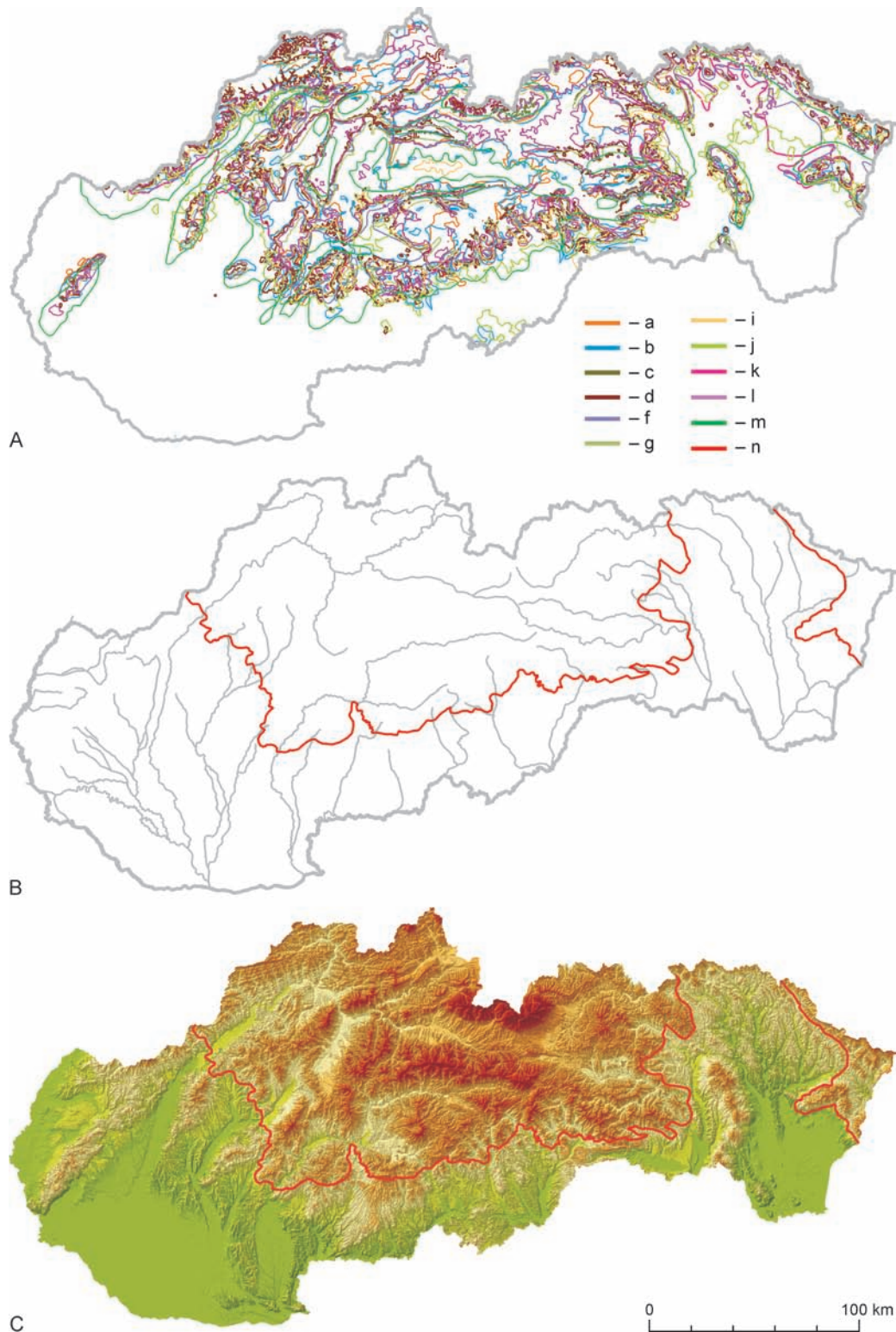
Smerom od Moravy na východ prebieha horská hranica na Slovenskej strane cez Biele Karpaty popri potoku Súčanka, ktorý sa tiahne Súčanskou vrchovinou, konkrétne v najnižšom bode Súčanskej kotliny. Táto časť kotliny vytvára prirodzenú hranicu medzi homogénnym masívom Karpát a jeho južnými výbežkami. Nasvedčuje tomu aj to, že práve v týchto miestach sa stretávajú viaceré prírodné činitele (geomorfologické pomery, morfologicko-morfometrické pomery, hypsometrické aspekty, absolútna nadmorská výška, priemerná ročná teplota vzduchu), ktoré vytvárajú južnú hranicu horskej oblasti (obr. 15: C). Hranica ďalej prechádza do Považského podolia,²³ kde ústi do rieky Váh v meste Skalka nad Váhom. V tomto mieste pokračuje hranica na juh povodím Váhu až do Trenčína, kde z juhu uzatvára Ilavskú kotlinu (obr. 15: D). Je to najužší bod (obr. 15: E) medzi Považským podolím (časť Bielokarpatské podhorie) a Strážovskými vrchmi (časť Teplická vrchovina). Hraničná línia horskej oblasti ďalej vedie na východ, popri južnej časti Trenčianskej vrchoviny (časť Ostrý), až dosahuje hranicu medzi Strážovskými vrchmi a Považským Inovcom. Prirodzene tak oddeľuje Strážovské vrchy a Považský Inovec, ktorý považujeme za predhorie v podobe ostrovného výbežku Karpát, otvorený do Podunajskej pahorkatiny. Konkrétnu hranicu tu vytvára Turniansky potok. Ide tu o jediný vhodný prechod z Podunajskej pahorkatiny do Považského podolia, kde v súčasnosti vedie železničná trať. Línia pokračuje po južnej hranici Strážovských vrchov s Bánovskou pahorkatinou po miesto, kde v najužšom bode hraničí Hornonitrianska kotlina (časť Oslianska kotlina) s Tribečom (časť Koločnianska vrchovina). Celok Tribeč považujeme rovnako ako Považský Inovec za predhorie horskej oblasti, ktoré predstavuje južný výbežok Karpát, vo väčšej miere ovplyvnený Podunajskou pahorkatinou. V mieste stretu krajinných celkov Vtáčnik, Tribeč a Hornonitrianska kotlina pokračuje línia na juh po východnej hranici Koločnianskej brázdy a Skýcovskej vrchoviny popri Hostianskom potoku po hranicu medzi pohorím Tribeč a Pohronským Inovcom (obr. 15: F; G). Odtiaľ smeruje na východ južným okrajom Pohronského Inovca²⁴ po Hronský Beňadik. V mieste medzi kopcami Kliča (430 m)

²¹ S narastajúcou nadmorskou výškou ubúda teplota, skracuje sa dĺžka vegetačného obdobia, rastie úhrn zrážok a zvyšuje sa vlhkosť vzduchu a pôdy. Preto model rozšírenia vegetácie predstavujú najmä výškové vegetačné stupne (*Geografia Slovenska 2013*, 96).

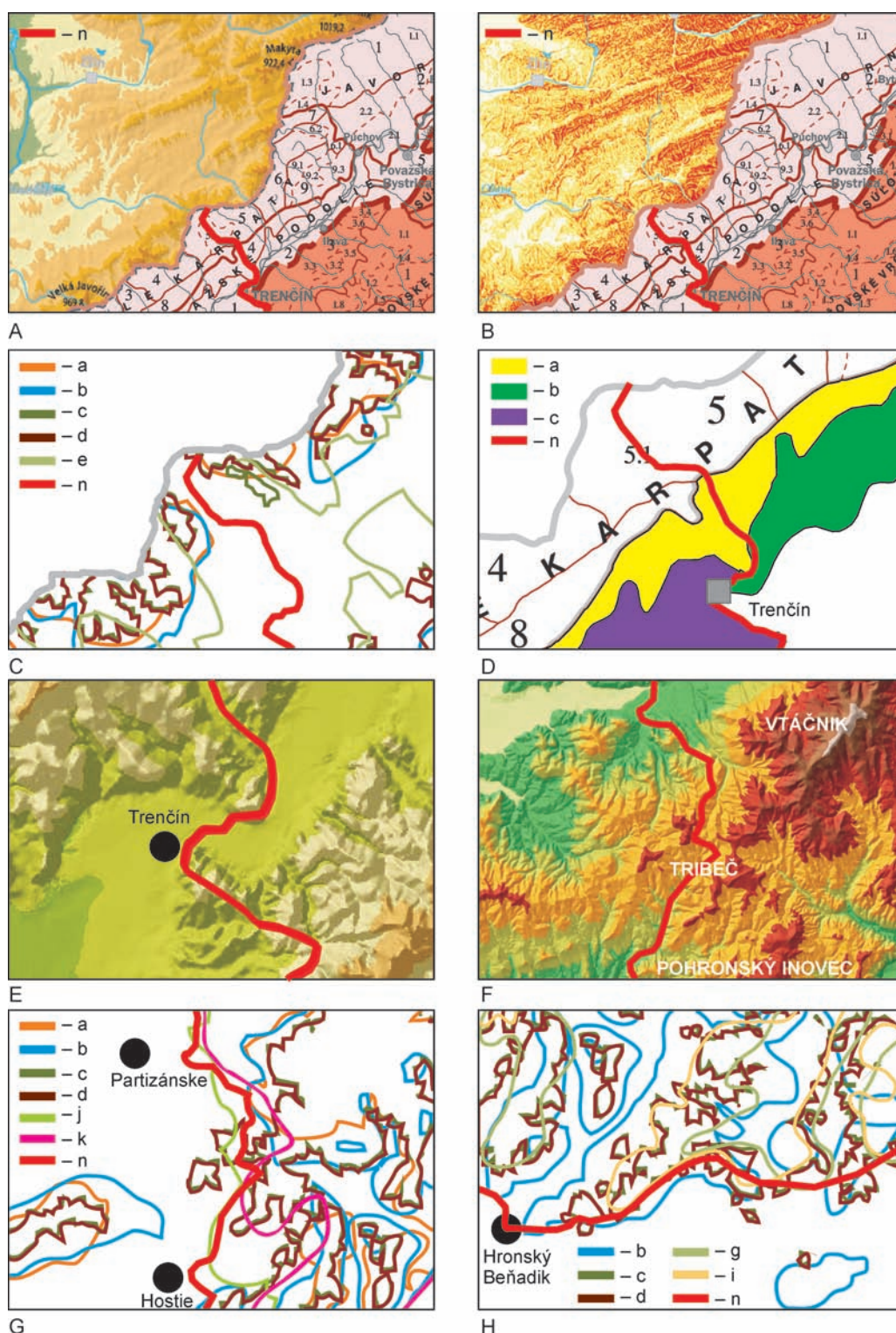
²² Južnejšie časti územia tvoria väčšinou Biele Karpaty, ktoré sú výbežkami Západných Karpát a netvoria kompaktné územie zaradené do horskej oblasti rovnako na moravskej a slovenskej strane. Považujeme ich preto za predhorie horských oblastí, ktoré je označené ako podhorská oblasť.

²³ Pri prechode z Bielych Karpát do Považského podolia kopíruje potok Súčanka a zároveň aj hranica horskej oblasti severnú hranicu geomorfologického podcelku Bošácke bradlá. Aj keď sa na prvý pohľad táto časť územia rysuje ako jednotný celok, ide tu o výraznú prírodnú hranicu, na ktorú reagujú aj fyto geografické činitele. Bošácke bradlá z Bielych Karpát patria už do flyšovej oblasti horskej dubovej podzóny. Zastúpenie bučín je slabé. V hojnej miere sú zastúpené predovšetkým teplomilné duby (*Plesník 1995*, 165).

²⁴ Pohronský Inovec je z vegetačného hľadiska ovplyvňovaný viac prírodnými činiteľmi zo susedného Vtáčnika ako z Podunajskej pahorkatiny (*Plesník 1995*, 153). Jeho väčšia časť patrí už do bukovej zóny, ktorá je charakteristická pre horskú oblasť.

Obr. 14. Hraničná línia horských oblastí na Slovensku. A – výsledky analyzovaných prírodných činiteľov na slepej mape Slovenska; B – finálna horská hranica na slepej mape Slovenska; C – finálna horská hranica v priestore Západných a Východných Karpát na reliéfnej mape Slovenska. Legenda: a – geomorfologické pomery; b – morfológicko-morfometrické typy reliéfu; c – hypsometrické činitele; d – absolútna nadmorská výška; f – klimatické oblasti; g – priemerná ročná teplota vzduchu; i – vlhkosťný režim pôd; j – poľnohospodársky znevýhodnené oblasti; k – fytogeograficko-vegetačné členenie; l – lesné vegetačné stupne; m – rozšírenie vegetácie v boreálnom období; n – hranica horskej oblasti.

Obr. 15. Detaily horskej hranice Slovenska na základe analyzovaných prírodných činiteľov. A – detail horskej hranice vzhľadom k nadmorskej výške Moravsko-slovenských Karpát na území Českej republiky; B – detail horskej hranice vzhľadom k sklonu svahu Moravsko-slovenských Karpát na území Českej republiky; C – detail analyzovaných prírodných činiteľov v oblasti Súčanskej kotliny; D – detail prechodu horskej hranice Považským podolím; E – prechod horskej hranice medzi Považským podolím a Strážovskými vrchmi; F; G – prechod horskej hranice pohorím Tribeč; H – prechod hranice v okolí južnej časti Štiavnických vrchov. Farebná škála legendy na mapách A–C, E–H súhlasí s opisom na obr. 14. Legenda k mape D: a – Bielokarpatské podhorie; b – Ilavská kotlina; c – Trenčianska kotlina.

a Vartička (284 m) hranica uzatvára Slovenskú bránu, pričom kopec Vartička už nepatrí do horskej oblasti. Lína pokračuje po hrebeni Hodrušskej hornatiny v Štiavnických vrchoch po najvyšších vrcholoch v mieste, kde v súčasnosti prebieha administratívna hranica okresov Žarnovica a Levice. Pri vrchole Priesil (748 m) sa postupne stáča severovýchodným smerom ku kopcu Agraš (743 m), až dosahuje v Štiavnických vrchoch hranicu Hodrušskej hornatiny a Sitnianskej vrchoviny. Pokračuje južným úpäťm vrchu Sitna. Prirodzene oddeľuje Prenčovskú kotlinu²⁵ od horskej oblasti a prechádza do podcelku Skalka v Štiavnických vrchoch (obr. 15: H).²⁶ Z tohto miesta smeruje po hrebeni s najvyššími nadmorským výškami až po kopec Lauchňa (778 m). Severným smerom už kopíruje východnú hranicu Štiavnických vrchov a obchádza Pliešovskú kotlinu. Po dosiahnutí rieky Hron smeruje na východ k západnej hranici pohoria Javorie, ktoré kopíruje južným smerom severne od Krupinskej planiny až po hranice s horským krajinným celkom Ostrôžky. Tie sú naklonené južným smerom, a tak v značnej miere ovplyvnené predovšetkým klimatickými činiteľmi z juhu (Juhoslovenská kotlina), preto ich už do horskej oblasti neradíme. Pri rieke Tisovník²⁷ prechádza hranica horskej oblasti východným smerom cez spomínaný krajinný celok Ostrôžky po najvyšších vrchoch Medokýšne (616 m), Kobylí vrch (782 m), Stanová (800 m), Uhliarsko (647 m) až po Veporské vrchy v oblasti Slovenského rudohoria. Tam prechádza ich južnou hranicou, kde dosahuje vodnú nádrž Málinec, ktorú obchádza severovýchodným smerom. V tomto bode hranica schádza na juh cez Ipeľskú brázdú a napája sa na Stolické vrchy, ktoré kopíruje po celej ich južnej hranici k mestu Revúca. Táto južná časť vytvorenej horskej oblasti je zdôvodnená aj analyzovanými prírodnými činiteľmi (absolútna nadmorská výška, klimatické oblasti, priemerná ročná teplota vzduchu, vlhkostný režim pôd, fyto geograficko-vegetačné členenie, lesné vegetačné stupne), ktoré presne kopírujú túto líniu (obr. 16: A). V najužšom bode v západnej časti súčasného mesta Revúca, medzi kopcom Michalová (879 m) a Šturmanovou horou (742 m), sa hranica tiahne oblúkom na juhovýchod. Južným smerom prechádza do Revúckej vrchoviny, ktorú presekáva v mieste, kde sa stretáva podcelok Stolica (Stolické vrchy) a Hrádok (Revúcka vrchovina), až dosahuje severné výbežky Slovenského krasu.²⁸ Tie obchádza severným smerom a pokračuje na severovýchod od kopca Veterník (610 m) a Červená chrasť (483 m). Kopíruje tak južnú hranicu Revúckej vrchoviny ponad Rožňavskú kotlinu k Volovským vrchom, ktoré uzatvára po celej ich južnej dĺžke, až sa napája na pohorie Čierna hora.²⁹ Pri rieke Hornád uzatvára hranica horskú oblasť z východnej strany a smeruje na sever popri spomínanej rieke cez mesto Kysak k Šarišskej vrchovine.³⁰ Zo severu uzatvára Čiernu horu a vracia sa na západ k pohoriu Branisko.³¹ Severným smerom sa napája na Bachureň, ktorý presekáva v mieste výtoku potoka Malá Svinka do Šarišskej vrchoviny. Odtiaľ smeruje po východných výbežkoch Bachurne k Spišsko-šarišskému medzihoriu k bodu, kde sa na severnej strane Bachurne vlieva potok Lutinka do rieky Torysy. V tomto mieste smeruje hranica pozdĺž potoka Lutinka cez Spišsko-šarišské medzihorie po južnej hranici Ľubotínskej pahorkatiny a podcelku Hromovec smerom k pohoriu Čergov. Tento spojovací bod pohoria Bachureň a Čergova je

²⁵ Prenčovská kotlina v Štiavnických vrchoch a územie južnejšie od nej dosahuje max. nadmorskú výšku do 600 m. Zároveň sa tu stretávajú viaceré analyzované prírodné činitele (morfológicko-morfometrické typy reliéfu, hypsometrické členenie, absolútna nadmorská výška, priemerná ročná teplota vzduchu, vlhkostný režim pôd) a vytvárajú južnú hranicu horskej oblasti (obr. 15: H).

²⁶ Z vegetačného hľadiska patrí východná časť podcelku Skalka a severná časť Hodrušskej vrchoviny do bukovej zóny horskej oblasti (Plesník 1995, 163).

²⁷ Rieka tvorí geografickú hranicu medzi horskými krajinnými celkami Ostrôžky a Krupinská planina.

²⁸ Do horskej oblasti spadá severná časť Revúckej vrchoviny, kde pozorujeme výraznejšie zastúpenie bučín. Táto časť pohoria je zreteľne ovplyvnená severne ležiacimi Stolickými vrchmi, patriacimi do bukovej oblasti, z ktorých do Revúckej vrchoviny zasahujú jazyky až ostrovy bučín. Opisovaná časť línie horskej oblasti bola vytvorená aj na základe viacerých prírodných činiteľov, ktoré sa približne kryjú v tejto časti analyzovaného územia. Ide predovšetkým o geomorfologické pomery, hypsometrické členenie, absolútnu nadmorskú výšku, klimatické oblasti, priemernú ročnú teplotu vzduchu, vlhkostný režim pôd, fyto geografické členenie, lesné vegetačné stupne (obr. 16: B).

²⁹ Vegetačný okres Čierna hora má členitý reliéf a zložitú vegetačnú pokrývku. Susedná rozľahlá a teplá Košická kotlina klimaticky ovplyvňuje najmä východný okraj pohoria, kde dominujú dubové a dubovo-hrabové lesy. Západná časť Čiernej hory inklinuje skôr k Volovským vrchom v bukovej zóne (Plesník 1995, 168).

³⁰ V okrese Šarišskej vrchoviny suverénne prevládajú dubovo-hrabové lesy s väčšími ostrovmi kvetnatých bučín v južnej časti pohoria. V zníženej Širokej brázde, ktorá prilieha k Branisku a Bachurni, sa vyskytujú dubovo-lipovo-smrekové lesy ako východné výbežky spoločností, charakteristické pre kotliny centrálnej ihličnatej oblasti (Plesník 1995, 165). To svedčí o prechodnej oblasti medzi horskou a nehorskou oblasťou.

³¹ Vegetačný okres Braniska, podobne ako Levočské vrchy, patrí do prechodného pásu medzi ihličnatou a bukovou zónou (Plesník 1995, 162).

najužšie miesto, kde môžeme uzavrieť Spišsko-šarišské medzihorie. Pri Bachurni sú najvyššie vrchy s nadmorskými výškami 600–700 m. Smerom na juhovýchod začína byť terén už otvorený do Košickej kotliny a Ondavskej vrchoviny. V severnej časti prechodu prirodzene uzatvára Spišsko-šarišské medzihorie jeho podcelok Hromovec s vysokými kopcami s nadmorskou výškou od 650 m. Južne od tohto bodu nadmorská výška už nepresahuje 500 m (až na ojedinelé južné výbežky pohoria Čergov). Zároveň v tomto mieste prebiehajú línie viacerých analyzovaných prírodných činiteľov³², čo dokazuje určitú geografickú hranicu. Pri zohľadnení vegetačného členenia, ktoré veľmi citlivo reaguje na zmenu prostredia, je východná časť Bachurne a Spišsko-šarišského medzihoria považovaná za prechodné územie medzi centrálnou ihličnatou a bukovou zónou (*Plesník 1995*, 157, 158). Pohorie Čergov je posledným vysokým výbežkom horskej oblasti v Západných Karpatoch smerom na východ s jeho najvyšším vrchom, ktorý sa nazýva Minčol (1157 m). Hranica uzatvára spomínané pohorie a tiahne sa smerom na sever k východnej časti Lubovnianskej vrchoviny. V obci Gerlachov presekáva severným smerom malý úsek Ondavskej vrchoviny, ktorý zasahuje západným smerom medzi Lubovniansku vrchovinu a Čergov. Je to miesto na rozhraní, kde sa pretína rieka Topľa s pohorím Čergov a Ondavskou vrchovinou.³³ Odtiaľ smeruje severne k východnému výbežku Lubovnianskej vrchoviny, kde sa napája na potok Kurovec, ktorý je súčasťou východnej hranice a tiahne sa do Kurovského sedla. Kurovské sedlo uzatvára horskú hranicu na severe s Poľskom. Toto miesto je aj geografickou hranicou a tvorí rovnako hranicu medzi Západnými a Východnými Karpátmi. V súčasnosti tvorí prechodné územie (hlavná trasa Nowy Sącz–Bardejov) do Poľska. Na poľskej strane ide o prirodzenú hranicu medzi Západnými a Strednými Beskydami a v nich medzi Sadeckými (Beskid Sądecki) a Nízkymi Beskydami (*Kondracki 2002*).

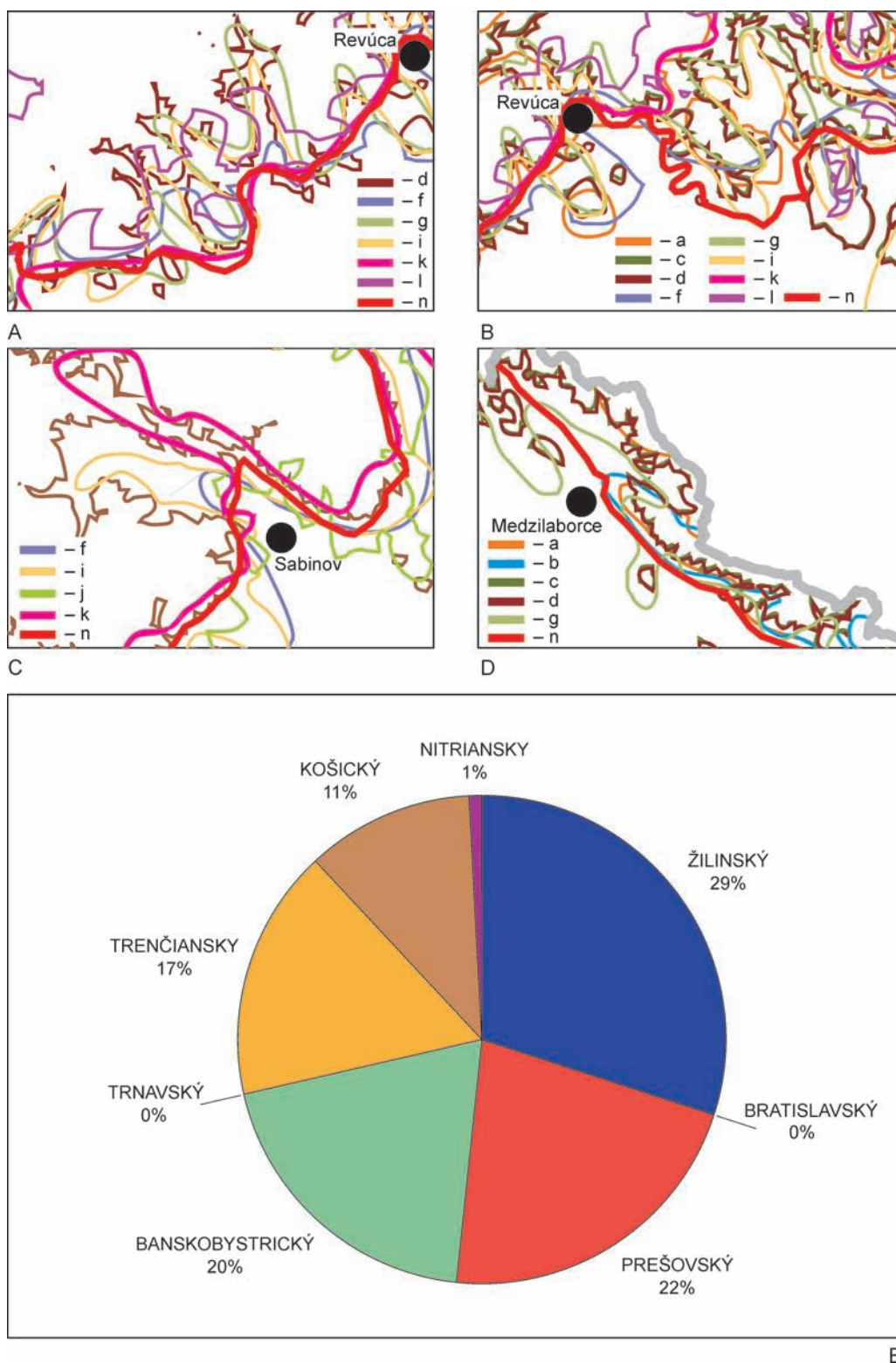
Horská oblasť vo Východných Karpatoch vznikla na úplnom okraji východného Slovenska, kde vytvárali línie prírodných činiteľov určitú hranicu, ktorá definovala hornatú krajinu, odlišujúcu sa od okolitej krajiny. Ide o západné konce subprovincie vnútorných východných Karpát. Od juhu začína horská oblasť Vihorlatskými vrchmi, ktoré sú západnými výbežkami Karpatského oblúku Zakarpatska.³⁴ Hranica obchádza podcelok Vihorlat, ktorý ju uzatvára z južnej, západnej a severnej strany. Pri styku s Humenskými vrchmi smeruje na sever až po hranicu Vihorlatskej hornatiny s Beskydským predhorím. V tomto bode pokračuje na sever a uzatvára tak Ubliansku pahorkatinu, ktorú oddeľuje od Humenského podolia. Ubliansku vrchovinu sme zaradili do horskej oblasti, keďže je klimaticky ovplyvňovaná horstvami Vihorlatských a Bukovských vrchov.³⁵ Lúnia sa ďalej tiahne po južnej hranici Laboreckej vrchoviny pozdĺž rieky Cirocha k vodnej nádrži Starina. Zo západu uzatvára Bukovské vrchy a postupuje na sever k Laboreckej vrchovine po západnom úpätí CHKO Východných Karpát (obr. 16: D). V severnej časti hranica kopíruje koryto rieky Laborec až po jej prameň k prechodu do Poľska Čertižné, Jašílska. Ide o Čertižské sedlo (Przełęcz Beskid nad Czeremchą, 581 m) v severnom hrebeni Laboreckej vrchoviny, z ktorého vybieha na juhovýchod Medzilaborecká brázda. Leží medzi vrchmi Klin (687,1 m), Fedorkov (766,3 m) a je pramennou oblasťou Laborca. Sedlom vedie cesta II/559 z Medzilaboriec do poľskej obce Jašílska. Prechádza tu medzinárodná turistická trasa E3 od Duklianskeho priesmyku ďalej na východ a taktiež lyžiarska turistická trasa z obce Čertižné ďalej po hrebeni. Sedlom prebieha slovensko-poľská štátna hranica (*mapy.hiking.sk*). Časť Laboreckej vrchoviny, zaradená do horskej oblasti, inklinuje stále viac ku kompaktnému Karpatskému oblúku Zakarpatska, Nízkych Beskyd a horstvu Beskidy Lesiste (časť Bieszczady Zachodnie) v Poľsku. Západne od hranice je krajina už viac otvorená do nížin Laboreckej a Ondavskej vrchoviny a ďalej na juh do Košickej kotliny. V týchto oblastiach prevládajú predovšetkým erózne kotliny (*Mazúr/Lukniš 1978*, 113) a z pohľadu všetkých zohľadnených činiteľov sa výrazne odlišujú od horskej oblasti.

³² Klimatické oblasti, vlhkostný režim pôd, poľnohospodársky znevýhodnené oblasti, fyto geografické pomery (obr. 16: C).

³³ Tento malý ostrovček Ondavskej vrchoviny je zo severu a juhu zovretý Lubovnianskou vrchovinou a pohorím Čergov. Klimaticky je ovplyvnený horskou oblasťou, čo dokazuje hranica priemernej ročnej teploty vzduchu prechádzajúca daným územím.

³⁴ Vihorlatské vrchy radíme k bukovému vegetačnému stupňu (*Plesník 1995*, 163), ktorý je charakteristický pre horskú oblasť.

³⁵ Bukovské vrchy predstavujú osobitný vegetačný okras, kde prevládajú bučiny, jedľobučiny a horské bukové lesy, ktoré sú charakteristické pre horské oblasti (*Plesník 1995*, 157). Zohľadnené prírodné činitele, ako napr. poľnohospodársky znevýhodnené oblasti alebo fyto geografické členenie, prebiehajú približne v tejto hranici a geograficky uzatvárajú Ubliansku pahorkatinu medzi Bukovskými a Vihorlatskými vrchmi.

Obr. 16. Detaily horskej hranice Slovenska na základe analyzovaných prírodných činiteľov. A – prechod horskej hranice južnou časťou Stolických vrchov; B – prechod hranice severnou časťou Revúckej vrchoviny; C – detail prechodu hranice v okolí Spišsko-šarišského medzihoria; D – priebeh hranice v západnej časti CHKO Východné Karpaty; E – percentuálne zastúpenie horských oblastí na území Slovenska podľa kraja. Farebná škála legendy na mapách A–D súhlasí s opisom na obr. 14.

CHARAKTERISTIKA HORSKEJ OBLASTI

Horská oblasť a Európska únia

Na našom území sa s pojmom horská oblasť stretávame najmä v hospodárskych inštitúciách, ktoré sú spojené s rôznymi dotáciami, vzhľadom na znevýhodnené prírodné podmienky. Podľa Európskej charty horských oblastí³⁶ zaberajú horské územia 35,2% rozlohy štátov združených v Európskej únii a žije v nich 23,8% obyvateľov. Z hľadiska podielu rozlohy horských oblastí na rozlohe štátu je Slovensko na štvrtom mieste³⁷ a z hľadiska počtu obyvateľov žijúcich v horských oblastiach na piatom mieste.³⁸ V prípade Slovenska patria medzi regióny spĺňajúce podmienky s min. 50% podielom horských oblastí Trenčiansky, Žilinský, Banskobystrický, Prešovský a Košický samosprávny kraj (*Nižňanský 2009, 4, 14*).

Výraz horská oblasť na Slovensku charakterizujú dve inštitúcie.

Prvou je Výskumný ústav pôdoznalectva a ochrany pôdy, ktorý posudzuje horské oblasti ako jednu z kategórií znevýhodnených oblastí. Vymedzenie znevýhodnených oblastí je stanovené podľa kritérií nariadenia Rady (ES) č. 1257/1999, čl. 16–21 s prihliadnutím na prírodné, ekonomické a demografické podmienky Slovenskej republiky (*Nižňanský 2009, 3*). Podľa Výskumného ústavu sú znevýhodnené oblasti celky, v ktorých vplyvom nepriaznivých prírodných podmienok, prípadne v spojení s osobitnými miestnymi hospodárskymi a sociálnymi podmienkami, sú náklady na jednotku výroby v poľnohospodárskej činnosti trvalo nadpriemerné (*Zákon č. 240/1998 Z. z., 1771; www.podnemapy.sk*).

Druhou inštitúciou je Asociácia horských sídel Slovenska (ďalej AHSS), ktorá vznikla v roku 2003. Iniciatíva vzišla zo samosprávy Vysokých Tatier, aby vzniklo zoskupenie horských miest a obcí, ktoré bude hájiť ich špecifické záujmy. Iniciátori boli vedení snahou vytvoriť mimovládne združenie, ktoré by popri samotných náročných životných podmienkach v horských sídlach riešilo aj problematiku najlogickejšej ekonomickej aktivity, teda cestovného ruchu, vzťahov k orgánom a vôbec k legislatíve ochrany prírody (*www.vysoketatry.sk*). AHSS patrí do väčšieho okruhu Európskej charty horských oblastí³⁹ a pre členstvo v nej stanovila dve kritériá, a to nadmorskú výšku najmenej 600 m (v dodatku neskôr pripustila interval 10%, t. j. nadmorskú výšku od 540 m) a existenciu chráneného územia v katastrálnom území obce (*Nižňanský 2009, 3, 17; Šramka 2010, 1*).

Horská oblasť – charakteristika

(obr. 14: C)

Na základe analýz vybraných prírodných činiteľov a po ich spracovaní pre danú tému definujeme horskú oblasť ako územie, kde nadmorská výška, reliéf, svahovitosť terénu, nízka úrodnosť pôdy a iné vyššie uvedené vytvárajú špecifické podmienky určujúce spôsob života, ktorý je závislý a prispôbený charakteru okolitej krajiny.⁴⁰ Podľa vybraných kritérií má horská oblasť nasledujúce prírodné vlastnosti:

- Z geomorfologického pohľadu na základe eróznno-denudačného reliéfu prevláda hornatinový, vysočinový a veľhorský reliéf.⁴¹
- Morfológicko-morfometrické typy reliéfu⁴² začínajú veľmi silno členitými vrchovinami, ktoré sú zároveň tzv. prechodnou zónou medzi horskou oblasťou a územím, ktoré do horskej oblasti neza-

³⁶ Cieľom charty bolo definovať všeobecné priority obhospodarovania, rozvoja a ochrany horských oblastí spoločne pre členské štáty Rady Európy.

³⁷ Podiel rozlohy horskej oblasti, definovanej Európskou chartou horských oblastí, je na Slovensku 74,4%.

³⁸ Podiel populácie žijúcej v horských oblastiach, definovaných Európskou chartou horských oblastí, je na Slovensku 65,4%.

³⁹ Tá definuje horskú oblasť ako oblasť, v ktorej environmentálne charakteristiky, ako sú nadmorská výška, sklon terénu a klíma, vytvárajú špecifické životné podmienky. V charte nie je definovaná konkrétna nadmorská výška a ani iné špecifiká (*Nižňanský 2009, 3*).

⁴⁰ Detailnejší opis pozri *Gajdoš/Midriak 2007, 37–42*.

⁴¹ Podrobnejší opis pozri v legende na obr. 1.

⁴² Podrobnejší opis reliéfu pozri v legende na obr. 2.

radujeme. Členitosť reliéfu ďalej pokračuje nižšími⁴³ a vyššími hornatinami⁴⁴ a nakoniec najvyššie položenými veľhornatinami.⁴⁵

- Výškové stupne povrchu horskej oblasti začínajú od 600 m a vyššie. Pre našu analýzu nám najviac vyhovovalo členenie M. Lukniša (1972), podľa ktorého sa hraničný výškový stupeň radí do nízkych vysočín. Spomínanú nadmorskú výšku môžeme považovať za charakteristickú pre prechodnú zónu k horskej oblasti. Vyznačuje sa hlavne dolinami a vnútrokarpatskými kotlinami (Lukniš 1972, 126).⁴⁶
- Minimálny sklon terénu je 12°. Ide o výrazný svah, ktorý predstavuje 10% rozšírenia na našom území, za ktorým už pokračujú príkre svahy a zrazy (*www.podnemapy.sk*).
- Klimatické zóny začínajú od mierne teplých, vlhkých vrchovinových až po studené horské zóny.⁴⁷ Priemerná ročná teplota vzduchu sa v najnižších oblastiach skúmanej zóny pohybuje od 6 °C po 0 °C, so stúpajúcou nadmorskou výškou.
- Rovnako so stúpajúcou nadmorskou výškou klesá produkčný potenciál poľnohospodárskych pôd, ktorého index produktivity je podľa bodového hodnotenia nižší ako 40. Pôdy sú vlhké a vzhľadom na svahovitosť terénu a nadmorskú výšku znevýhodnené⁴⁸ na poľnohospodársku produkciu. Ak zoberieme do úvahy, že poľnohospodárstvo predstavovalo prevažnú väčšinu živobytia, život v tejto oblasti bol zvlášť náročný.
- Na základe pôdno-substrátových a hydrologických podmienok sa na pôdach rozlišujú fyto-geograficko-vegetačné zóny. Vzhľadom k ich členeniu tu radíme ihličnaté a bukové zóny,⁴⁹ kde sa v súvislosti so stúpajúcou nadmorskou výškou vyskytujú bukové, jedľovo-bukové, smrekovo-bukovo-jedľové, smrekové a kosodrevinové porasty.⁵⁰ V nižších nadmorských výškach bukovej zóny horskej oblasti (prechodné územie) je primiešaný javor horský, brest horský, hrab obyčajný, borovica lesná a dub zimný. V smrekovej zóne tvorí smrek obyčajný zväčša čisté porasty, ktoré sú v súčasnosti zriedka prirodzené. Na dolnej hranici sa s bukovou zónou mieša s bukom a jedľou, na hornej hranici lesa v Tatrách k nemu pribúda smrekovec opadavý, jarabina vtáčia a borovica limbová (Geografia Slovenska 2013, 98). Pásmo kosodreviny sa v našich Karpatoch vyskytuje nad hornou hranicou lesa a v chladných, na zrážky bohatých územiach v nadmorských výškach 1400–1800 m (Geografia Slovenska 2013, 99).

PRECHODNÉ ÚZEMIE – PREDHORIA A PODHORSKÁ OBLASŤ

Prechodné územie leží na vnútornom okraji Západných a Východných Karpát. Tvorí ho podhorská oblasť, kde sa vyskytujú predovšetkým kotliny a doliny veľkých riek s prechodom od veľmi silno členitých vrchovín do pahorkatín a rovín. Súčasťou prechodného územia medzi horskou a nehorskou oblasťou sú aj súvislé plochy geomorfologických celkov, ktoré označujeme ako predhoria hôr samotných horských masívov, tvoriacich horskú oblasť. Z pohľadu morfológico-morfometrických typov reliéfu začínajú s prechodom od veľmi silno členitých vrchovín do hornatín. V podobe polostrovov tvoria postupný prechod do nížin. Z hľadiska Karpát sú predhoriami horských oblastí napr. Javorníky, Biele Karpaty, Považský Inovec, Tribeč, Pohronský Inovec, Štiavnické vrchy, Javorie, Ostrôžky, Revúcka vrchovina, Slovenský kras a hornatejšie časti Laboreckej a Ondavskej vrchoviny. Územie je charakteristické tým, že obsahuje znaky dvoch lísiacich sa zón, a to krajiny nížin a hornatín. Práve na týchto miestach dochádzalo v minulosti k vzájomnému ovplyv-

⁴³ Prevýšenie 311–470 m (podľa Lacika 1999, 25). Prevýšenie nižších hornatín korešponduje s vybratými výškovými stupňami pre horskú oblasť od 600 m (Lukniš 1972, 131).

⁴⁴ Prevýšenie 471–640 m (podľa Lacika 1999, 25).

⁴⁵ Prevýšenie 641 m a viac (podľa Lacika 1999, 25).

⁴⁶ Bližšie členenie pozri na obr. 3 a 4.

⁴⁷ Podrobnejší opis pozri v legende na obr. 6.

⁴⁸ Keďže ide o hornatú oblasť s členitým povrchom, svahy zapríčiňujú úbytok povrchovej najúrodnejšej vrstvy poľnohospodárskej pôdy, úbytok živín, humusu, organickej hmoty, zníženie mikrobiologického života a stratu funkcií pôdy.

⁴⁹ Podrobnejší opis pozri v legende na obr. 11.

⁵⁰ Pásmo bučín sa začína rozprestierať od nadmorskej výšky 550 m a korešponduje s vybranou nadmorskou výškou pre horskú oblasť nad 600 m. Buk si vyžaduje vlhšie a na zrážky bohatšie polohy. Rastie na tónistých severných stráňach a zaberá najväčšiu časť našich typických horských oblastí. Chýba len v oblasti Tatier a Popradskej kotliny, kde mu kontinentálnejšia klíma nevyhovuje (Geografia Slovenska 2013, 98).

ňovaníu, preberaníu impulzov a k symbióze spoločenstiev, ktoré žili v rôznych prírodných podmienkach.⁵¹ Prechodné územie v našom prípade spĺňa definíciu ekotónu. Tento pojem je ťažko definovateľný, lebo sa používal a stále používa pre vyjadrenie rôznych súvislostí spojených s hraničným pásmom dvoch oblastí (Fagan/Fortin/Soykan 2003; Kamel 2003; Senft 2009, 2; Strayer et al. 2003).⁵² Vo všeobecnosti označuje špecifický druh hranice alebo zóny medzi dvoma rozdielnymi prostrediami. V našom prípade ho môžeme definovať ako križovatku prírodnej rozmanitosti dvoch oblastí, teda miesto, kde sa viaceré druhy prírodných činiteľov prekrývajú. Ekotón nemôže existovať bez oblastí s pomerne rovnorodými vlastnosťami a je závislý na definovaní priestorového územia (Senft 2009, 4). V prípade horských oblastí sme na základe prírodných činiteľov definovali oblasť, ktorá sa svojimi vlastnosťami líši od územia nížin. Dostali sme teda dve územia, medzi ktorými vzniklo už spomínané prechodné územie alebo ekotón, ktorý obsahuje prvky jednej a druhej oblasti (grafické znázornenie schémy ekotónu pozri Senft 2009, 10, obr. 1.1 alebo Strayer et al. 2003, 725).

HORSKÁ OBLASŤ A ARCHEOLÓGIA

(obr. 17)

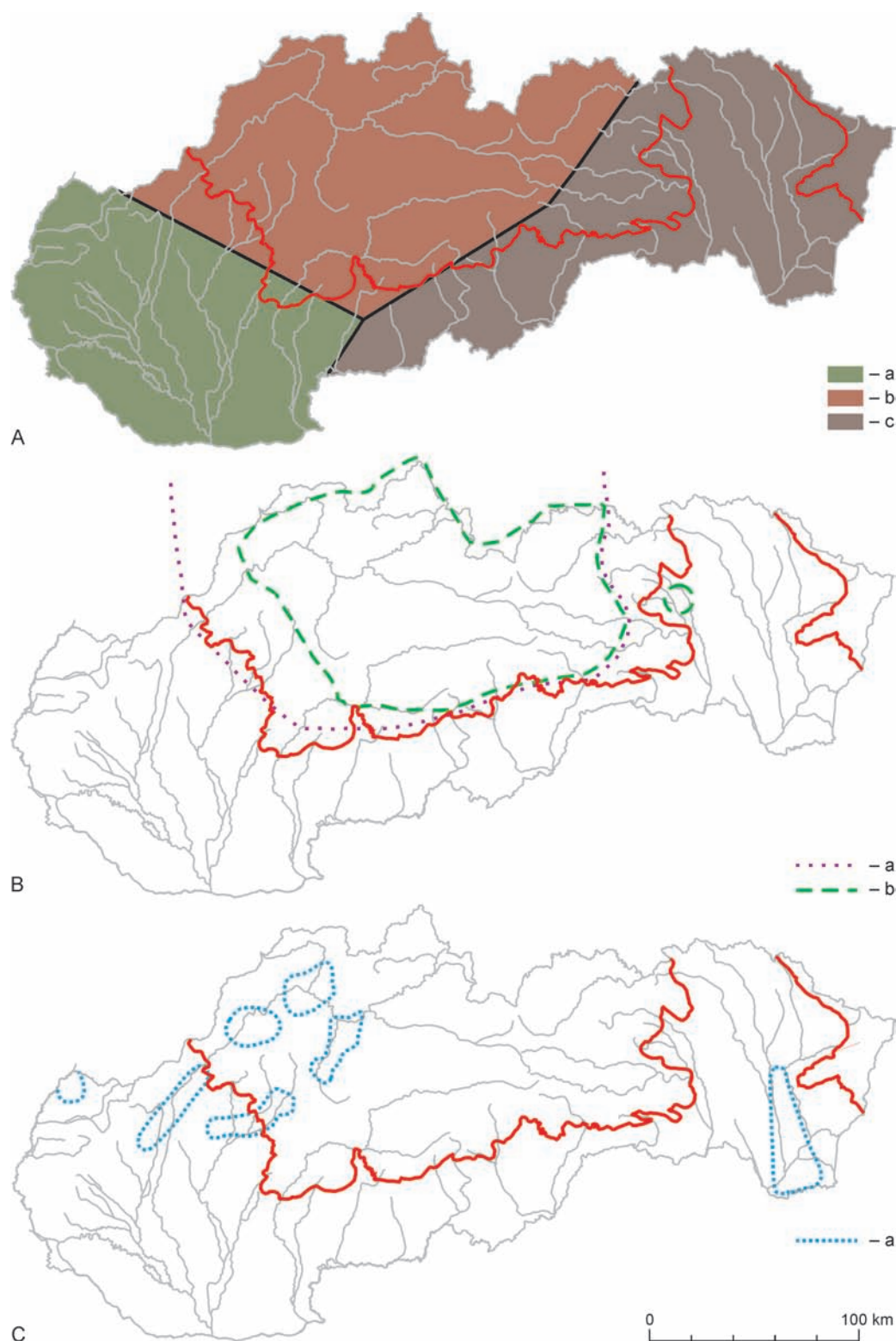
Cieľom tejto časti je poukázať prostredníctvom niekoľkých príkladov na vplyv prírodných činiteľov v horskej oblasti vo vzťahu k jej osídleniu. Pri úvahách vychádzame z toho, že človek je ovplyvňovaný, formovaný a do určitej miery aj determinovaný priestorom, v ktorom sa pohybuje (Dreslerová 1996, 605). Na základe analýzy prírodného prostredia môžeme bližšie pochopiť krajinný priestor, teda prostredie života a činnosti človeka danej kultúry. Pre minulosť, ale aj pre súčasnosť platí, že životný štýl je priamo viazaný na určité prírodné pomery. V minulosti sa to prejavovalo v rozdielnych stavebných technikách a použitého materiálu pri budovaní obydlí (Šalkovský 2001, 16, 91–93; 2006, 107), spôsobom obživy (Bialeková 2002), transportu (Pažinová et al. 2013) a pod. Dôvody, prečo si človek pre život vyberal horské oblasti, sú rôzne. Práve horské masívy z pohľadu sídliskového priestoru majú v porovnaní s ostatnými pre život človeka vhodnejšími časťami krajiny svoje špecifiká. Charakterizovali ich drsnejšie klimatické podmienky a poľnohospodársky málo kvalitné pôdy, kde sa darilo skôr dobytkárstvu ako pestovaniu plodín. V priebehu celej histórie lákali hory obyvateľov svojím rudným bohatstvom, v stredoveku tu dokonca vznikali banské mestá. V prípade vznikajúceho nebezpečenstva alebo neistej, či nebezpečnej politickej situácie mali aj oveľa väčší obranný potenciál než nížiny (Ruttkay 2002b, 49).⁵³ Vhodné podmienky pre osídlenie mali horské priesmyky. Osadníci, ktorí žili na týchto strategických miestach pôsobili ako strážcovia komunikácií cez horské hrebene a mali možnosť kontrolovať obchodné cesty, a tak sa podieľať na výnosoch, ako aj iných výhodách diaľkových obchodných spojení (Pažinová et al. 2013, 156; Pieta 2007, 185; 2008, 31; Ruttkay 2002a, 109). Posun osídlenia do týchto oblastí nemusel nevyhnutne súvisieť len so spoločenskými procesmi, ale mohol nastať aj zmenou klímy (Beljak et al. 2012, 43; Ruttkay 2002b, 49; Stupnicka/Baranowski/Bender 2006), ako to bolo napr. v 4. stor. n. l., kedy suché obdobie ovplyvnilo nielen Karpatskú kotlinu, ale celú východnú Európu. Kvôli vysušovaniu krajiny takáto nepriaznivá zmena klímy viedla k vyludneniu nížinných polôh a migrácii obyvateľstva do vyšších, vlhkejších polôh (Rabb 2007, 49). S touto skutočnosťou súvisí aj ďalší nemenej dôležitý faktor pre umiestnenie sídel, a to ľahko dostupná pitná voda (Chrastina 2009, 87, 91; Pažinová et al. 2013, 153).

Príklad toho, že jednotlivé archeologické kultúry sa viazali na určité prírodné prostredie, môžeme vidieť v schematickom rozčlenení územia Slovenska na počiatku mladšej doby bronzovej (obr. 17: A). Vtedy sa na našom území vykryštalizovali tri oblasti kultúr popolnicových polí, ktoré boli determinované predovšetkým geografickými danosťami krajiny (Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 113). Na juhozápadnom Slovensku to bola kultúra stredodunajských popolnicových polí, kde nositelia velatickej kultúry uprednostňovali skôr rovinaté terény s úrodnejšími pôdami a len sporadicky prenikli do vyšších polôh Malých Karpát (Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 118), teda nie do horskej oblasti. Hornatá oblasť severného a stredného Slovenska bola enklávou lužickej kultúry, pre ktorú, s výnimkou záverečnej fázy, je charak-

⁵¹ Ako príklad môžeme uviesť obdobie 8. stor., kedy sieť kostrových pohrebísk avarského kaganátu dosahuje hranicu Šahy – Vrábľa – Nitra – Šaľa – Cífer-Pác – Bratislava (Ruttkay 2002b, 45, 46) a dochádza tak k stretnutiu dvoch rôznorodých spoločenstiev, žijúcich v rozdielnych prírodných prostrediach. Práve v tejto zóne sa napr. začínajú koncertovať aj birituálne pohrebiská (k tomu Fusek 2013, 140; Zábojník 2002, 33, 34, 36).

⁵² Tam aj ďalšia literatúra k definícii a histórii vzniku termínu ekotón.

⁵³ Ako príklad z dejín z územia Slovenska môžeme spomenúť Svěbov, ktorí svoje mocenské centrá presunuli pred hroziacim nebezpečenstvom Hunov do bezpečnejších horných povodí Nitry a Hrona (Pieta 2002, 13).

Obr. 17. Kultúrno-geografické aspekty na území Slovenska. A – rozdelenie územia Slovenska do troch kultúrnych okruhov na počiatku mladšej doby bronzovej (podľa *Furmánek/Veliačik/Vladár* 1991, 113, mapa 8). Legenda: a – kultúrny okruh stredodunajských popolnicových polí; b – kultúrny okruh lužických popolnicových polí; c – kultúrny okruh juhovýchodných popolnicových polí. B – hranice púchovskej kultúry (podľa *Pieta* 2008, 58, obr. 24). Legenda: a – územný rozsah v dobe laténskej; b – územný rozsah v dobe rímskej. C – kultúrno-geografické pomery vo včasnom stredoveku. Legenda: a – hranice územia vyčlenených skupín hrobov s mohylovým pohrebným rítom z 9. až 10. stor. (podľa *Hanuliak* 2004, 10, obr. 1).

teristické, že počas celého obdobia jej nositelia úmyselne a cieľavedome osídľovali polohy v členitom, kopcovitom teréne a naopak, vyhýbali sa otvorenej rovinatej krajine (Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 132). Osídlenie sa z veľkej časti nachádza v horskej oblasti a v jej predhoriach. Tretím územím bolo východné Slovensko a južná časť stredného Slovenska osídlená obyvateľmi juhovýchodných populnícových polí⁵⁴, u ktorých bol charakteristickým prejavom ekonomickej základne usadlý, poľnohospodársky spôsob života (Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 138). Už od strednej doby bronzovej, a potom až do doby halštatskej, mali všetky tri uvedené oblasti svoj vlastný kultúrny vývoj a špecifické hospodárske zameranie (Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 138). Mapa vyššie spomenutých autorov je len paušálna a nekladie si za cieľ riešiť konkrétnu hranicu jednotlivých archeologických kultúr. Poukazuje však na to, že spoločenstvá v minulosti cieľavedome osídľovali územia, ktoré vyhovovali ich spôsobu života.

Ďalším, dobre zdokumentovaným príkladom vzťahu človeka a prírodného prostredia je existencia púchovskej kultúry. Vytvorili ju v druhej polovici 2. stor. pred n. l. keltské kmene spolu s autochtónnym kultúrnym substrátom v karpatskej horskej oblasti Slovenska, Moravy a Poľska (obr. 17: B; Pieta 2008, 55, 57). Horská oblasť im poskytovala prírodné zdroje v podobe nerastných surovín a vhodné drevo na ich spracovanie. Orientovali sa tu predovšetkým na ťažbu železnej rudy, hutníctvo a s ním súvisiace kováčstvo, čo je doložené širokým sortimentom výrobkov. Prispôsobenie prírodnému prostrediu sa prejavilo zmenou v stavebníctve, pričom na rozdiel od nížinných agrárnych oblastí s prevládajúcimi zemnicami uprednostňovali nadzemné drevené stavby (Pieta 2008, 84–108). Podobne aj na prelome 2. a 3. stor. n. l. nastal posun kvádskeho osídlenia do horských kotlín stredného Slovenska. Hlavným dôvodom kolonizácie bol pravdepodobne tiež záujem o exploataciu rudného bohatstva v tomto priestore (Beljak et al. 2012, 41), ktorý charakterizujeme ako oblasť podhorskú. Do horskej oblasti zasiahlo toto osídlenie len čiastočne. Výlučne na horskú oblasť bola viazaná severokarpatská skupina, orientovaná na spracovania železa (Fedorová 2013, 15–19). Viaceré staré hradiská v ťažko dostupných polohách sa stali kováčskymi strediskami, kde sa zhotovovali výrobky vysokej kvality (Liptovský Ján, Lazisko, Vyšný Kubín). Koncentrácia sídlisk s početnými zvyškami taviacich pecí v blízkosti rudných ložísk na Spiši naznačuje existenciu väčších hutníckych centier (Giertlová-Kučerová/Soják 2005; Pieta 2002, 18).

Vo včasnostredovekom období môžeme situáciu súvisiacu s geomorfologickými pomermi dokumentovať na príklade povrchovej úpravy hrobov. Pohrebiská s plochými hrobmi sú typické pre nížiny s vhodnými pedologickými, hydrologickými a klimatickými pomermi pre poľnohospodársku produkciu. V horskej oblasti severozápadného Slovenska sa uplatňovalo prevažne pochovávanie pod mohylami (obr. 17: C).⁵⁵ Uvažuje sa, že pre hlavnú hospodársku činnosť obyvateľov z týchto polôh mohli byť rozhodujúce ložiská nerastných zdrojov a s nimi spojená prospektorská činnosť a následná ťažba rúd (Hanuliak 2004, 9, 47; Ruttkay 1986, 432; Šalkovský 1988, 400). Železiarstvo zohrávalo v tej dobe primárnu úlohu. Bez neho a jeho vyvinutých technológií nebol mysliteľný rozvoj poľnohospodárstva, remesiel a vojenstva. Samotné spracovanie železnej rudy sa spájalo s koordináciou viacerých remesiel, ako hutníctvo, uhliarstvo a kováčstvo (Bialeková 1981, 9; 2002, 89, 91). S rýchlo sa rozvíjajúcimi železiarskymi technológiami je pozorovaný od 8. stor. posun osídlenia z nížin do miesta výskytu rudných ložísk v horskej oblasti Slovenska. Dokladá to napr. vznik sídliskovej komory z konca 8. a z 9. stor. v okolí hradiska v Spišských Tomášovciach a Smižanoch. Prírodnému prostrediu prispôbobi Slovania aj typ sídliskových objektov (Staššíková et al. 2006, 201).

Na týchto príkladoch môžeme vidieť, že samotný osídľovací proces bol v minulosti úzko previazaný s geografickým prostredím a jeho zložkami. Preto je dôležité, aby sa pri skúmaní osídlenia venovala pozornosť aj prírodnému prostrediu. Je potrebné zamerať sa na tie faktory, ktoré boli prioritnými pri zakladaní sídiel. V prípade horských oblastí zohralo dôležitú úlohu v osídľovacom procese, okrem iného, hlavne rudné bohatstvo, ktoré poznali a využívali všetky kultúry pôsobiace na tomto území. Na základe vybraných príkladov osídlenia v rôznych časových obdobiach (obr. 17) si môžeme všimnúť, že okolitá krajina vplývala na jednotlivé archeologické kultúry. Ľudské aktivity v určitom priestore rešpektovali prírodné prostredie, hospodársky ho využívali a prispôbovali sa jeho charakteru. Tento vzťah človeka ku krajine však nebol jednosmerný. Rovnakou mierou, ako človek menil okolité prostredie, aj samotné prostredie nútilo človeka k novým stratégiám jeho využívania, a tak vytvoril kultúrnu krajinu. Tá je preto v istom zmysle ľudským artefaktom a zároveň prostredím, ktoré núti človeka k určitému životnému štýlu (Beneš 1993, 410, 412).⁵⁶

⁵⁴ Napríklad celá oblasť rozšírenia pilinskej kultúry je charakteristická svojím pahorkatinovým reliéfom. Je príznačné, že nositelia tejto kultúry sa vyhýbali vyslovene nížinným oblastiam (Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 140).

⁵⁵ Pre zvyšnú časť horskej oblasti prakticky nepoznáme pohrebný rítus. Mohylníky z nížin východného Slovenska majú vlastnú genézu. Enkláva mohylníkov na Záhorí súvisí so situáciou na Morave.

⁵⁶ Bližšie ku vzťahu človeka a krajiny pozri Košutová 2011, 11, 12, tam aj ďalšia literatúra.

ZÁVER

Na základe analýz vyššie uvedených prírodných činiteľov sme dospeli k nasledujúcim záverom. Celková rozloha horskej oblasti na území Slovenska je 21 468 km², čo predstavuje 43,8%. Centrálna časť (Západné Karpaty) zaberá 20 348 km² a východná časť (Východné Karpaty) 1 120 km². Všetky katastrálne územia situované na rozhraní horskej hranice definujeme už ako podhorskú oblasť a predhorie horskej oblasti, kde dochádza k miešaniu elementov z horskej a nehorskej zóny.

Do horskej oblasti patrí 1 364 katastrálnych území. Počet týchto území v jednotlivých krajoch je nasledovný (obr. 16: E): Žilinský (408 katastrálnych území), Prešovský (297 katastrálnych území), Banskobystrický (267 katastrálnych území), Trenčiansky (230 katastrálnych území), Košický (150 katastrálnych území), Nitriansky (12 katastrálnych území), Trnavský a Bratislavský kraj (0 katastrálnych území). V prípade, že hranica prechádzala cez určitý kataster, boli do horskej oblasti zaradené len tie časti katastra (severná časť, východná a pod.), ktoré patrili do priestoru horskej oblasti. To znamená, že hranica nie je závislá na hranici katastra. Ak zoberieme do úvahy, že počet katastrálnych území v jednotlivých krajoch úzko súvisí s hodnotou produkčného potenciálu pôd,⁵⁷ tak hlavnou charakteristikou horských oblastí sú na poľnohospodárstvo nevhodné pôdy.

V príspevku sme na základe 13 prírodných činiteľov vymedzili územie, ktoré nazývame horská oblasť. Vznikla tak dlhodobou stabilná krajina s určitou hranicou či okrajom. Vo vnútri tejto hranice leží územie, ktoré obsahuje relatívne jednotný súbor prírodných charakteristík, viazaných na určitý reliéf. Ako už bolo vyššie spomenuté, hranica horskej oblasti je vytvorená umelo. Takýto proces je však pri definovaní určitého priestoru v krajine nevyhnutný a logický.⁵⁸ Logickým tu máme na mysli to, že v danom priestore sa sústreďujú zákonité prírodné činitele, ktoré sú charakteristické tým, že sa navzájom ovplyvňujú a vytvárajú tak jeden celok odlišujúci sa od okolitej krajiny.

Záverom by sme chceli upozorniť na vedecký smer krajinná archeológia, ktorá sa zaoberá hodnotením a hľadaním vzťahov medzi archeologickými pamiatkami v krajinnom priestore (Beneš 1993; Zvelebil 1994, 24). Snaží sa definovať pojem krajina v jej rôznej podobe v závislosti na prírodných pomeroch. Existuje mnoho definícií krajiny. Všetky sú do istej miery závislé od filozofického založenia toho ktorého autora a charakteru bádateľskej špecializácie.⁵⁹ Nami definovaná horská oblasť tvorí taktiež špecifický druh krajiny, ktorú sme sa snažili v tomto príspevku vymedziť a definovať v rámci územia Slovenska. Výsledky nášho skúmania môžu v značnej miere poslúžiť k ďalšiemu bádaniu osídlenia na tomto území, a to v archeológii, krajinnej archeológii či samotnej geografii.

LITERATÚRA

Atlas SSR 1980
Atlas krajiny 2002
Bátora 1995

Beljak et al. 2012

Beneš 1993

Beneš/Brúna 1994
Bialeková 1981

A. Kelemen (Red.): Atlas Slovenskej socialistickej republiky. Bratislava 1980.
Atlas krajiny Slovenskej republiky. Banská Bystrica 2002.

J. Bátora: Die Problematik des Umweltmilieus in der Frühbronzezeit der Slowakei. In: R. Demovič/A. Habovštiak/O. Sýkora (Red.): Die Möglichkeiten und Perspektiven der West-Ost Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Wissenschaft mit dem Schwerpunkt auf der Umwelt und Gesundheit. Bratislava 1995, 20–29.

J. Beljak/G. Nevizánsky/O. Ožďáni/V. Tittonová: Osídlenie juhu stredného Slovenska v dobe rímskej. In: G. Březinová/V. Varsík (Ed.): Archeológia na prahu histórie. K životnému jubileu Karola Pietu. Nitra 2012, 23–52.

J. Beneš: Ke koncepcii krajinnej archeologie. Arch. Rozhledy 45/3, 1993, 404–417.

J. Beneš/V. Brúna (Ed.): Archeologie a krajinná ekologie. Most 1994.

D. Bialeková: Dávne slovanské kováčstvo. Bratislava 1981.

⁵⁷ Najnižší produkčný potenciál pôd v bodoch majú Žilinský kraj (25,7), Prešovský kraj (26,7) a Banskobystrický kraj (32,9; Džatko 2011, 19; Vilček 2000, 7; 2011, 141).

⁵⁸ Bližšie pozri Sádlo 1994, 47–54; 1998, 97, 98.

⁵⁹ K ich sumarizácii pozri Beneš 1993, 409–412. K pojmu tiež Mácha 2013; Sádlo 1998; Zvelebil 1994, 20. K vzťahu archeológie a krajinnej ekológie vyšiel v Čechách aj samostatný zborník s názvom Archeologie a krajinná ekologie (Beneš/Brúna 1994).

- Bialeková 2002 D. Bialeková: Remeslá a obchod. In: A. Ruttkay/M. Ruttkay/P. Šalkovský (Ed.): Slovensko vo včasnóm stredoveku. Nitra 2002, 89–104.
- Dreslerová 1996 D. Dreslerová: Modelování přírodních podmínek mikroregionu na základě archeologických dat. Arch. Rozhledy 48/4, 1996, 605–614.
- Džatko 1999 M. Džatko: Produkčný potenciál poľnohospodárskych pôd SR. In: M. Granec/B. Šurina (Ed.): Atlas pôd SR. Bratislava 1999, 24, 25.
- Džatko 2011 M. Džatko: Od tradičnej klasifikácie a mapovania pôd k holistickej integrácii vzťahov pôda, prostredie a človek na Slovensku. In: J. Sobocká (Ed.): Diagnostika, klasifikácia a mapovanie pôd. Bratislava 2011, 16–24.
- Fagan/Fortin/Soykan 2003 W. F. Fagan/M.-J. Fortin/C. Soykan: Integrating edge detection and dynamic modeling in Quantitative Analyses of Ecological Boundaries. BioScience 53/8, 2003, 730–738.
- Fedorová 2013 M. Fedorová: Výšinné sídliska neskorej doby rímskej a sťahovania národov na Slovensku. Bakalárska práca (Katedra historie, Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci). Olomouc 2013. Nepublikované.
- Fulajtár 1999 E. Fulajtár: Vodný režim pôd SR. In: M. Granec/B. Šurina (Ed.): Atlas pôd SR. Bratislava 1999, 57, 58.
- Fulajtár 2002 E. Fulajtár: Vlhkostný režim pôd. In: *Atlas krajiny 2002*, 109, mapa 81.
- Furmánek/Veličik/Vladár 1991 V. Furmánek/L. Veličik/J. Vladár: Slovensko v dobe bronzovej. Bratislava 1991.
- Fusek 2013 G. Fusek: Beitrag zu Problemen der Datierung von der Besiedlung der Westslowakei in der älteren Phase des Frühmittelalters. In: M. Dulinicz/S. Mozdioch (Ed.): The early Slavic settlement in Central Europe in the light of new dating evidence. Wrocław 2013, 139–150.
- Gajdoš/Midriak 2007 A. Gajdoš/R. Midriak: Geografia a krajinná ekológia. Vysokoškolské učebné texty. Banská Bystrica 2007.
- Giertlová-Kučerová/Soják 2005 M. Giertlová-Kučerová/M. Soják: Novšie nálezy severokarpatskej skupiny v povodí rieky Poprad. Štud. Zvesti AÚ SAV 38, 2005, 113–136.
- Hajnalová 1993 E. Hajnalová: Obilie v archeobotanických nálezoch na Slovensku. Nitra 1993.
- Hajnalová 2001 E. Hajnalová: Ovocie a ovocinárstvo v archeobotanických nálezoch na Slovensku. Nitra 2001.
- Hanuliak 2004 M. Hanuliak: Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.–10. storočí na území Slovenska. Nitra 2004.
- Chadt-Ševětinský 1895 J. E. Chadt-Ševětinský: Dějiny lesů v Čechách. Písek 1895.
- Chrastina 2009 P. Chrastina: Vývoj využívania krajiny Trenčianskej kotliny a jej horskej obruby. Nitra 2009.
- Chrastina 2010 P. Chrastina: Výskum kultúrnej krajiny (z aspektu historickej geografie a krajinnnej archeológie). Geogr. Štúd. 14/2, 2010, 17–41.
- Chrastina 2011 P. Chrastina: Mapy v historicko-geografickom výskume kultúrnej krajiny. Geogr. Štúd. 15/2, 2011, 12–19.
- Kamel 2003 M. Kamel: Ecotone classification according to its Origin. Pakistan Journal Biolog. Scien. 6 (17), 2003, 1553–1563.
- Kavuljak 1942 A. Kavuljak: Dejiny lesníctva a drevárstva na Slovensku. Bratislava 1942.
- Kolejka/Plšek 2009a J. Kolejka/V. Plšek: Hypsometrické stupně. In: Atlas krajiny České republiky. Praha 2009, 116, mapa 59.
- Kolejka/Plšek 2009b J. Kolejka/V. Plšek: Sklon svahů. In: Atlas krajiny České republiky. Praha 2009, 117, mapa 61.
- Kolény/Barka 2002 M. Kolény/I. Barka: Fytogeografické členenie Európy, mapa 1 : 20 000 000. In: *Atlas krajiny 2002*, 112, mapa 85.
- Kondracki 2002 J. Kondracki: Regiony fizycznogeograficzne. Geografia regionalna Polski. Warszawa 2002.
- Kopčecová 2010 M. Kopčecová: Osídlenie horného Požitavia v praveku a včasnej dobe dejinnej vo vzťahu k prírodným pomeroch. Nitra 2010.
- Košutová 2011 B. Košutová: Vzťah človeka a krajiny v raném stredoveku na príklade Pohanska u Břeclavi. Diplomová práca (Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity). Brno 2011. Nepublikované.
- Köppen 1936 W. Köppen: Das geographische System der Klimate. Handbuch der Klimatologie I, teil C. Berlin 1936.
- Krippel 1986 E. Krippel: Postglaciálny vývoj vegetácie Slovenska. Bratislava 1986.
- Krippel 1990 E. Krippel: Vývoj životného prostredia človeka v poľadovej dobe (na základe peľových a uhlíkových analýz). Štud. Zvesti AÚ SAV 26, 1990, 31–38.

- Križová et al. 2002
 E. Križová/J. Vladovič/J. Mindáš/J. Škvarenina: Lesné vegetačné stupne. In: *Atlas krajiny* 2002, 145, mapa 18.
- Lacika 1999
 J. Lacika: Geomorfológia. Návod na cvičenia. Zvolen 1999.
- Lapin et al. 2002
 M. Lapin/P. Faško/M. Melo/P. Šťastný/J. Tomla: Klimatické oblasti. In: *Atlas krajiny* 2002, 95, mapa 27.
- Lauko 1993
 V. Lauko: Slovenská republika. Geografia 1/1, 1993, 6–9.
- Lauko 2003
 V. Lauko: Fyzická geografia Slovenskej republiky. Bratislava 2003.
- Ložek 1973
 V. Ložek: Příroda ve čtvrtohorách. Praha 1973.
- Lukniš 1972
 M. Lukniš (Red.): Slovensko 2. Příroda. Bratislava 1972.
- Lukniš 1985
 M. Lukniš: Regionálne členenie Slovenskej socialistickej republiky z hľadiska jej racionálneho rozvoja. Geogr. Čas. 37/2–3, 1985, 137–163.
- Mackovčín et al. 2009
 P. Mackovčín/B. Balatka/J. Demek/K. Kirchner/P. Slavík: Geomorfologické jednotky. In: *Atlas krajiny České republiky*. Praha 2009, 122, mapa 80.
- Mazúr/Lukniš 1978
 E. Mazúr/M. Lukniš: Regionálne geomorfologické členenie Slovenska. Geogr. Čas. 30/2, 1978, 101–124.
- Mazúr/Mazúrová 1965
 E. Mazúr/V. Mazúrová: Mapa relatívnych výšok Slovenska a možnosť ich použitia pre geografickú rajonizáciu. Geogr. Čas. 17/1, 1965, 3–18.
- Mácelová 2013
 M. Mácelová: Slovania vo Zvolenskej kotline. Kraków 2013.
- Mácha 2013
 P. Mácha: Krajiny: Příspěvek k diskuzi o konceptualizaci krajiny v (české) geografii. Geografie 118/1, 2013, 1–15.
- Miklós 1996
 L. Miklós: Krajina ako životné prostredie. Acta Envir. Univ. Comenianae. (Bratislava) 7, 1996, 23–29.
- Miklós/Špinerová 2012
 L. Miklós/A. Špinerová: Priestorová diverzita krajiny. Vybrané kapitoly. Učebné texty. Banská Štiavnica 2012.
- Némethová 2011
 J. Némethová: Potenciál a perspektívy poľnohospodárskej pôdy Slovenska. Geogr. Štúd. 15/2, 2011, 20–31.
- Nižňanský 2009
 V. Nižňanský: Horské sídla Slovenska. Analýzy-argumenty-názory. Bratislava 2009.
- Pavúk 1990
 J. Pavúk: Adaptácia neolitického osídlenia na prírodné podmienky. Štud. Zvesti AÚ SAV 65, 1990, 63–68.
- Pavúk/Veliačik/Romsauer 1995
 J. Pavúk/L. Veliačik/P. Romsauer: Veränderung von Siedlungsarealen als mögliche Folge klimatischer Schwankungen in der Westslowakei. In: R. Demovič/A. Habovštiak/O. Sýkora (Red.): Die Möglichkeiten und Perspektiven der West-Ost Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Wissenschaft mit dem Schwerpunkt auf der Umwelt und Gesundheit. Bratislava 1995, 116–135.
- Pažinová et al. 2013
 N. Pažinová/J. Beljak/M. Slámová/B. Beláček: Stredoveká cestná sieť v okolí zvolenského Pustého hradu. Analýza na základe antropogénnych reliéfnych noriem. Štud. Zvesti AÚ SAV 54, 2013, 153–167.
- Pieta 2002
 K. Pieta: Osídlenie Slovenska v dobe sťahovania národov. In: A. Ruttkay/M. Ruttkay/P. Šalkovský (Ed.): Slovensko vo včasnóm stredoveku. Nitra 2002, 11–22.
- Pieta 2007
 K. Pieta: Hradiská Bojná II a Bojná III. Významné sídlo z doby sťahovania národov a opevnenia z 9. stor. In: K. Pieta/A. Ruttkay/M. Ruttkay (Ed.): Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva. Nitra 2007, 191–201.
- Pieta 2008
 K. Pieta: Keltské osídlenie Slovenska. Nitra 2008.
- Pišút 2010
 P. Pišút: Pôda, ako ju nepoznáme. Geovedy pre každého. Nové trendy v geovedách. Bratislava 2010.
- Plesník 1995
 P. Plesník: Fytogeografické (vegetačné) členenie Slovenska. Geogr. Čas. 47/3, 1995, 149–181.
- Plesník 2002
 P. Plesník: Fytogeograficko-vegetačné členenie. In: *Atlas krajiny* 2002, 113, mapa 86.
- Rabb 2007
 P. Rabb: Natural conditions in the Carpathian Basin of the middle ages. Period. Polytech. Archit. 38/2, 2007, 47–59.
- Ruttkay 1986
 A. Ruttkay: Vývoj štruktúry stredovekého osídlenia na základe komparácie hmotných a písomných prameňov na území okresu Topoľčany. Slov. Arch. 34, 1986, 425–438.
- Ruttkay 2002a
 A. Ruttkay: Odras politicko-spoločenského vývoja vo veľkomoravskom vojenskom a výzbroji. In: A. Ruttkay/M. Ruttkay/P. Šalkovský (Ed.): Slovensko vo včasnóm stredoveku. Nitra 2002, 105–121.

- Ruttkey 2002b* M. Ruttkey: Vývoj osídlenia na strednom Dunaji v 6.–12. stor. In: A. Ruttkey/M. Ruttkey/P. Šalkovský (Ed.): Slovensko vo včasnom stredoveku. Nitra 2002, 41–56.
- Sádlo 1994* J. Sádlo: Krajina jako interpretovaný text. In: J. Beneš/V. Brůna (Zost.): Archeologie a krajinná ekologie. Most 1994, 47–54.
- Sádlo 1998* J. Sádlo: Krajina jako interpretovaný text. Věčná hra na přetlačovanou. Vesmír 77, 1998, 96–98.
- Senft 2009* A. R. Senft: Species diversity patterns at ecotones. A thesis submitted to the faculty of the University of North Carolina at Chapel Hill in partial fulfillment of the requirements for the degree of Masters of Science in the Department of Biology. Chapel Hill 2009.
- Schmidt 2002–2003* R. Schmidt: Fyzická geografia. Košice 2002–2003.
- Staššíková et al. 2006* D. Staššíková-Štukovská/P. Šalkovský/J. Béreš/E. Hajnalová/E. Hušáková/Z. Krempaská/F. Javorský: Včasnostredoveké Hradisko I. Spišské Tomášovce – Smižany – 1. etapa spracovania. Zbor. SNM 100. Arch. 16, 2006, 187–234.
- Strayer et al. 2003* D. L. Strayer/M. E. Power/W. F. Fagan/S. T. A. Pickett/J. Blnap: A Classification of Ecological Boundaries. BioScience 53/8, 2003, 723–729.
- Stupnicka/Baranowski/Bender 2006* E. Stupnicka/T. Baranowski/W. Bender: Wpływ czynników klimatycznych na procesy osadnicze w dolinach rzek środkowej polski w okresie rzymskim i we wczesnym średniowieczu. Arch. Polski 51, 2006, 93–120.
- Sobocká et al. 2005* J. Sobocká/B. Šurina/S. Torma/R. Dodok: Klimatická zmena a jej možné dopady na pôdny fond Slovenska. Bratislava 2005.
- Šalkovský 1988* P. Šalkovský: K vývoju a štruktúre osídlenia v dobe slovanskej na Slovensku. Slov. Arch. 36, 1988, 379–414.
- Šalkovský 2001* P. Šalkovský: Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt. Nitra 2001.
- Šalkovský 2006* P. Šalkovský: Dom a dedina stredného Podunajska vo včasnom stredoveku. In: J. Zábojník (Zost.): Studia archaeologica et medievalia. Aevum Medium. Zborník na počesť Jozefa Hošša. Bratislava 2006, 107–128.
- Šalkovský 2011* P. Šalkovský: Stredné Slovensko vo včasnom stredoveku. Nitra 2011.
- Šalkovský 2013* P. Šalkovský: Sídlný vývoj v povodí hornej Nitry v starších fázach stredoveku. Slov. Arch. 61, 2013, 143–173.
- Šramka 2010* Š. Šramka: Ľudia z hôr. Záznam z konferencie AHSS v Demänovskej Doline. 28.–29. 9. 2010. Zvolen 2010.
- Štatistická ročenka SR 2007* Štatistická ročenka Slovenskej republiky 2007. Bratislava 2008.
- Šťastný/Nieplová/Melo 2002* P. Šťastný/E. Nieplová/M. Melo: Priemerná ročná teplota vzduchu. In: *Atlas krajiny 2002*, 98, mapa 49.
- Takáč 2003* J. Takáč: Možné dôsledky klimatickej zmeny na vlhkosťný režim pôdy v regiónoch Slovenska. In: B. Siška/D. Igaz/M. Mucha (Ed.): Bioklimatologické pracovné dni 2003. Funkcia energetickej a vodnej bilancie v bioklimatických systémoch. Zborník príspevkov. Nitra 2003.
- Tomiška 2003* Z. Tomiška: Produkční schopnost půd ve vztahu k jejich genesi a klimatu. In: J. Sobocká/P. Jambor (Ed.): Druhé pôdoznalecké dni v SR (vedecká konferencia pôdoznalcov Slovenska s medzinárodnou účasťou). Stará Lesná, Vysoké Tatry 16.–18. jún 2003. Bratislava 2003, 406–416.
- Tóth 2008* P. Tóth: Poiplie v mladšej dobe kamennej. Bakalárska práca (Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity). Brno 2008. Nepublikované.
- Tóth 2010a* P. Tóth: Pohronie v neolite a eneolite. Diplomová práca (Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity). Brno 2010. Nepublikované.
- Tóth 2010b* P. Tóth: Poiplie v mladšej dobe kamennej. Štud. Zvesti AÚ SAV 47, 2010, 63–146.
- Tóth 2011* P. Tóth: Sídlné stratégie v neolite a staršom eneolite na Poiplí. In: M. Popelka/R. Šmidtová (Ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich zemí – 2009. Praha 2011, 401–413.
- Tóth 2013* P. Tóth: Sídlné stratégie kultúry s lineárnou keramikou na Pohroní. In: I. Cheben/M. Soják (Ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín – 2010. Nitra 2013, 329–344.
- Tóth 2014* P. Tóth: Stratégia, dynamika a štruktúra osídlenia v neolit až staršej dobe bronzovej medzi Ponitím a Poiplím. Dizertačná práca (Filozofická fakulta, Univerzita Komenského). Bratislava 2014. Nepublikované.

Tremboš/Minár 2002

Vilček 2000

Vilček 2011

Zábojník 2002

J. Tremboš/P. Minár: Morfológicko-morfometrické typy reliéfu. In: *Atlas krajiny 2002*, 90, 91, mapa 24.

J. Vilček: Program využitia produkčného potenciálu poľnohospodárskej pôdy v SR. Výskumný ústav pôdozvedectva a ochrany pôdy. Bratislava 2000.
J. Vilček: Potenciály a parametre kvality poľnohospodárskych pôd Slovenska. *Geogr. Čas.* 63/2, 2011, 133–154.

J. Zábojník: Slovensko a avarský kaganát. In: A. Ruttkay/M. Ruttkay/P. Šalkovský (Ed.): Slovensko vo včasnóm stredoveku. Nitra 2002, 29–39.

Internetové zdroje

Geografia Slovenska 2013

mapy.hiking.sk

Ofúkaný/Klobušiak 2004

Program rozvoja 2007

www.fns.uniba.sk

www.podnemapy.sk

www.shmu.sk

www.vugtk.cz

www.vysoketatry.sk

Geografia Slovenska. Internetová učebnica. Katedra geografie a regionálneho rozvoja. Nitra 2013. <http://www.kgrr.fpv.ukf.sk/index.php/publikacie/geografia-slovenska> [16-09-2013]

Mapa prechodu slovensko-poľskej štátnej hranice. Turistická mapa.sk. Mapový portál hiking.sk. <http://mapy.hiking.sk/?x=21.79157&y=49.37215> [12-05-2013]

M. Ofúkaný/M. Klobušiak: DMR50 – prvý digitálny model reliéfu Slovenska v rezorte ÚGKK SR. Geodetický a kartografický ústav Bratislava. Bratislava 2004. <http://www.gku.sk/docs/referaty/2004/DMR50.pdf> [18-06-2013]

Program rozvoja vidieka SR 2007–2013. Ministerstvo pôdohospodárstva SR 2007. http://www.rraister.sk/sites/rraister.sk/files/downloads/program_rozvoja_vidieka_2007-2013_-_vlastny_dokument.pdf [22-09-2015]

Prírodevedecká fakulta Univerzity Komenského v Bratislave. Bratislava 2013. <http://staryweb.fns.uniba.sk/index.php?id=3642> [29-09-2015]

Poľnohospodársky znevýhodnené oblasti SR – LFA. Pôdny portál. Informačný servis VÚPOP. Bratislava 2013. http://www.podnemapy.sk/portal/prave_menu/lfa/lfa.aspx [22-10-2013]

Klimatické pomery Slovenskej republiky. Slovenský hydrometeorologický ústav. Bratislava 2012. <http://www.shmu.sk/sk/?page=1064> [12-01-2012]

Sklon terénneho reliéfu, sklon georeliéfu. Výskumný ústav geodetický, topografický a kartografický. Terminologický slovník zeměměřičství a katastru nemovitostí. Zdíby 2005. http://www.vugtk.cz/slovník/4400_sklon-terenniho-reliefu--sklon-georeliefu [23-08-2012]

Charakteristika Asociácie horských sídiel Slovenska. Mesto Vysoké Tatry. Vysoké Tatry 2008. http://www.vysoketatry.sk/index.php?id_menu=15836 [25-05-2013]

Iné zdroje

Esprit, s. r. o.

Zákon č. 240/1998 Z. z.

Esprit, spol. s r. o.: Digitálna mapa sklonu reliéfu SR (verzia PDF), Banská Štiavnica 2011.

Zákon č. 240/1998 Zb. o poľnohospodárstve a o zmene a doplnení ďalších zákonov.

Determination of the mountain Area in Slovakia and its Signification for archaeological Research

Peter Fecko

Summary

The article attempts to define a mountain region, thus a territory, which by its physical-geographical properties differs from the surrounding landscape. The geographical environment influenced human activity, which differed regarding to the character of the landscape. People knew properties of the landscape elements empirically and they adapted to them through a differentiated landscape utilisation. Definition of the boundaries is mainly based on the geomorphological factors, which influence the overall character of the landscape.

History of the research

No study, which would define the boundary and character of mountain regions in the territory of Slovakia, had been yet published in the archaeological literature. Among the archaeologists, who were focused on the special research of settlements in relation to the natural environment in the Early Middle Ages, we can mention P. Šalkovský (2011; 2013). More studies, focused on the issue of the landscape exploitation in terms of the relation human versus landscape, can be found within the geographical literature (for example *Chrastina* 2010, 20; 2011). During study of the natural environment within the given topic as well as on a general level we can rely on several significant publications from geography, history and other scientific disciplines as for example *Atlas krajiny* (2002), *Mazúr/Lukniš* (1978), *Lukniš* (1972), *Krippel* (1986, 183 nn.; 1990), *Chadt* (1985), *Kavuljak* (1942), *Hajnalová* (1993; 2001), *Ložek* (1973), *Rabb* (2007) and others. Separate anthology *Študijné Zvesti* (Štud. Zvesti AÚ SAV 26, 1990) is dedicated to the topic of the natural environment development in the Prehistory, Early History and Middle Ages.

Processing methodology and principles for the determination of a mountain region

The maps mainly from *Atlas krajiny* (2002) have served as the basis. Altogether thirteen factors were selected: Geomorphological conditions (fig. 1), Morphological-morphometric types of the relief (fig. 2), Hypsometric factors (fig. 3), Absolute altitude (fig. 4), Slope of the relief (fig. 5), Climatic zones (fig. 6), Average annual air temperature (fig. 7), Production potential of the agricultural soils (fig. 8), Soil moisture regime (fig. 9), Agriculturally disadvantaged areas (fig. 10), Phytogeographical-vegetation division (fig. 11), Forest vegetation zones (fig. 12), Vegetation distribution in the Boreal period (fig. 13). Each of thirteen maps is divided into categories A, B, C, where A represents the original source map, in case of the category B we selected three criteria, which were forming a particular entity and were concentrated in the area of mountain massifs of Slovakia. Category C represents the analysed natural factors within the determined territory of mountain regions. The final boundary was obtained by applying the category B from each of thirteen maps on an individual blind map of Slovakia (fig. 14: A). Subsequently were achieved points and lines, where the natural factors overlapped with the greatest intensity and by their interconnection formed the boundary of territory with the highest concentration of analysed natural factors. The line of mountain region was eventually depicted and generated in ArcGIS mapping software (fig. 14: B, C).

Definition of the boundary of a mountain region

Based on the analysis of natural factors were in the territory of Slovakia formed two areas, differing from the surrounding landscape. It is mainly the area of Carpathians and their southern tips (fig. 14: B, C). This territory is called mountain region. The central part of researched territory is in the west-east direction occupied by the western Carpathians, from the area of Slovak-Moravian Carpathians to the area of eastern Beskydy. Second, smaller territory of the mountain region appears on the eastern Slovakia in the area of eastern Carpathians, stretching in the north - south direction from the eastern part of Lower Beskydy through Poloniny to the Vihorlat-Gutin area.

Characteristics of the mountain region

Based on the analyses of selected natural factors and their subsequent processing for given topic, a mountain region is territory, where the altitude, relief, slope of the terrain, low soil fertility and other factors stated above form specific conditions determining a way of life, which is depending on and adjusted to the character of surrounding landscape. According to selected criteria the mountain region has the following natural properties: In terms of geomorphology, based on the erosional-denudational relief, the upland, highland and mountain relief is predominant. The morphological-morphometric types of relief begin with strongly dissected uplands, which at the same time represent the so called transition zone between the mountain region and an area, which is not included in it. The diversity of relief continues in lower and higher highlands and finally the uppermost mountains. Elevation stages of the mountain region surface begin from 600 m above sea level and higher. The minimal slope of the terrain is 12°. Climatic zones start with moderately warm, humid upland until cold mountainous zones. Average annual air temperature ranges from 6 °C in the lowest areas of researched zone to 0 °C with the increasing altitude. Equally with the rising altitude the production potential of agricultural soils decreases and the productivity index is according to the scoring lower than 40. Soils are moist and considering the slope of terrain and altitude disadvantaged for the agricultural production. Regarding the phytogeographical-vegetation division, we include here the coniferous and beech zones, where, given the increasing altitude, appear beech, fir-beech, spruce-beech-fir, spruce and scrub vegetation cover. At the boundary between the mountain and non-mountain region formed so called transition area also called a sub-mountain region. It is mainly basins and valleys of large rivers as well as continuous areas of geomorphological units, where they in the shape of peninsulas create a continual transition to the lowlands. The territory is characteristic by the presence of features from two differing zones, namely lowlands and highlands. Right at these places in the past occurred encounters and blending of cultural influences of societies living in varying natural environments.

Usability of maps for the archaeological research and cultural aspects

(fig. 17)

Based on the analysis of natural environment it is possible to further understand the landscape area, thus the environment of life and activity of people from a particular culture. Whether for the past or the present it applies, that the lifestyle is directly linked to certain natural conditions. In the past, this manifested in differing construction techniques and materials used during the construction of dwellings, the way of subsistence, transport and so on. Finally, it was also reflected in the material and spiritual culture itself. People have been adapting their lifestyle to the natural environment and in principle it generally applies, that different natural environment means different thinking about the usability of the country. Mountain massifs have from the perspective of settlement area in comparison to other, for a life of a human more appropriate parts of a landscape, their own specifics. They are characterised by harsher climatic conditions and by soils with low agricultural quality, where the cattle breeding flourished more than growing crops. Mountains provide their inhabitants with searched for mineral resources and much better protection than lowlands. Strategic points on roads leading through the mountain ridges gave their guardians the opportunity to participate in the yields and other advantages of long-distance trade links (Pieta 2008, 31).

Conclusion

Based on analyses of natural factors mentioned above were reached following conclusions. The overall area of the mountain region in Slovakia is 21468 km². The central part (Western Carpathians) occupies 20348 km² and the eastern part (Eastern Carpathians) 1120 km². Taking into consideration, that the total area of Slovakia of 100%, the mountain region represents 43.8%. At the same time, all the cadastral areas situated at the boundary of a mountain region are defined as the sub-mountain area, where the blending of elements of the mountain and non-mountain zone occurs.

The mountain region includes 1364 cadastral areas. The ratio of the largest to the smallest number in the individual regions is shown on fig. 16: E. In case, that the boundary passed through a certain cadastral area, only those parts of the cadastre were included into the mountain region, which actually belonged to its area. This means, that the boundary is not dependent on the boundary of a cadastral area.

Based on selected examples of the cultural occupation during various time periods (fig. 17) it is also possible to see how the natural environment influenced individual archaeological cultures. Human activities in particular area respected the surrounding landscape and thus adapted to the character of the surrounding natural environment. Therefore, the natural environment in the past had a major impact on the occupation of the country by archaeological cultures.

Fig. 1. Geomorphological situation in Slovakia and its interpretation. A – basic types of erosion-denudation relief (after *Atlas krajiny* 2002, 86, 87, map 20); B – the types of erosion-denudation relief meeting the criteria for mountain area; C – analysed natural factors in a defined territory of the mountain area with marked border line (after Fig. 14: C). Legend: a – highland relief; b – subalpine relief; c – high-mountain alpine, glacial-alpine to glacial relief.

Fig. 2. Morphological-morphometrical landform types in Slovakia and their interpretation. A – basic types of morphological-morphometrical landform relief (after *Tremboš/Minár* 2002); B – morphological-morphometrical landform types meeting the criteria for mountain area; C – analysed natural factors in a defined territory of the mountain area with marked border line (after Fig. 14: C). Legend: a – uplands (very strongly dissected); b – lower highlands (medium dissected); c – lower highlands (strongly dissected); d – lower highlands (very strongly dissected); e – higher highlands (medium dissected); f – higher highlands (strongly dissected); g – higher highlands (very strongly dissected); h – giant highlands (strongly dissected); i – giant highlands (very strongly dissected); j – giant highlands (extremely dissected).

Fig. 3. Hypsometric map of Slovakia and its interpretation. A – hypsometric map of Slovakia; B – hypsometric elevation levels included in the mountain area; C – analysed hypsometric elevation levels in a defined territory of the mountain area with marked border line (after Fig. 14: C). Legend: a – 600–800 m a. s. l.; b – 800–1000 m a. s. l.; c – 1000–1200 m a. s. l.; d – 1200–1500 m a. s. l.; e – 1500–2000 m a. s. l.; f – 2000 m a. s. l. and higher.

Fig. 4. The map of the absolute altitudes in Slovakia and its interpretation. A – topographic map generated from level lines using ArcGis software; B – altitude included in the mountain area; C – analysed altitudes in a defined territory of the mountain area with marked border line (after Fig. 14: C). Legend: a – 600–800 m a. s. l.; b – 800–1000 m a. s. l.; c – 1000–1200 m a. s. l.; d – 1200–1500 m a. s. l.; e – 1500–2000 m a. s. l.; f – 2001–2500 m a. s. l.; g – from 2501 a. s. l. and higher.

Fig. 5. The slope of the relief in Slovakia and its interpretation. A – slope of the relief in the whole range from 0° to >35° (after *ESPRIT*, s. r. o.); B – slope relief above 12°; C – analysed natural factors in a defined territory of the mountain area with marked border line (after Fig. 14: C). Legend: a – 12°–17°; b – 17°–25°; c – 25°–35°; d – >35°.

Fig. 6. Climatic regions in Slovakia and their interpretation. A – main types of the climatic regions (after *Lapin et al.* 2002); B – climatic regions meeting the criteria for mountain area; C – analysed natural factors in a defined territory of the mountain area with marked border line (after Fig. 14: C). Legend: a – moderately warm, humid, highlands region; b – moderately warm, very humid, highlands region; c – moderately cool region; d – cool mountainous region; e – cold mountainous region.

Fig. 7. Mean annual air temperature in Slovakia and its interpretation. A – distribution of the mean annual air temperatures (after *Šťastný/Nieplová/Melo* 2002); B – mean annual air temperature included in the mountain areas; C – analysed natural factors in a defined territory of the mountain area with marked border line (after Fig. 14: C). Legend: a – 6 °C; b – 4 °C; c – 2 °C; d – 0 °C.

Fig. 8. The productivity potential of agricultural soils in Slovakia and its interpretation. A – productivity potential of agricultural soils (after *Džatko* 2011, 20, fig. 1); B – low production potential of agricultural soils with the productivity index <40; C – analysed natural factors in a defined territory of the mountain area with marked border line (after Fig. 14: C). Legend of productivity index: a – 40–31; b – 30–21; c – 20–11; d – 10–1.

Fig. 9. Soil moisture regime in Slovakia and its interpretation. A – extension of the soil moisture regime (after *Fulažtár* 2002); B – for mountain area is characterized moist soil moisture regime; C – analysed natural factor in a defined territory of the mountain area with marked border line (after Fig. 14: C).

Fig. 10. Agricultural less favoured areas in Slovakia and their interpretation. A – representation of less favoured areas (after *www.podnemapy.sk*); B – cadastral areas included in the mountain area within the frame of less favoured areas; C – analyzed less favoured areas in a defined territory of the mountain area with marked border line (after Fig. 14: C). Legend: a – altitude >700 m a. s. l.; b – altitude from 600 to 700 m a. s. l.; c – slope >20%; d – combination: altitude >500 m a. s. l. and slope >15%.

Fig. 11. Phytogeographical-vegetational division of Slovakia and its interpretation. A – representation of forest zones (after *Plesník* 2002); B – forest zones meeting the criteria for mountain area; C – analysed natural factors in a defined territory of the mountain area with marked border line (after Fig. 14: C). Legend: a – beech zone – volcanic area; b – beech zone – crystalline-Mesozoic area; c – beech zone – Flysch area; d – coniferous zone – not specified.

Fig. 12. Altitudinal forest zones in Slovakia and their interpretation. A – representation of altitudinal forest zones (after *Križová et al.* 2002); B – altitudinal forest zones meeting the criteria for mountain area; C – analysed natural factors in a defined territory of the mountain area with marked border line (after Fig. 14: C). Legend: a – beech vegetation zone; b – fir-beech vegetation zone; c – spruce-beech-fir vegetation zone; d – spruce vegetation zone; e – dwarf pine vegetation zone.

Fig. 13. Extension of Boreal vegetation in Slovakia and its interpretation. A – representation of Boreal vegetation (after *Krippel* 1986, map 15); B – for mountain area are characterized coniferous virgin forests in the Boreal period; C – analysed natural factors in a defined territory of the mountain area with marked border line (after Fig. 14: C).

Fig. 14. Boundary line of the mountain area in Slovakia. A – results of analysed natural factors on the blank map of Slovakia; B – final border line of mountain area on the blank map of Slovakia; C – final border line of mountain area in the territory of Western and Eastern Carpathians on the relief map of Slovakia. Legend: a – geomorphological situation; b – morphological-morphometrical landform types; c – hypsometric factors; d – absolute altitude; f – climatic regions; g – mean annual air temperature; i – soil moisture regime; j – agricultural less favoured areas; k – phytogeographical-vegetational division; l – altitudinal forest zones; m – extension of Boreal vegetation; n – boundary line of the mountain area.

Fig. 15. Details of mountain boundary line in Slovakia based on analysed natural factors. A – detail of mountain boundary line in respect of altitude of the Slovak-Moravian Carpathians in Czech Republic; B – detail of mountain boundary line in respect of slope of the Slovak-Moravian Carpathians in Czech Republic; C – detail of analysed natural factors in Súčanská basin; D – detail of mountain boundary line crossing Považské podolie; E – crossing of mountain boundary line between Považské podolie and Strážovské vrchy; F; G – crossing of mountain boundary line over Tribeč Mountains and Pohronský Inovec; H – crossing of mountain boundary line near the southern part of Štiavnické vrchy. The colour scheme of the legend on the map A–C, E–H corresponds to the description of Fig. 14. The legend to the map D: a – Bielokarpatské podhorie; b – Ilavská kotlina; c – Trenčianska kotlina.

Fig. 16. Details of mountain boundary line in Slovakia based on analysed natural factors. A – crossing of mountain boundary line thru southern part of Stoplické vrchy; B – crossing of mountain boundary line thru the north part of Revúcka vrchovina; C – detail of crossing the mountain boundary line near Spišsko-šarišské medzihorie; D – flow of the mountain boundary line in the western part of East Carpathians Protected Landscape Area; E – percentage of mountain area in Slovakia by region. The colour scheme of the legend on the map A–D corresponds to the description of Fig. 14.

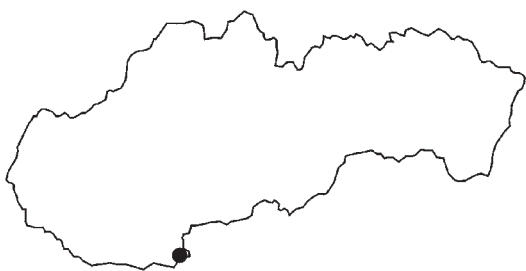
Fig. 17. Cultural-geographical aspects in Slovakia. A – division of Slovak territory in three cultural circles at the beginning of the Late Bronze Age (after *Furmánek/Veljačik/Vladár 1991*, 113, map 8). Legend: a – Middle-Danube Urnfield culture; b – Lusatian culture; c – South-eastern Urnfield culture. B – border of Púchov culture (after *Pieta 2008*, 58, fig. 24). Legend: a – territorial extent in La Tène period; b – territorial extent in the Roman period. C – cultural-geographical situation in the Early Middle Ages. Legend: a – selected border of the area with a groups of barrow-graves dated to the 9th–10th century (after *Hanuliak 2004*, 10, fig. 1).

Translated by author

Mgr. Peter Fecko
Archeologický ústav SAV
Mlynská 6
SK – 052 01 Spišská Nová Ves
feckop@gmail.com

STREDOVEKÉ MINCE ZO ŠTÚROVA A OKOLIA ZO 6.–16. STOROČIA¹

Ján Hunka

Kľúčové slová: Slovensko, Štúrovo, stredovek, 10.–16. storočie, nálezy mincí

Key words: Slovakia, Štúrovo, Middle-Ages, 10th–16th Centuries, finds of Coins

Medieval Coins from Štúrovo and Surrounding from 6th–16th Centuries

In time of various illegal enquirings in 2005–2010 more than 1200 medieval and modern coins were found in Štúrovo and its surroundings. Mainly were founded coins, counter jettons, pilgrim badge, sealing-sticks, rings, byzantine lead seal, or signum. They are from period of 10th–18th centuries. At our paper we publish only medieval finds from 6th century to beginning of 16th century. Such of them were hoards of coins from period of 11th–13th centuries. But majority from them are several hundreds finds of usual coins. Near originally coins were at this collection their imitation and counterfeit coins. Mentioned objects support importance of one part of international trade and military route near Danube river. Also suggest on nearness of capitol city of Hungarian kingdom at Esztergom. Foreign and home merchants, soldiers from abroad and head across western Slovakia to Esztergom grind through wider surrounding of Štúrovo.

ÚVOD

V rokoch 1968 až 1994 boli vydané tri publikácie Nálezov mincí na Slovensku (*Nálezy* 1968; 1978; 1994). Je v nich sústredených aj 422 záznamov o slovenských náleziskách stredovekých mincí. Novšie nálezy rôznych numizmatických pamiatok z obdobia stredoveku, z tohto územia, boli priebežne publikované v periodiku AVANS (1995–2009), Slovenská numizmatika (1998–2011) a Denarius (2011–2013). Výberovú literatúru k poznaniu významu takýchto mincí poskytujú práce v Zborníku SNM 102, História 48 (napr. Hunka 2008b, 45–61). Do roku 2012 tak vznikla základná databáza nálezov uhorských, českých, moravských, poľských, rakúskych a iných stredovekých mincí, ktoré boli objavené na Slovensku. Aj prostredníctvom tejto databázy sa zistilo, že len v máloktovej lokalite sa podarilo získať viacero súborov stredovekých mincí (Hunka 1990, 143–158; Kraskovská 1990, 211–218). Väčšie množstvá jednotlivých mincí alebo viacero pokladov mincí sa objavili iba v stredovekých kráľovských mestách, vytváraných nemeckými a rakúskymi prisťahovalcami po roku 1238. Najmä v Bratislave (Hunka 2014, 39, 40), Košiciach (Hunka 2013a, 281–289), Nitre (Biroš 1998a, 131, 132; 1998b, 184) a Trnave (Hunka 2010, 73–79). Daná situácia vznikla hlavne kvôli skutočnosti, že hospodársky najvyspelejšia časť obyvateľov kráľovských miest, mešťania, remeselníci a výrobcovia poľnohospodárskych tovarov využívali stredoveké mince oveľa častejšie ako obyvatelia iných typov sídlisk, napr. osád a dedín. Peniaze používali hlavne na investície do podnikania a pri predaji svojich výrobkov. V mestách boli stále trhy, jarmoky a kupecké krámy. Staré typy kráľovských platidiel sa tu zamieňali za nové, vyberali sa peňažné dávky pri mestskej bráne a na hlavnom námestí pri vážení tovarov. Do miest prichádzalo množstvo ľudí z okolia, ktorí taktiež používali vlastné financie vyjadrené aj v minciach. Všetky tieto faktory vytvorili predpoklady k tomu, aby sa časť mincí, používaných v mestách, postrácala. V súčasnej dobe sú častými nálezmi (Hunka 1994, 585–588).

¹ Práca vznikla v rámci grantových projektov 2/044/14 a 2/0170/15 agentúry VEGA.

Na území Slovenska sa dosiaľ objavili dve skupiny stredovekých mincí z 11. až začiatku 16. stor. Prvou skupinou sú domáce platidlá, ktoré sú oveľa početnejšie ako zahraničné mince, pretože sa vyrábali v státisícových emisiách v Uhorsku, a tu sa aj používali. Druhou skupinou sú nálezy zahraničných mincí. Tie sú málopočetné, pretože sa na Slovensko dovážali (*Hunka 1990*, 143–158). Možno ich triediť aj na často sa opakujúce typy mincí, akými sú v rámci uhorských platidiel predovšetkým medené mince z rokov 1190–1240, razby Ondreja II. z rokov 1205–1235 (*Hunka 2013a*, 64–70, 87–93), saracénske denáre Ľudovíta Veľkého z rokov 1358–1371, parvy a quartingy Žigmunda Luxemburského z rokov 1387–1437, falošné a originálne denáre z čias Ladislava V. a Mateja Korvína z rokov 1453–1467 (*Hunka 2008b*, 52–55). V rámci zahraničných mincí sú časté viedenské fenigy Přemysla Otakara I. a Fridricha Pekného z rokov 1251–1330, fenigy Albrechta V. a Fridricha V. z rokov 1404–1493 (*Hunka 1996*, 132–136, 140–142), české pražské groše Václava IV. z rokov 1378–1419 (*Budaj 2005*, 141–146), poľské polgroše Jána I. Albrechta a Alexandra z rokov 1492–1506 (*Hunka 2006*, 159–160, 162).

Tieto pomerne bežné mince neraz dopĺňajú málo sa vyskytujúce platidlá, ktoré sú väčšinou z mimo-uhorského prostredia, napr. meißenské saské groše zo 14.–15. stor. Významné sú dva kusy z hradu Biely Kameň pri Svätom Jure (*Hunka/Budaj 2005*, 41, č. 22) a z Bratislavského hradu (nepublikovaný). Meißenská bronzová schránka na brakteáty pochádza z Nitry z 13. stor. (*Hunka 2013a*, 97), tirolské ertschkreutzery z Nitry-Zobora (*Hunka 1986*, 256, 257), Nitrianskeho hradu a Štúrova. Tirolský guldiner je zo Zelenča zo záveru 15. stor. (*Polakovič 1980*, 269, 270), anglické penny zo začiatku 13. stor. z Hrnčiaroviec a Jaroku. Lotrinský denár Ferryho III. z prelomu 13. a 14. stor. pochádza z Veľkého Šariša a denár Otta zo Zütpenu zo začiatku 12. stor. z Bratislavského hradu (*Hunka 2013b*, 122). Z uhorských mincí je mimoriadne vzácny napr. denár Bela III., typ Huszár č. 70, nájdený pri výskume na Krušovskej ul. v Topoľčanoch (*Březinová/Hunka 2011*, 115–118). Hodnotné sú aj groše, florény a dukáty zo 14. stor. z lokalít Spišské Vlachy, Košice, Spišská Nová Ves, Pezinok a niektoré typy denárov z 15. stor. (*Budaj/Soják 2011*, 16–20; *Hunka 2013a*, 285, 286).

Občas sa v niektorom regióne Slovenska alebo len v sídliskovej lokalite objavajú aj výnimočné súbory stredovekých mincí a iných pamiatok, pútnických odznakov, plômb a počítačích žetónov (*Hunka 1993*, 87–92; 2003, 245–252; 2013a, 281–289). Takýto súbor neobvyklých archeologických, historických a numizmatických pamiatok sa v rokoch 2005–2010 zistil aj v Štúrove a v jeho najbližšom okolí. Postupne sa získavali informácie o ojedinelých nálezoch, viac ako 1 200 kusov rôznych typov predmetov. V danej kolekcii boli zastúpené nálezy mincí, počítačích žetónov, olovených plômb na zaistovanie tovarov, medailí, pečate (?), cirkevných sviatostiek. Ako celok môžeme tento súbor datovať do obdobia 10. až 18. stor. V rámci Slovenska je jedinečný, pretože poukazuje na skutočnosť, aké množstvá mincí sa môžu nájsť na trasách medzinárodných diaľkových ciest používaných stovkami ľudí. Obsahoval aj viaceré pamiatky, ktoré sa zo Slovenska predtým neevidovali. Pred rokom 2000 sa z priestoru Štúrova poznalo len necelých 10 stredovekých a novovekých mincí. Nové nálezy sú podstatne bohatšie. V zmienenom súbore boli tri poklady mincí z 11.–13. stor. a niekoľko 100 kusov ojedinele nájdených mincí. Nové nálezy v oveľa väčšej miere poukazujú na hospodársky vývoj sledovanej oblasti, ako to bolo možné zistiť z nálezov objavených pred rokom 2005.

STREDOVEKÉ DEJINY ŠTÚROVA

Územie okolo Štúrova je tesne zviazané s existenciou celoeurópsky dôležitej Dunajskej cesty (*Atlas 1989*, mapa na s. 30; *Ivanič 2011*, 34, pozn. 154). Rieka Dunaj je jednou z najstarších a najpoužívanejších vodných ciest v rámci strednej Európy. Popri nej bola vytvorená ďalšia dôležitá suchozemská medzinárodná cesta. Na hornom toku Dunaja sa vďaka nej vytvorili významné nemecké a rakúske obchodné centrá, akými boli mestá Eichstätt, Linec, Pasov, Režno a Viedeň, s ktorými mali počas stredoveku (v 14.–16. stor.) rozsiahle trhové kontakty aj obchodníci zo západného Slovenska. Na slovenskom území je možné sledovať trasu Dunajskej cesty od Devínskej brány pri hrade Devín, cez Bratislavu a Komárno, kde sa k Dunaju zo severu pripája rieka Váh, až po Štúrovo, kde sa do Dunaja vlieva Hron. Za Chľabou tok Dunaja prechádza cez Ostrihom do Maďarska a pokračuje až do Bulharska, Rumunska a Čierneho mora. Popri Dunaji viedla významná cesta, po ktorej smerovali, okrem iných výprav, aj v 11.–13. stor. všetky oddiely križiackych bojovníkov do byzantského Konštantinopolu. Umožňovala priame obojstranné spojenie územia Bavorska, Rakúska, Uhorska a viacerých štátov vytvorených na Balkáne, v celkovej dĺžke 2 860 km.

Okolie Štúrova predstavuje záver Dunajskej cesty na území Slovenska. Pri nej sa počas stredoveku vytvorila sieť sídlisk ľudí, obrábajúcich miestne polia, venujúcich sa rybolovu a lodnej preprave rôz-

nych surovín, ktoré bolo možné spracovať. Pôsobili tu aj obchodníci, zabezpečujúci obchodné kontakty s Maďarskom a Sedmohradskom, tiež so zvyškom západného Slovenska, Rakúskom a Nemeckom. V regióne sa zistili početné stopy lokálneho osídlenia, ktoré siaha od včasného stredoveku do vrcholného novoveku. V danej oblasti sa dodnes nachádza viacero významnejších lokalít. Mestecká Svodín, Štúrovo a dediny Belá, Bíňa, Chľaba, Kamenica nad Hronom, Kamenín, Mužla, Nána, Salka (Bialeková 1989, 240, 243–246, 253–256, 268–270, 277, 280–284; Camenzind 2011; Drenko 2002, 105–129; 2003, 149–170; Györffy 1987a, 227, 228, 293–295, 301, 302, 312, 313; 1987b, 199, 200, 248, 249; Hanuliak/Kuzma/Šalkovský 1993; VSOS 1977a, 154, 165, 166, 479; 1977b, 14, 15, 278; 1978, 9, 10, 113, 114, 140–142; Pomfjová/Samuell/Žažová 2014). Počas stredoveku patrila tento región do právnej pôsobnosti Ostrihomskej stolice (Marsina/Habovštiak 1982, časť IX, mapa 14; Žudel 1982, časť IX, mapa 28). Podľa rôznych písomných záznamov tu v prvej polovici 13. stor. existovalo 26 stálych sídiel a v polovici 15. stor. až 28 sídiel (Žudel 1984, 106–109).

História Štúrova, nazvaného tak až v roku 1948 na počesť slovenského politika, historika, jazykovedca a spisovateľa Ľudovíta Štúra, je lepšie známa až od prvej polovice 16. stor. Jeho staršie dejiny nie sú dodnes príliš známe. Podľa práce G. Györffyho (1987, 293; tiež VSOS 1978, 140–142) je o tejto lokalite evidovaných približne 10 historických záznamov z rokov 1075–1337. Každý nový historický prameň o určitej etape osídlenia uvedeného priestoru je preto pozoruhodný. Je známe, že v rokoch 1075–1124 sa na mieste dnešného Štúrova, zvaného do roku 1543–1546 Kakat (Cokot, Chakat), nachádzala stará stredoveká osada. Bola významná hlavne tým, že vznikla pri prirodzenom prechode cez Dunaj a jej obyvatelia tak pomáhali pri plavbe lodí. Na začiatku 12. stor. sa spomína údaj, že tu bolo 10 domov lodníkov alebo lodivodov. V roku 1157 sa uvádza, že sa tu vyberali dávky z prevážania sedmohradskej soli na lodiach, v roku 1215 zase dávky za používanie miestneho prístavu. V roku 1268 sa táto oblasť označovala ako zem rybárov. Popritom sa v okolí uskutočňovala poľnohospodárska výroba a z času na čas dochádzalo k delbe pozemkov, o ktorých sú dokumenty z rokov 1075, 1268, 1276, 1312, 1337, keď Ostrihomske arcibiskupstvo či kapitula získali časti pôvodných kráľovských majetkov. Z nich sa určité podiely prenajímali a darovali novým majiteľom. V roku 1332–1333 poskytla miestna farnosť údaje o svojich celoročných ziskoch, z ktorých bol vyčlenený poplatok pre Pápežskú stolicu vo výške šesť strieborných grošov. Bol to jeden z najnižších poplatkov, získaných v regióne Ostrihomskej stolice. V rámci regionálneho osídlenia je potrebné spomenúť ešte miestnu časť Nána, uvádzanú v roku 1157, kde sa vyberané mýto z prevozu cez Dunaj, podľa listiny Gejzu II. (1141–1162), poskytovalo kráľovi. V rokoch 1543–1546 obsadili širšie okolie Štúrova Turci a vybudovali tu pevnosť, zvanú Džigerdelen Parkany, Parkan. Ich vládu prerušil až útok poľských a habsburských vojsk v roku 1683. Boli to oddiely vojakov, ktorí sa vracali po porážke Turkov pri Viedni v roku 1683. Touto akciou bol Parkany znovu začlenený k ostatným cisárskym pevnostiam. Práve pri Štúrove sa leteckým prieskumom zistilo mohutné opevnenie z obdobia novoveku (Kuzma 2007, 31, obr. 39). Dejiny Štúrova sú tesne zviazané aj s jedným z najvýznamnejších miest Uhorského kráľovstva, s Ostrihomom. Obe mestá dodnes oddeľuje iba Dunaj. Počas vlády kráľov z dynastie Arpádovcov (1000–1301) vzniklo v Ostrihome hlavné mesto kráľovstva, ústredné kráľovské sídlo, sídlo stolice, arcibiskupstva a iných inštitúcií (Fügedi/Szovák 1994, 202, 203; Horváth 1994, 199–201).

Nové doklady k spoznaniu vývoja Štúrova počas stredoveku

K novým dokladom, okrem písomných správ, ktoré sú datované najmä do obdobia 16. a 17. stor., patria v súčasnosti archeologické a historické pamiatky. Po roku 2000 ich zachránilo najmä Mestské múzeum v Štúrove, zriadené v roku 2004. Časť mincí z tejto oblasti analyzoval a odborne vyhodnotil M. Budaj (Historické múzeum Slovenského národného múzea), E. Kolníková, J. Hunka (Archeologický ústav SAV Nitra) a kolektív pracovníkov Národnej banky Slovenska – Múzea mincí a medailí v Kremnici, ktorí sa snažili zachrániť aspoň časť nájdených predmetov. Zvyšné predmety sa dostali do súkromných zbierok. Približne od roku 2005 sa v okolí Štúrova začali vyskytovať zvýšené počty nálezov rôznych archeologických a etnografických predmetov. Prieskumami sa zhromaždilo asi 2 000–3 000 kusov pamiatok (spony, pracky, ozdoby opaskov, gombíky, prstene a pod.). Sú datované do 2. až 19. stor. Medzi nimi boli zistené aj numizmatické pamiatky, a to mince, medaily, žetóny, cirkevné sviatostky, plomby či pečate. V nejednom prípade sú tieto predmety prvými svojho druhu na Slovensku, napr. časti tureckých prsteňov, stredoveká sviatostka, byzantská plomba alebo pečať. Popri Štúrove sa legálnymi aj nelegálnymi akciami skúmali

Obr. 1. Časť mincí zo Štúrova a okolia ponúkaná na predaj (archív autora).

katastre okolitých dedín, a to Mužle, Nány, Kamenice, Belej a Kamenného Mosta až po Bíňu (obr. 1). Pre porovnanie je nutné uviesť, že do roku 1994 sa podľa starších prehľadov nálezov mincí na Slovensku evidovalo zo Štúrova a blízkeho okolia iba veľmi málo mincí. Z obdobia stredoveku boli známe iba dve byzantské mince, pentanummium Justina I. Thraxa z rokov 518–527 a follis Justina II. a Sofie z rokov 565–578 (*Nálezy* 1964, č. 572; 1978, č. 129). Dokladali skutočnosť, že v 6. stor. sa využívali iba bronzové byzantské mince nízkych hodnôt a že ich prísun do okolia Štúrova nebol rozsiahly. Mincové nálezy z neskorších období stredoveku neboli v odbornej literatúre publikované. Je zrejmé, že uvedené mince odzrkadľovali len vo veľmi malej miere vývoj daného regiónu, jeho politické osudy a hospodárske pomery, ktoré sa tu vytvorili v nasledujúcich storočiach.

V rokoch 2005–2010 sa našli numizmatické nálezy, a to byzantský bronzový polfolis Phocasa alebo Heraclia z rokov 608–610, vyrazený v mincovni v Alexandrete, typ Sear 24. Asi v 10.–11. stor. bola vyrobená jednostranná medená imitácia nemeckého strieborného denára objavená v Náne. V strede averzu je umiestnená hlava cisára (?), pri nej sú dva krížiky. Z opisu je vidieť iba písmená CIE. Napodobenina mince je dvojnásobne prederavená, asi kvôli jej možnému použitiu vo forme nášivky na oblečenie, prípadne kovania na skrinku a pod. Na Slovensku sa podobný nález doposiaľ nenašiel. Byzantská olovená plomba z Bíne, nájdená v roku 2007, je z podobného časového úseku. Je na nej znázornený portrét svätca a viacriadkový nápis. Dokladá prevoz tovarov z oblasti Byzancie. Takéto plomby zaistovali prepravovanú zásielku a dokladali pravosť výrokov. Môže to byť však aj olovená bula, ktorá bola použitá ako pečať na uzavretie nejakého písomného dokumentu (obr. 2).

Obr. 2. Byzantská plomba s portrétom svätca a nápismi (archív autora).

Z Bíne, v polohe pri vodnej nádrži na Kefskom potoku, sa získal súbor 17 arpádovských mincí. Tri denáre Kolomana (1095–1116), typu Huszár 2, denár Štefana II. (1116–1131), typ Huszár 45, anonymné denáre z 11. stor., typov Huszár 94 (1 kus) a 99–100 (10 kusov, originálne mince aj falzá). V danej polohe sa z 13. stor. našli aj dva denáre Ondreja II. (1205–1235) a Bela IV. (1235–1270), typ Huszár 208 a 313. Vyššie uvedené mince dokladajú polohu zaniknutej stredovekej dediny a etapy jej osídlenia. Z okolia Štúrova pochádza tiež poklad asi 100 kusov anonymných denárov staršieho typu, s krížom a guľôčkami z 11. stor. V takomto počte neboli na Slovensku tieto platidlá dosiaľ známe.² Archeologický výskum A. Habovštiaka v Bíni (1962–1963) priniesol medenú mincu Bela III., typu Huszár 73 (*Budaj 2011*, 8–14). Z Mužle, Kamenína, Kamenného mostu, Obidu, Nány a Salky sú známe desiatky podobných medených mincí, vyrábaných v rokoch 1190–1240 (archív autora štúdie; *Hunka 2013b*, 139, č. 84a, 145, č. 103) a poklad asi 300 kusov takýchto mincí typu Huszár 72, 73. Je zaujímavé, že veľká časť z nich bola viditeľne poškodená narezaním, prelomením a prederavením. Asi boli pripravené na pretavenie. Takto poškodený súbor medených mincí Bela III. nie je známy ani z jednej z ďalších oblastí bývalého Uhorska. Pri Štúrove sa objavil byzantský komnenovský medený scyphatos z 11.–13. stor., s obrazom niektorého byzantského cisára a podobizňou Boha, otca sediaceho na tróne, držiaceho v ruke Bibliu. Podobných mincí je z nášho územia málo, iba 5–6 kusov (*Hunka 2013b*, 122). V Bíni sa našlo aj viacero friesachských fenigov a mincí, ktoré patrili korutánskym, kraňským, chorvátskym vojvodom a viacerým správcom cirkevných inštitúcií. Počas výskumov v rokoch 1989–1996 sa objavil fenig Bernharda Korutánskeho (1202–1256) z mincovne Landstrass, typu Koch C n 4–5 (*Camenzind 2011*, tab. XLIII: 12). V roku 2007 fenig biskupov z Gurku z mincovne Heiligenkreuz, ktorý je datovaný do roku 1228 až pred rok 1241, typu Koch C q 39 alebo C q 52, či C q 61 a salzburský fenig Eberharda II. z rokov 1200–1246, typu Koch C a 12. V roku 2006 sa v Bíni, v polohe oproti kolónii, našlo falzum viedenského feniga Leopolda VI. (1210–1230), typu Koch B 118 (*Hunka 2013b*, 128, č. 7b). V rokoch 2000–2001 skúmal Z. Drenko zaniknutý kostol v Nemeckom Svodíne. Vo svätyni našiel denár Ondreja III., typ Huszár 407 (*Drenko 2003*, 154, obr. 3: 1).

V roku 2005 bol do Historického múzea Slovenského národného múzea v Bratislave prinesený na analýzu poklad, a to 94 kusov strieborných a medených mincí z okolia Štúrova (*Hunka 2005*, 177–188). Obsahoval nasledujúce platidlá:

- Originálne viedenské fenigy – Rakúsko, Interregnum (1236–1239, 1246–1251), Enns, fenig Koch B 150 (jeden kus), B 152 (tri kusy); Přemysl Otakar II. (1251–1276), Viedeň, fenig B 159 (päť kusov), B 162 (osem kusov), B 163 (tri kusy), B 164 (tri kusy), B 165 (tri kusy), B 166 (12 kusov), B 167 (12 kusov), B 168 (päť kusov), B 169 (dva kusy), B 170 (jeden kus), B 173 (päť kusov), B 177a (päť kusov); Viedeň, Viedenské Nové Mesto, fenig B 178 (deväť kusov); Enns, fenig B 179 (dva kusy); Viedenské Nové Mesto, fenig B 180 (šesť kusov); Rudolf Habsburský (1276–1282), Viedeň, falzum fenigu B 186 (jeden kus); Rudolf III. (1298–1306), Viedenské Nové Mesto, fenig B 204 (jeden kus); Fridrich Pekný ako kráľ (1314–1330), Viedeň, fenig B 210 (jeden kus).
- Uhorské napodobeniny viedenských fenigov z 13. stor., aké sa vyskytli aj v pokladoch z Ér – Mihályfalvy a zo Székesfehérváru, typov Koch, tab. 25, č. VII/5 (jeden kus); tab. 26, Averz: STW, Reverz: MK 15 (jeden kus).
- Friesachské fenigy arcibiskupstva Salzburg, Eberharda II. (1200–1246) z mincovne Friesach, typu Koch C a 14 (jeden kus); z mincovne Pettau, fenig (1220–1230) typu Koch 1994 C g 2 (jeden kus), tiež fenigy a ich napodobeniny neznámych vydavateľov z prvej polovice 13. stor., typu Koch 1994 C u 30 (jeden kus). Poklad bol uschovaný do skryše na začiatku 14. stor. Jedinečným spôsobom poukazuje na obeživo v okolí Štúrova. Dokladá aj skutočnosť, že sa na prelome 13. a 14. stor., v tejto časti západného Slovenska, využívali ako bežné platidlá originálne viedenské fenigy a ich uhorské napodobeniny, tiež friesachské fenigy. V súbore nálezov mincí zo Štúrova a okolia sú pomerne bežne zastúpené aj ďalšie friesachské fenigy z prvej polovice 13. stor., viedenské fenigy z 13. stor., ich uhorské napodobeniny (*Budaj 2008*, 83–89) a medené falzá fenigov (obr. 3).

Obr. 3. Uhorské napodobeniny viedenských fenigov (archív autora).

² Za informáciu o náleze ďakujem M. Budajovi.

Z nálezov z okolia Štúrova je výnimočný pútnický odznak s Pannou Máriou, držiaca Jezuliatko, vyrobený v 13.–14. stor. v Cáchach (obr. 4). Bol nájdený v Kameníne.³ Odznak má tvar obdĺžnika s rozmermi 37 x 24 mm, je postavený na kratšiu hranu a ukončený trojuholníkovým výstupkom. Na vrchole trojuholníkového výstupku sú po bokoch a v strede tri malé obdĺžniky v tvare vežičiek. Na ľavej strane sú viditeľné zvyšky okrúhlych úchytiak, ktoré umožňovali prišitie odznaku na klobúk alebo kabát. Na prednej strane odznaku je korunovaná Panna Mária, sediac na tróne. V pravej ruke drží ľaliovité žezlo, v ľavej Jezuliatko. Zaujímavé je najmä stvárnenie hlavy Panny Márie a Jezuliatka. U oboch je okolo hláv naznačený široký oblúk. Výrazné sú veľké oči, nos a malé ústa. Panna Mária má oblečený široký plášť, ktorý siaha až po driek, teda do polovice odznaku. Odtiaľ jej oblečenie pokračuje dlhou riasenou sukňou, ktorá by mala byť zakončená vyčnievajúcimi chodidlami, ale tie nie je veľmi vidieť. Z oboch strán sukne umelec stvárnil šrafované plochy.

Pravdepodobne mali zobrazovať sedadlo, na ktorom Panna Mária sedí. Oblečenie Jezuliatka siaha iba do polovice odznaku. Druhá strana je bez výzdoby. Odznak váži 5,191 g. Podobné odznaky s daným námetom zobrazuje B. Spencer (2010, 264, 266, č. 263). Výskumy Z. Drenka v Nemeckom aj Maďarskom Svodíne priniesli početný súbor mincí zo 14.–17. stor. Ako neobvyklé neskorostredoveké platidlo je nutné spomenúť parvus Karola Róberta (1307–1342), typ Huszár 472 z roku 1330. Mince tohto kráľa sa v bývalom Uhorsku objavujú len vzácné, pretože sa kvôli ich akosti využívali dlhodobo, ešte v časoch jeho syna Ľudovíta I. (1342–1384). Vtedy sa asi aj premincovávali na Ľudovítové platidlá (Hunka 2008a, 63–72). V oboch Svodínoch sa našli aj denáre Ľudovíta I. V Nemeckom Svodíne je známy denár kráľovnej Márie, typu Huszár 566 z roku 1383, parvy Žigmunda Luxemburského, typu Huszár 580 z rokov 1387–1427, denáre Albrechta z roku 1439, denáre Vladislava I. z rokov 1440–1444 a denár Mateja Korvína z rokov 1458–1490 (Drenko 2003, 151–157). Z Maďarského Svodína sú známe saracénske denáre Ľudovíta I., typ Huszár 547 z rokov 1358–1371, parvy Žigmunda, vzácny obolus Jána Hunyadiho, typ Huszár 619 z roku 1446, oboly a denáre Mateja Korvína. Zo zahraničných mincí sa našli české jednostranné biele peniaze Vladislava II. a Ľudvíka I. z rokov 1482–1526 (Drenko 2002, 111, 112). Aj v Bíni sa objavili denáre Žigmunda Luxemburského a rakúske fenigy Albrechta V. z rokov 1411–1439 (Budaj 2011, 14). Uhorské denáre z rokov 1437–1467, z okolia Štúrova, boli nielen zo striebra, ale aj z billonu či medi. Poukazujú na obdobie hospodárskych problémov v Uhorsku počas 15. stor. Za významné mince zo štúrovského súboru pokladáme aj denáre komtúra Rádu nemeckých rytierov Mikuláša Redwitza, vyrábané v rokoch 1430–1434. Tie sa síce vyskytujú na celom území Slovenska, ale v pomerne malom počte exemplárov (Samuel/Hunka 2011, 153, 154, obr. 5–7). Zaujímavé sú nálezy bavorských fenigov, napr. fenigu Alberta IV. (1465–1508) s krížom na jednej strane a štítom s kosoštvorcami na druhej strane, typu Radoměrský 148, č. 34 z Bíne. Ďalšie štúrovské nálezy priniesli poľské mince. Krakovský polgroš Jána I. Albrechta z rokov 1492–1501, typ Kopicki 289, č. I. (Kopicki 1974) a podobný krakovský polgroš Žigmunda I. Starého (1406–1548) z roku 1509, typ Kopicki 1, č. I–IV (Kopicki 1976). Za vzácnu razbu je nutné považovať tirolský etskrekruzer Žigmunda I. (1439–1493) z mincovne v Merane, pretože na Slovensku sa ich objavilo len zopár (obr. 5).

Obr. 4. Pútnický odznak z Căch (archív autora).

Obr. 5. Tirolský etskrekruzer Žigmunda I. (archív autora).

Význam nálezov

Zo Slovenska sa nepozná podobný súbor numizmatických pamiatok ako je komplex zo Štúrova a okolia. Žiaľ, väčšina mincí z tohto súboru bola objavená v rámci prieskumov, ktoré neboli uskutočňované archeológmi. Chýbajú tak základné nálezové okolnosti a nie je vylúčené, že z jedného nálezu sa vytvorilo viacero skupín mincí. Čiastočne problematické sú určenia presných nálezísk. Daný súbor je jedinečný tým, že poukazuje na miestne hospodárske pomery, ktoré sú dokladom toho, aké typy mincí sa tu počas stredo-

³ Za určenie ďakujem J. Hrdinovi (Hunka 2015, 182, 183).

veku využívali a zároveň mapuje miestne vojenské akcie. Boli to napr. vojny s česko-rakúskym panovníkom Přemyslom Otakarom I. v rokoch 1270–1273. Uvedený súbor mincí poukazuje aj na akcie nepriateľov v období pôsobenia bratříkov v rokoch 1437–1467. Dokladá tiež obchodný význam tohto regiónu. Po starej dunajskej ceste prevážali svoj tovar a majetok vyjadrený aj v minciach rôzni domáci a zahraniční obchodníci, smerujúci zo západnej Európy na Slovensko a do Maďarska alebo naspäť z Maďarska do Nemecka.

ZÁVER

V príspevku sú publikované najvýznamnejšie numizmatické nálezy, ktoré boli objavené v rokoch 2005–2010 v Štúrove a jeho najbližšom okolí. Rôznymi prieskumami sa získalo asi 1 200 kusov numizmatických, sfragistických a iných pamiatok. Našli sa hlavne mince, počítacie žetóny, pútnický odznak, pečatidlá, prstene, byzantská plomba či pečať. Sú datované do 10. až 18. stor. V príspevku sú publikované iba nálezy zo 6. až začiatku 16. stor. V rámci mincí sa vyskytlo niekoľko pokladov mincí z 11.–13. stor. a niekoľko 100 kusov ojedinele objavených mincí. Popri originálnych minciach sa zistili aj ich napodobeniny a falzá. Uvedené nálezy dokladajú význam jednej časti medzinárodnej cesty, ktorá viedla popri rieke Dunaj. Taktiež poukazujú na blízkosť hlavného sídelného centra Uhorského kráľovstva v Ostrihome. Medzinárodní a domáci obchodníci, vojaci idúci zo zahraničia alebo zo západného Slovenska do Ostrihomu, prechádzali aj širším okolím Štúrova.

V budúcnosti by bolo vhodné zostaviť publikáciu, dnes známych nálezov z uvedenej oblasti. Zaoberala by sa celým spektrom nálezov, prostredníctvom ktorých by bolo možné získať nový pohľad na historický vývoj Štúrova a jeho okolia, poukázať na život ľudí, ktorí tento región obývali už od 2. stor. (z tohto obdobia sú najstaršie nálezy kovových predmetov) a na ich spoločenské podmienky.

LITERATÚRA

<i>Atlas 1989</i>	Atlas zur Geschichte 1. Gotha 1989.
<i>Bialeková 1989</i>	D. Bialeková: Okres Trenčín. In: D. Bialeková (Zost.): Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia. Nitra 1989, 240, 243–246, 253–256, 268–270, 277, 280–284.
<i>Biroš 1998a</i>	V. Biroš: Mincovníctvo. In: G. Fusek/M. R. Zemene (Ed.): Dejiny Nitry od najstarších čias po súčasnosť. Nitra 1998, 131, 132.
<i>Biroš 1998b</i>	V. Biroš: Nálezy mincí z obdobia 1248–1526. In: G. Fusek/M. R. Zemene (Ed.): Dejiny Nitry od najstarších čias po súčasnosť. Nitra 1998, 184.
<i>Březinová/Hunka 2011</i>	G. Březinová/J. Hunka: Výnimočný nález denáru Bela III. z výskumu v Topoľčanoch-Krušovská cesta. Slov. Num. 19, 2011, 115–118.
<i>Budaj 2005</i>	M. Budaj: Nové vyhodnotenie nálezov pražských grošov na Slovensku. Česká a slovenská numismatika po deseti letech (1993–2003). In: Sborník příspěvků ze semináře numismatiků, Pardubice 19.–20. listopadu 2003. Praha 2005, 137–148.
<i>Budaj 2008</i>	M. Budaj: Vpády Přemysla Otakara II. na Slovensko vo svetle nálezov mincí. Folia Num. 21, 2008, 83–89.
<i>Budaj 2011</i>	M. Budaj: Arpádovské mince z okolia Bíne. Denarius 1, 2011, 8–11.
<i>Budaj/Soják 2011</i>	M. Budaj/M. Soják: Florén Ludovíta I. zo Spišskej Novej Vsi. Denarius 1, 2011, 16–20.
<i>Camenzind 2011</i>	E. Camenzind: Bíňa v stredoveku. Výskumy v rokoch 1989–1996. Zbor. SNM. Arch. Suppl. 5. Bratislava 2011.
<i>Drenko 2002</i>	Z. Drenko: Zaniknutá kostolná pevnosť vo Svodíne. Zbor. SNM 96. Arch. 12, 2002, 105–129.
<i>Drenko 2003</i>	Z. Drenko: Zaniknutý kostol vo Svodíne. Zbor. SNM 97. Arch. 13, 2003, 149–170.
<i>Fügedi/Szovák 1994</i>	E. Fügedi/K. Szovák: Esztergomi érsékség. In: G. Kristó (Szerk.): Korai magyar történeti lexikon (9.–14. század). Budapest 1994, 202, 203.
<i>Györffy 1987a</i>	G. Györffy: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. Budapest 1987.
<i>Györffy 1987b</i>	G. Györffy: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. III. Budapest 1987.
<i>Hanuliak/Kuzma/Šalkovský 1993</i>	M. Hanuliak/I. Kuzma/P. Šalkovský: Mužľa-Čenkov I. Osídlenie z 9.–12. storočia. Mat. Arch. Slov. 10. Nitra 1993.
<i>Horváth 1994</i>	I. Horváth: Esztergom. In: G. Kristó (Szerk.): Korai magyar történeti lexikon (9.–14. század). Budapest 1994, 199–201.
<i>Hunka 1986</i>	J. Hunka: Hromadný nález mincí z Nitry-Zobora. Slov. Num. 9, 1986, 256–259.

- Hunka 1990* J. Hunka: Nálezy mincí grošovej meny zo stredovekých sídliskových aglomerácií na Slovensku. *Slov. Num.* 11, 1990, 143–158.
- Hunka 1993* J. Hunka: Inter-etnické kontakty a obchodné styky Slovenska počas stredoveku so zahraničím. *Arch. Hist.* 18, 1993, 87–92.
- Hunka 1994* J. Hunka: Obchodný život v stredovekých slovenských mestách v konfrontácii s numizmatickými a archeologickými nálezmi. *Arch. Hist.* 20, 1994, 585–588.
- Hunka 1996* J. Hunka: Vplyv rakúskych mincí na peňažné pomery stredovekého Slovenska (12.–15. storočie). *Slov. Num.* 14, 1996, 129–148.
- Hunka 2003* J. Hunka: Nové doklady k interetnickým vzťahom Slovenska so zahraničím z pohľadu nálezov mincí. *Arch. Hist.* 28, 2003, 245–252.
- Hunka 2005* J. Hunka: Nález rakúskych mincí z prelomu 13. a 14. storočia z okolia Štúrova. *Zbor. SNM 99. Hist.* 45, 2005, 177–188.
- Hunka 2006* J. Hunka: Výskyt poľských mincí zo 14. až začiatku 16. storočia na Slovensku – ich prínos k sledovaniu uhorsko-poľského obchodu počas stredoveku. *Num. Sbor.* 21, 2006, 157–164.
- Hunka 2008a* J. Hunka: Vojny Karola Róberta v rokoch 1308–1342 a ich odraz v nálezoch mincí. In: *Peníze v proměnách času VI. Ostrava 2008*, 63–72.
- Hunka 2008b* J. Hunka: Historický a numizmatický význam nálezov stredovekých mincí zo Slovenska (11.–16. storočie). *Zbor. SNM 102. Hist.* 48, 2008, 45–61.
- Hunka 2010* J. Hunka: Nálezy mincí z Trnavy a okolia, ich prínos k dejinám mesta. In: J. Šimončíč (Ed.): *Dejiny Trnavy 1. Banská Bystrica 2010*, 73–81.
- Hunka 2013a* J. Hunka: Nálezy vzácných stredovekých mincí z východného Slovenska. *Vsl. Pravek* 10, 2013, 281–289.
- Hunka 2013b* J. Hunka: Mince Arpádovcov z rokov 1000–1301. Ich podiel na vývoji hospodárstva stredovekého Slovenska. *Nitra 2013*.
- Hunka 2014* J. Hunka: Zaujímavé nálezy z Bratislavy – mesta (14.–18. storočie). *Numizmatika (Bratislava)*, 24, 2014, 39–42.
- Hunka 2015* J. Hunka: Výnimočný nález pútnického odznaku z Kamenína pri Štúrove. *Slov. Num.* 20, 2015, 182–186.
- Hunka/Budaj 2005* J. Hunka/M. Budaj: *Poklady mincí z Pezinka a okolia. Pezinok 2005*.
- Huszár 1979* L. Huszár: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute. München – Budapest 1979*.
- Ivanič 2011* P. Ivanič: *Stredoveká cestná sieť na Pohroní a Poiplí. Nitra 2011*.
- Koch 1994* B. Koch: *Corpus nummorum Austriacorum. I. Mittelalter. Wien 1994*.
- Kopicki 1974* E. Kopicki: *Katalog podstawowych typów monet i banknotów Polski oraz ziem historycznie z Polską związanych. I/1. Warszawa 1974*.
- Kopicki 1976* E. Kopicki: *Katalog podstawowych typów monet i banknotów Polski oraz ziem historycznie z Polską związanych. II. Warszawa 1976*.
- Kraskovská 1990* L. Kraskovská: Nálezy mincí v hrobách zo 14.–16. storočia na Slovensku. *Slov. Num.* 11, 1990, 211–218.
- Kuzma 2007* I. Kuzma: Aerial archaeology in Slovakia. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 7, 2007, 11–39.
- Marsina/Habovštiak 1982* R. Marsina/A. Habovštiak: Osídlenie od 2. polovice 10. stor. do r. 1250. In: J. Jakál/E. Mazúr (Zost.): *Atlas Slovenskej socialistickej republiky SSR, časť IX, mapa 14. Bratislava 1982*.
- Nálezy 1964* V. Ondrouch (Ed.): *Nálezy keltských, antických a byzantských mincí na Slovensku I. Bratislava 1964*.
- Nálezy 1968* J. Hlinka/L. Kraskovská/J. Novák (Ed.): *Nálezy stredovekých a novovekých mincí na Slovensku. Nálezy mincí na Slovensku II. Bratislava 1968*.
- Nálezy 1978* J. Hlinka/E. Kolníková/L. Kraskovská/J. Novák (Ed.): *Nálezy mincí na Slovensku III. Bratislava 1978*.
- Nálezy 1994* E. Kolníková/J. Hunka (Ed.): *Nálezy mincí na Slovensku IV. Nitra 1994*.
- Polakovič 1980* J. Polakovič: Nález veka s mincou v Zelenči, okr. Trnava. *Slov. Num.* 6, 1980, 269–270.
- Pomfyová/Samuel/Žažová 2014* B. Pomfyová/M. Samuel/H. Žažová: *Stredoveká Biňa. Archeológia – história – architektúra. Bratislava 2014*.
- Radoměský 1976* P. Radoměský: *Nález mincí z 15. století v Králově Dvoře u Berouna. Praha 1976*.
- Samuel/Hunka 2011* M. Samuel/J. Hunka: Nález mincí typu „Redwitz“ z výskumu kostola Narodenia Panny Márie v Socovciach. *Slov. Num.* 19, 2011, 148–156.
- Sear 2000* D. Sear: *Vizantijski monety & technite stoinosti. Bez miesta vydania 2000*.
- Spencer 2010* B. Spencer: *Pilgrim Souvenirs and Secular Badges. London 2010*.
- VSOS 1977a* *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku, I. zväzok, A–J. Bratislava 1977*.
- VSOS 1977b* *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku, II. zväzok, K–R. Bratislava 1977*.
- VSOS 1978* *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku, III. zväzok, S–Ž. Bratislava 1978*.
- Žudel 1982* J. Žudel: *Stolice od konca 13. storočia do r. 1848. In: J. Jakál/E. Mazúr (Zost.): Atlas Slovenskej socialistickej republiky, časť IX, mapa 28. Bratislava 1982*.
- Žudel 1984* J. Žudel: *Stolice na Slovensku. Bratislava 1984*.

Medieval Coins from Štúrovo and Surrounding from 6th–16th Centuries

J á n H u n k a

Summary

At time of various illegal enquirings at years 2005–2010 at town Štúrovo and at his surrounding were found more than 1200 medieval and new ages coins. Some of them come from several hoards of coins. But the majority of them were usual pieces. Complex from Štúrovo is one of the most important collections of coins from west Slovakia. In the Middle- and New Ages an international trade and military route lead across this region. The Dunaj/Danube River represented the most important water route. Near this river leaded terrestrial way. In the Štúrovo region the route left a Slovak territory and went to most important towns of Hungarian Kingdom, to Esztergom and Buda (at present-day in Hungary). Esztergom was the ecclesiastic and policy capital of country and main royal centre. By 13th century was important trade city Buda, present Budapest, also.

At found collections of coins were minimally three hoards. To 11th century is dated hoard of 100 pieces of Hungarian anonymous denarius older type with cross and balls. From 12th century is hoard ca 300 pieces of copper coins of Bela III–IV, dated to years 1190–1240. All were damaged (holed), cut or bent. I tis probably, that it was a material destined for melting in smithy. From The Hungarian imitations of Vienna pfennings were found back to the last third of 13th century. As usual finds was escaped a lot of deniers struck under Charles Robert, Ludovicus the Great and Marry. And various types of coins from time of reign Sigismundus from Luxemburg to Mathias Corvinus. Several coins from them were made of billon, or copper, because they were produced in time of economic crisis of the state in the 15th century.

From late medieval coins are very important means of payment from Austrian region, Poland was founded also. Collection of coins from Štúrovo and its surroundings points to the local economic situation, military activities of various enemies in end of the medieval period (the Hussite and Brother soldiers). And significant big trade importance of this region. Various goods were transported via the old Danubian route by many local and foreign tradesmen.

Fig. 1. Part of coins from Štúrovo and surrounding show to sale (archive of author).

Fig. 2. Byzantian seal with portrait of saint and inscription (archive of author).

Fig. 3. Hungarian imitation of vienna pfennings (archive of author).

Fig. 4. Pilgrim badge from Aachen (archive of author).

Fig. 5. Tirolian ertschkreuzer of Sigismundus I (archive of author).

Translated by author

PhDr. Ján Hunka, CSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
jan.hunka@savba.sk

OSÍDLENIE KAPITULSKEJ ULICE Č. 6–8 V BRATISLAVE V NESKOROM STREDOVEKU A NA ZAČIATKU NOVOVEKU – ANALÝZA NÁLEZOV S DÔRAZOM NA KERAMICKÉ NÁDOBY¹

Lucia Nezvalová

Kľúčové slová: Kapitulská ulica, neskorý stredovek, keramické nádoby, objekty 5/04, 6/04, 7/04, 8/04, Eszterházyho palác

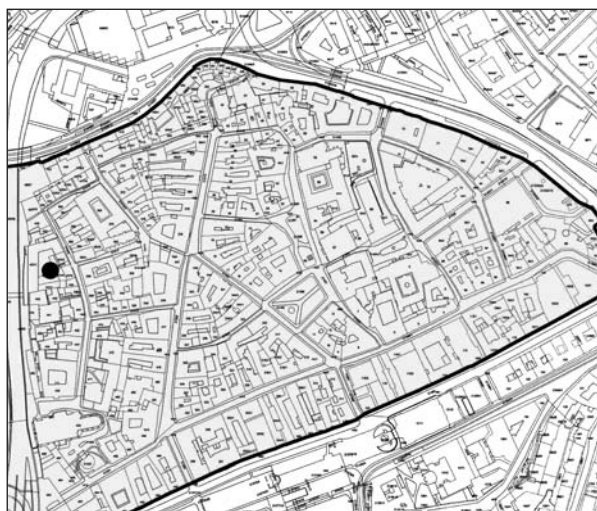
Key words: Kapitulská Street, Late Middle Ages, ceramic vessels, objects 5/04, 6/04, 7/04, 8/04, Eszterházy palace

Settlement of Kapitulská street 6–8 in Bratislava in Late Middle Ages and at the beginning of Modern history – Analysis of Findings with emphasis on ceramic Vessels

The aim of this study was to analyse findings found during archaeological research on court of Eszterházy palace which is located in Kapitulská Street 6–8 in Bratislava. Research was realized in 2004 in two separate phases. Analysed were four objects marked as 5/04, 6/04, 7/04 and 8/04 which were dated to 14th century and seemed to have homogeneous composition according to site report. Greatest attention we have given to analysis of ceramic material.

OPIS NÁLEZISKA

Kapitulská ulica je situovaná v západnej časti historického jadra Bratislavy, v mestskej časti Staré mesto, pričom ide o jednu z najstarších ulíc (obr. 1). Významnú úlohu pri jej vytváraní zohrala aj jej po-

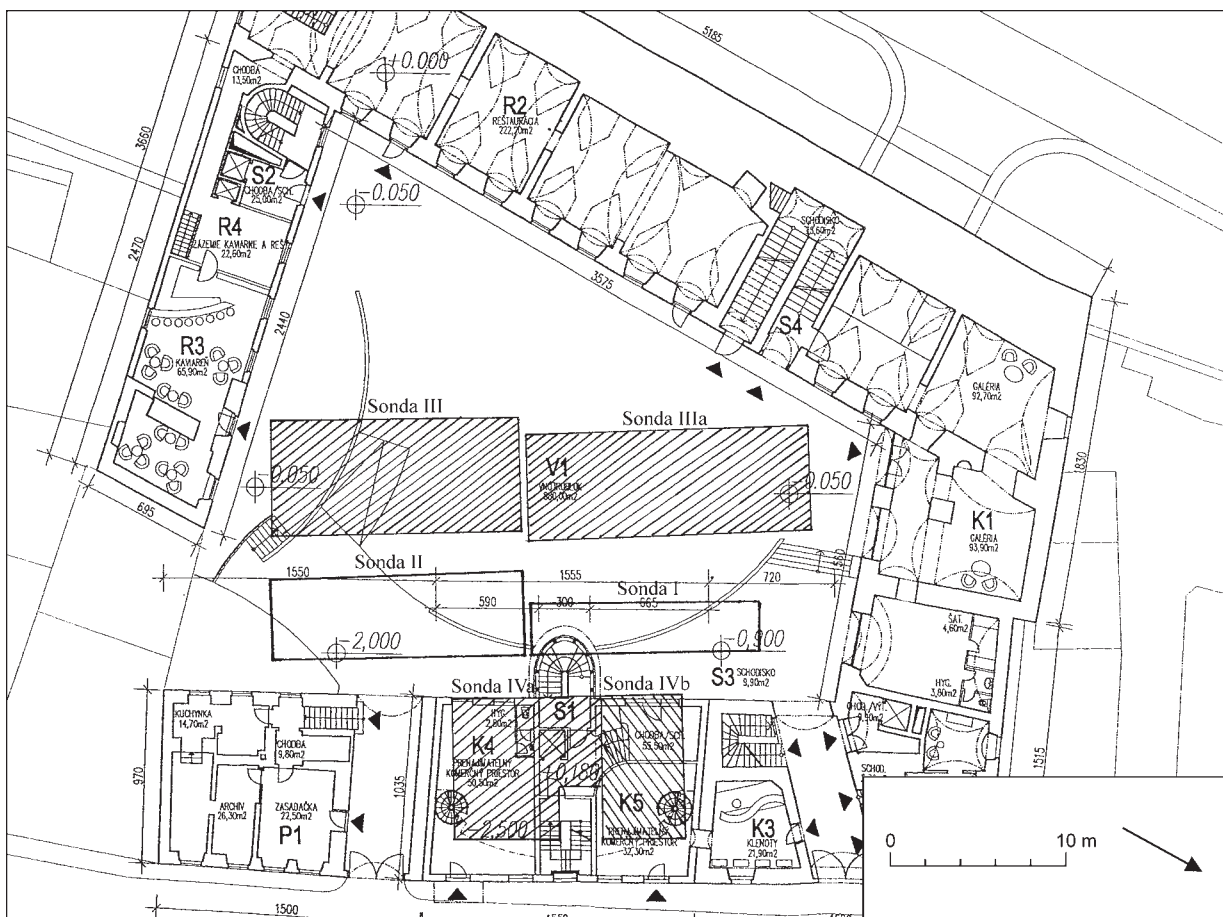

Obr. 1. Bratislava-Kapitulská ulica. Pozícia v rámci historického jadra Bratislavy s označením miesta výskumu (podľa PÚ SR 2014).

loha pred sformovaním mesta, keď cez ňu prebiehala dôležitá komunikácia. Jej počiatky sa viažu k stavbe Dómu sv. Martina v 13. stor. (Holák 1967, 121), ktorý ovplyvnil aj zloženie obyvateľstva ulice. Keďže väčšia časť ulice bola majetkom cirkvi, ulicu obývali najmä kňazi, členovia kapituly pri sv. Martinovi. To sa odrazilo aj v pôvodnom názve, keď bola pomenovaná na Ulicu kňazov. Najstaršie doložené názvy Kapitulskej ulice pochádzajú z 15. stor. (Fiala/Plachá/Leixner 1968, 33). Najstarší zaznamenaný názov *Pfaffengasse* pochádza z roku 1443, neskôr boli zachytené názvy ako *Platea Pfaffen Gasse* (1551), *Kirchgasse na Schlossbergu* (1610), *Kirchgasse pri sv. Martinovi* (1629), *Kirchgasse – Platea Parochialis* (1636), *Pap ucza za klariskami* (1640), *Obern Kirchgassen* (1649), *Platea Sacerdotalis* (1666), *Platea Canonicorum* (1676), od roku 1750 sa začalo používať *Capitl Gasse* (Holák 1967, 121).

Na ulici boli realizované viaceré záchranné výskumy, vyvolané stavebnými úpravami jednotlivých

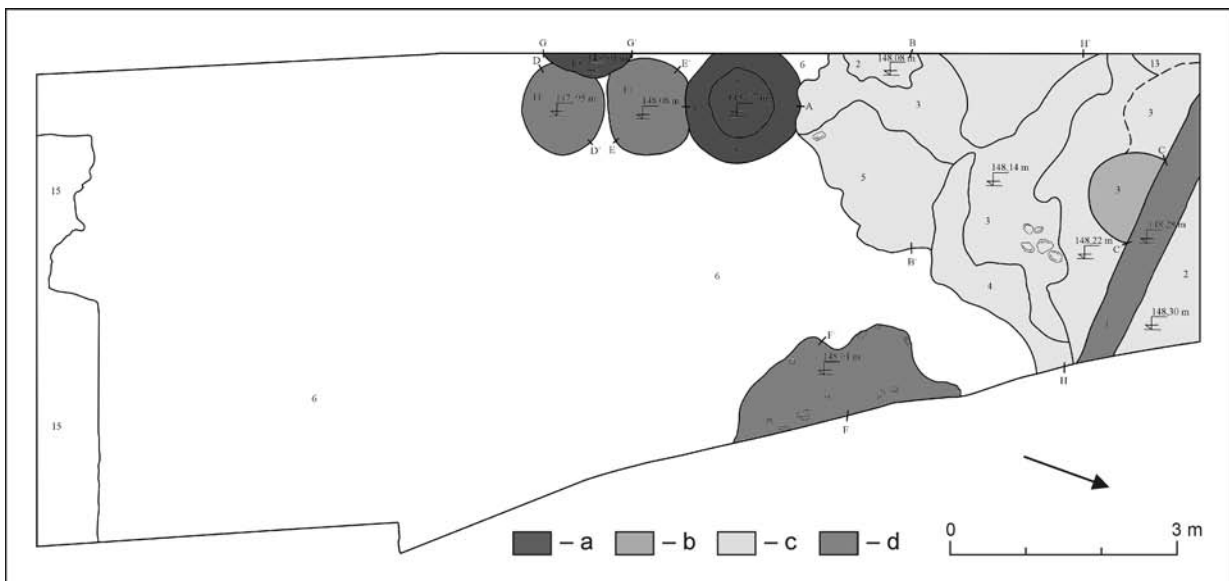
¹ Príspevok vznikol v rámci grantového projektu 2/0044/14 agentúry VEGA a je upravenou verziou diplomovej práce autorky, ktorá vznikla pod vedením Mgr. T. Königa, PhD. na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave v roku 2013 (Nezvalová 2013).

Obr. 2. Bratislava-Kapitulska ulica. Nádvorie paláca s vytýčenými sondami (podľa Hoššo/Koóšová/König 2004b, plán 2).

objektov. Počas nich boli zachytené stopy osídlenia z obdobia neolitu a eneolitu (Baxa 1977, 50, 52; Farkaš 2012, 78; Farkaš/Novotný 1993, 49, 68–70; Šefčáková 1993, 332), doby laténskej (Baxa 1977, 50; Fiala/Plachá/Leixner 1968; Kolníková 1991, 31, 33; Pieta/Zachar 1993, 169, 170; Polla/Vallašek 1991, 89; Vallašek 1972, 149, 150; Vrtel 2012, 165), včasného a vrcholného stredoveku až novoveku (Baxa 1977, 50, 52; 1983, 47, 48; 1984, 37; 1985, 97; 1987, 33; Baxa/Ferus 1983, 49–51; Fiala/Plachá/Leixner 1968, 34; Lesák 2012, 327, 328; Lesák/Mináriková 1993, 80; Polla/Vallašek 1991, 86, 89; Štefanovičová 1993, 302; Vallašek 1972).

Na Kapitulskej ulici č. 6–8 stojí Eszterházyho palác, postavený v 17. stor., ktorý bol vyhlásený za národnú kultúrnu pamiatku a je súčasťou mestskej pamiatkovej rezervácie. Na jeho nádvorí sa uskutočnil archeologický výskum v roku 2004, na základe požiadavky KPÚ Bratislava. Výskum bol realizovaný v dvoch etapách, v marci a v júli–septembri, pod vedením J. Hošša, s asistenciou P. Šimončíchovej-Koóšovej a T. Königa (Hoššo/Koóšová/König 2004a; 2004b). Nádvorie má tvar nepravidelného štvoruholníka s najväčšou šírkou 36,5 m pri uličnej čiare a s dĺžkou smerom k Staromestskej ulici 31,2 m (obr. 2). Pred začiatkom výskumu bola plocha z väčšej časti pokrytá stavebnými betónovými panelmi, v západnej časti stáli bunky, časť slúžila na parkovanie (Hoššo/Koóšová/König 2004a, 6). Počas prvej etapy boli vytýčené pásové sondy v smere J-S, rovnobežné s líniou Kapitulskej ulice. Na južnej strane mali šírku 220 cm, na severnej 350 cm. Panely a navážka z polovice 90. rokov 20. stor. boli odstránené strojom, ďalšie vrstvy boli odkryté ručne (Hoššo/Koóšová/König 2004a, 5). Boli vykopané dve sondy, označené rímskymi číslicami I a II. V sonde I/04 bolo zachytených osem objektov (1/04–8/04), v sonde II/04 sedem objektov (I/04–VI/04 a zásyp pivnice; Hoššo/Koóšová/König 2004a, 5–13). V druhej etape bola pásová sonda III/04 vykopaná na západ od predošlej. Vo vstupnom prejazde bol vykonaný odkryv zemným strojom pod archeologickým dozorom, s ručným začisťovaním vrstiev. Južná časť rezu bola označená ako sonda III/04 s ôsmimi zachytenými objektmi (1/04–8/04), severná časť ako sonda IIIa/04 so šiestimi nájdenými objektmi (9/04–15/04; Hoššo/Koóšová/König 2004b, 7–13). Rez vstupným prejazdom bol označený ako sonda IV/04, ktorá bola bez nálezov (Hoššo/Koóšová/König 2004b, 13).

Obr. 3. Bratislava-Kapitulska ulica. Sonda III/04, plán výskumu s vyznačenými objektmi (číslovanie zachované podľa Hoššo/Koóšová/König 2004b, plán 3). Legenda: a – objekty 5/04 a 7/04, koniec 16. až začiatok 17. stor.; b – objekt 8/04, druhá polovica 14. – začiatok 15. stor.; c – objekt 6/04, polovica 14. stor.; d – objekt 1/04, 2/04, 3/04, 4/04. 1 – objekt 2/04, sivožltý sypký piesok, tmavosivá hlina, červené hrušky prepálenej hliny, uhlíky; 2 – objekt 6/04, prevažne červená, miestami hnedá prepálená hlina (v hručkách aj vo fľakoch), sivá hlina, uhlíky; 3 – objekt 6/04, tmavosivá až hnedá hlina, kamene, miestami v hručkách prepálenej hliny (malý počet), uhlíky; 4 – objekt 6/04, svetlosivá prepálená hlina, prepálené hrušky hliny (minimálne množstvo); 5 – objekt 6/04, svetlosivá hlina miestami výrazne premiešaná so žltou sprašou, miestami s rozptýlenými malými hručkami červenej prepálenej hliny s uhlíkmi; 6 – žltá spraš, sterilné podložie; 7 – objekt 5/04-A, uhlíky väčších rozmerov, červená prepálená hlina, tmavosivá hlina, kamene; 8 – objekt 5/04-B, hnedožltá ílovitá spraš, hnedá hlina (svetlejšieho odtieňa ako označená číslom 3), hnedosivá hlina; 9 – objekt 1/04 (bolerázka skupina), tmavosivá až hnedá hlina, miestami premiešaná s hnedožltou sprašou a hručkami červenej prepálenej hliny, kamene, uhlíky (malý počet); 10 – objekt 7/04, novovek, objekt 4/04, doba laténska, tmavosivá až hnedá hlina, bohato premiešaná s uhlíkmi; 11 – objekt 3/04, doba laténska, čiernosivá hlina, miestami premiešaná s hručkami červenej prepálenej hliny, uhlíky; 13 – objekt 6/04, čiernosivá hlina (tmavšieho odtieňa ako hlina číslo 3), zlomky mazanice, uhlíky; 15 – betónový základ (s tehliami a kameňmi).

Cieľom tejto práce je analyzovať objekty, ktoré podľa nálezovej správy (Hoššo/Koóšová/König 2004a; 2004b) mali pochádzať z mladšej fázy vrcholného stredoveku a ktoré pôsobili na základe nálezovej správy homogénne.² Na rozbor boli vybrané tri objekty, odkryté v sonde III/2004, ktorých materiál bol datovaný do obdobia 14. stor. Išlo o objekty 5/04, 7/04 a 8/04, ktoré sa navyše nachádzali neďaleko od seba a tvorili jednu líniu. Dodatočne sme pristúpili k čiastočnej analýze objektu 6/04. Objekty navyše neboli porušené vôbec (7/04) alebo len v malej miere (5/04, 8/04).

Opis objektov

Objekt 5/04 (obr. 3–6)

Objekt 5/04 bol situovaný blízko západného profilu sondy III/04, v jeho blízkosti boli odkryté objekty 6/04-B a 4/04, malá časť objektu zabiehala pod západný profil sondy. Mal dĺžku 128 cm, šírku 140 cm a hĺbku 170 cm. Skladal sa z viacerých farebne rôznorodých častí. V hornej časti objektu sa nachádzal obvodový veniec. Bol tvorený ílovitou hnedožltou sprašou – 5/04-B, v strede ktorého sa nachádzala kónicky nadol sa zužujúca časť 5/04-A, obsahujúca tmavosivú hlinu premiešanú s uhlíkmi, prepálenú zemínu a kamene. V nižších častiach objektu sa nachádzala bledohnedá zemina s malým množstvom uhlíkov,

² Starší horizont nálezov z obdobia vrcholného stredoveku pochádzajúci z 12. až začiatku 13. stor. analyzoval D. Repka vo svojej diplomovej práci (Repka 2010). Okrem nálezov z tohto obdobia spracoval aj predmety z polovice 14. stor., ktoré sa nachádzali v objekte 4/04 v sonde I/04 (Repka 2010, 73).

pod ňou bola prepálená vrstva s veľkým obsahom uhlíkov. Na dne objektu sa našla vrstva sivého piesku bez nálezov (Hoššo/Koóšová/König 2004b, 8).

Nálezy:

Keramické nádoby: črepy zo 145 jedincov (tab. I), železné predmety (obr. 7: 4, 5, 8), zvieracie kosti, kostený odpad (obr. 7: 7), kusy mazanice, úlomok z nosa strešnej krytiny, fragment dlažby.

Objekt 6/04 (obr. 3; 4; 8; 9)

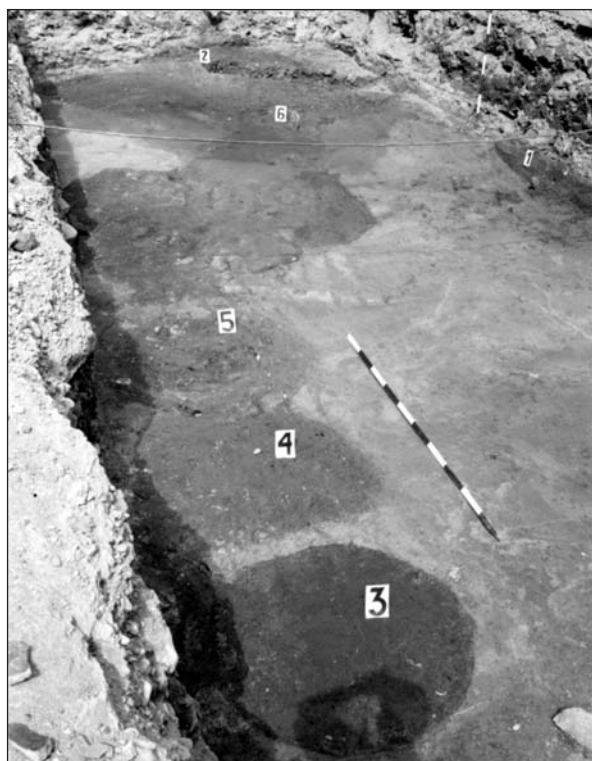
Objekt 6/04 zaberal v sonde III/04 rozsiahlu plochu. Bol do neho zahĺbený objekt 8/04 a čiastočne ho narúšal objekt 5/04, preto by mal byť objekt 6/04 starší. Cez objekt boli vedené dve ryhy, označené ako objekt 2/04 a 15/04 (Hoššo/Koóšová/König 2004b, 9). Mal nepravidelný tvar a zaberal asi tretinu v severnej časti sondy III/04, pričom zasahoval aj do sondy IIIa/04. Rozčlenený bol na dve časti, severnú 6/04-A a južnú 6/04-B, pričom severná časť sa zdala byť kruhová a z východnej strany ju narušoval sokel ílovej zemin. Severná časť 6/04-A bola hlboká 183–191 cm, dlhá 440 cm a široká 350 cm. Jej výplň tvorila svetlohnedá a čierneho hlna. Pod ňou bola vrstva tmavohnej až čiernej zemin premiešaná s uhlíkmi a mazanicou, nižšie sa nachádzala vrstva s vysokým obsahom mazanice, pod ktorou bola čierneho hlna zemina. Na dne objektu sa nachádzala piesková vrstva. Južná časť objektu 6/04-B bola plytšia a menšia. Jej hĺbka bola 78 cm, dĺžka 240 cm a šírka 252 cm. Mala nepravidelný tvar, na povrchu objektu sa nachádzala bledohnedá zemina, cez ktorú na niekoľkých miestach prenikla červenohnedá a tmavohnedá zemina, zo severu do nich zasahovala tmavohnedá a červenkastá vrstvička. Na dne sa nachádzala čierna homogénna vrstva (Hoššo/Koóšová/König 2004b, 8, 9).

Nálezy:

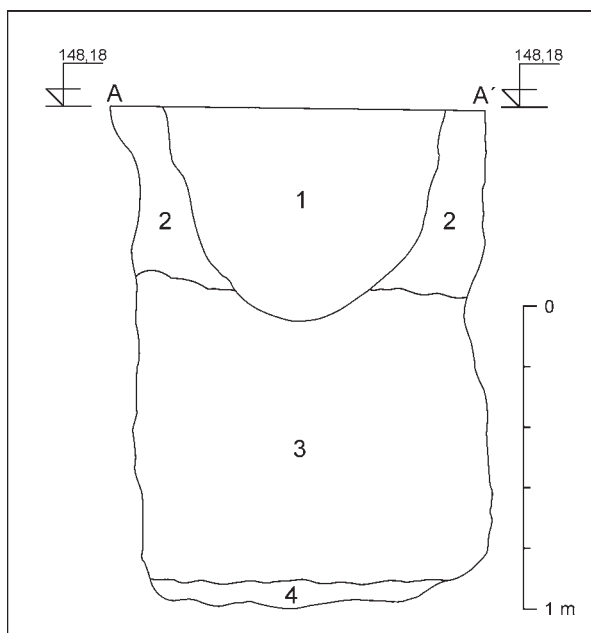
Keramické nádoby, kusy mazanice, zvieracie kosti, z ktorých niektoré niesli stopy po opracovaní, železné predmety, fragmenty skla, koráliky, kamenný predmet, uhlíky.

Objekt 7/04 (obr. 3; 4; 10)

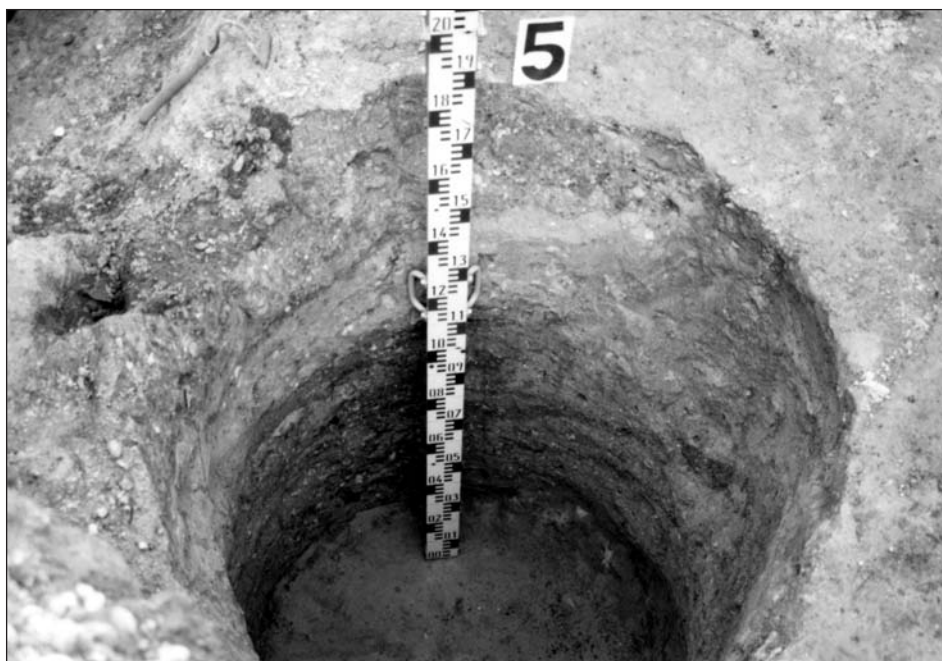
Objekt 7/04 bol pri výskume odkrytý len čiastočne, pretože jeho väčšia časť presahovala mimo západného profilu sondy. Podľa zachytenej časti objektu je možné predpokladať, že v pôdoryse mal kruhový tvar. V profile mal objekt takmer obdĺžnikový tvar, jeho steny sa smerom zhora nadol mierne zužovali, dno bolo rovné (obr. 8; 10). Objekt čiastočne narúšal objekt 3/04 a 4/04. Jeho

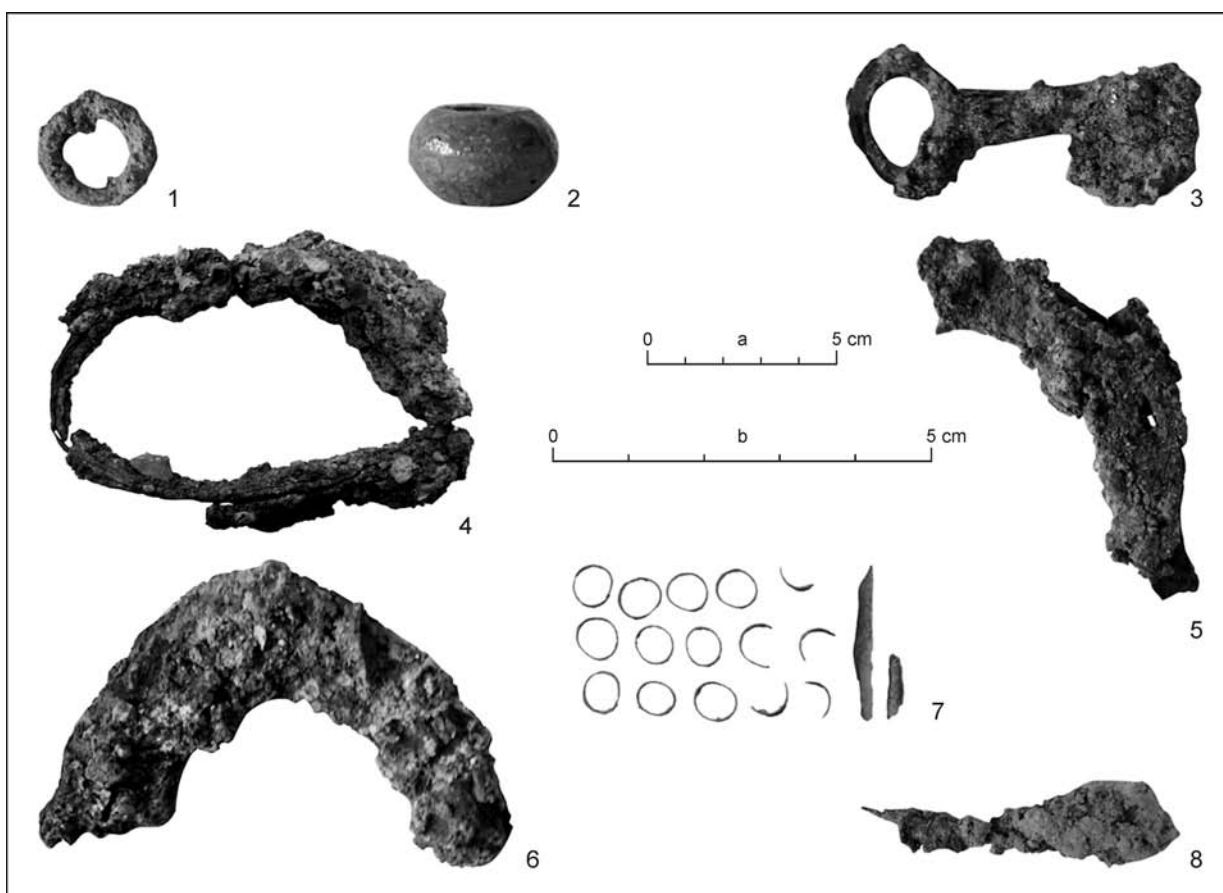
Obr. 4. Bratislava-Kapitulská ulica. Sonda III/04, severná časť. 1 – v pôdoryse sondy črtajúce sa objekty 3/04, 4/04, 5/04 a do západného profilu zabiehajúci objekt 7/04, v pozadí objekty 6/04 a 8/04 (podľa Hoššo/Koóšová/König 2004b, obr. 6; 9).

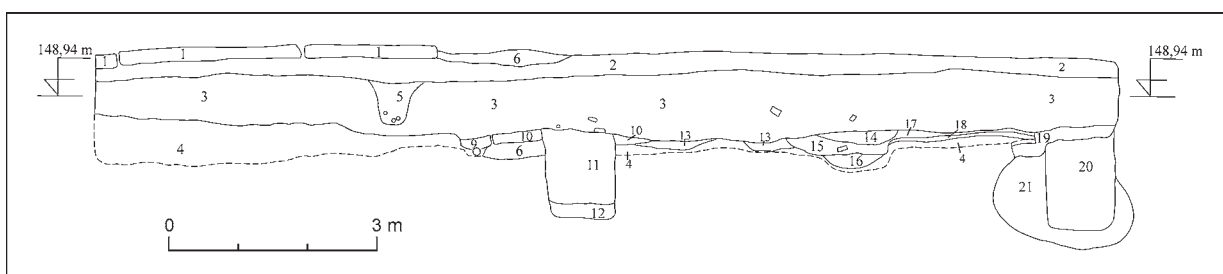
Obr. 5. Bratislava-Kapitulská ulica. Prierez analyzovaným objektom 5/04 (podľa Hoššo/Koóšová/König 2004b, plán 13). Výška je uvádzaná v metroch nad morom. Legenda: 1 – 5/04 časť A; 2 – 5/04 časť B; 3 – 5/04 časť C; 4 – vrstva piesku bez nálezov.

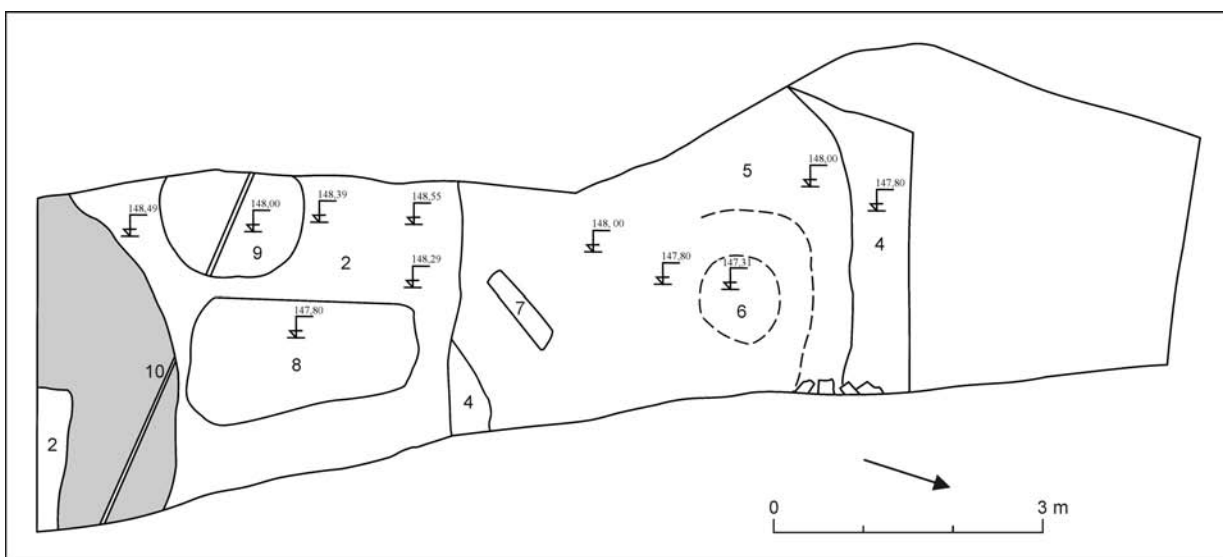
Obr. 6. Bratislava-Kapitulská ulica. Objekt 5/04 po vybratí (podľa *Hoššo/Koňšová/König 2004b*, obr. 17).

Obr. 7. Bratislava-Kapitulská ulica. Fotografie nálezov z objektov 5/04, 7/04 a 8/04. 1 – bronz; 2 – keramika; 3–6; 8 – železo; 7 – kosť. Mierka: a – 1, 3–7; b – 2, 8.

Obr. 8. Bratislava-Kapitulská ulica. Západný profil sondy III/04 (podľa Hoššo/Koóšová/König 2004b, plán 9). Legenda: 1 – betónový panel; 2 – štrková podsýpka pod panel; 3 – hnedá hlina, kamene, tehly – navážka; 4 – žltohnedý íl, sterilné podložie; 5 – štrk, lôžko pre inžinierske siete a kábel; 6 – povrchová hnedá hlina; 7 – hnedá keramická rúra; 8 – červenkastá hlina; 9 – maltové lôžko rúry; 10 – žltkastá hlina; 11 – objekt 7/04, tmavohnedá až čierna nehomogénna hlina, na úrovni dna premiešaná s uhlíkmi a tehlovinou; 12 – piesok; 13 – tmavohnedá hlina; 14 – objekt 6B/04, bledohnedá hlina; 15 – objekt 6B/04, červeno-hnedá zemina; 16 – objekt 6B/04, čierna homogénna zemina; 17 – tmavohnedá hlina; 18 – červenkastá hlina; 19 – červeno-hnedá zemina; 20 – tmavohnedá až čierna hlina; 21 – červená prepálená hlina, uhlíky, mazanica.

Obr. 9. Bratislava-Kapitulská ulica. Sonda IIIa/04, plán sondy so sivo vyfarbeným objektom 6/04 (číslovanie zachované podľa Hoššo/Koóšová/König 2004b, plán 4). Legenda: 2 – žltá spráš (sterilné podložie); 4 – malta; 5 – hnedá až bledohnedá hlina; 6 – tmavohnedá hlina; 7 – kameň; 8 – tmavohnedá hlina premiešaná s uhlíkmi; 9 – červená hlina s prímiesou štrku; 10 – olovená trubka uložená v ryhe, označená ako objekt 15/04.

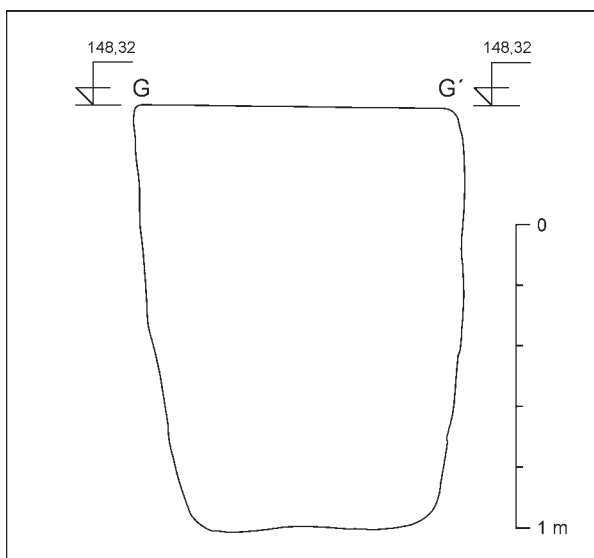
dĺžka bola 116 cm, šírka odkrytej časti 32 cm a hĺbka 125 cm. Väčšinou bol tvorený tmavohnedou až čiernou zemitou heterogénnou vrstvou, ktorá bola hlavne v spodných častiach premiešaná aj s uhlíkmi, v niektorých častiach sa nachádzali fragmenty tehál. Na dne bola hrubšia vrstva piesku (Hoššo/Koóšová/König 2004b, 10).

Nálezy:

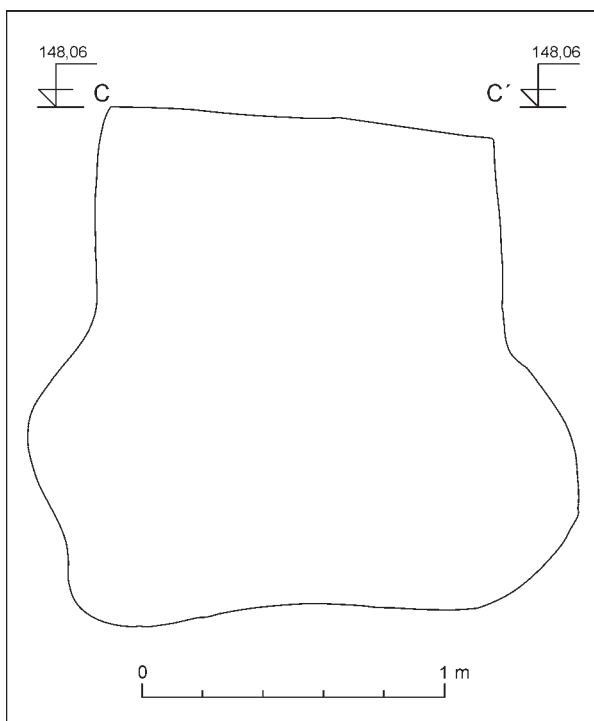
Keramické nádoby: črepy zo 154 jedincov (tab. II), železné predmety (obr. 7: 6), zvieracie kosti, kus mazanice.

Objekt 8/04 (obr. 3; 4; 8; 11; 12)

Tento objekt sa nachádzal takmer v strede väčšieho objektu 6/04, čiastočne bol porušený objektom 2/04. V pôdoryse mal objekt kruhový tvar, v priereze bol hruškovitého tvaru. Steny najprv smerovali asi 80 cm kolmo nadol, potom sa začali rozširovať a zasa zužovať, čím vytvorili nepravidelný oválny tvar. Objekt

Obr. 10. Bratislava-Kapitulská ulica. Prierez analyzovaným objektom 7/04 (podľa Hoššo/Koóšová/König 2004b, plán 13). Výška je uvádzaná v metroch nad morom.

Obr. 11. Bratislava-Kapitulská ulica. Prierez analyzovaným objektom 8/04 (podľa Hoššo/Koóšová/König 2004b, plán 13). Výška je uvádzaná v metroch nad morom.

Sledovali sme preto, či nám výpočet fragmentárnosti prinesie bližšie informácie o vzniku, či postupnom zásype objektu. Fragmentárnosť sa vyjadruje percentuálne výpočtom tak, že počet identifikovaných

mal hĺbku 172 cm, dĺžku 132 cm a šírku 76 cm. Vrchná časť objektu bola vyplnená homogénnou sypkou tmavohnedou zeminou, v spodnej časti sa striedali hrubšie pásy tmavohnedej zeminy s tenkými vrstvami žltej hliny (Hoššo/Koóšová/König 2004b, 10).

Nálezy:

Keramické nádoby (výber pozostával z 265 jedincov; tab. III), kovové predmety (obr. 7: 1, 3), zvieracie kosti, kusy mazanice, sklo – fragmenty, praslen (obr. 7: 2).

Analýza keramických nádob

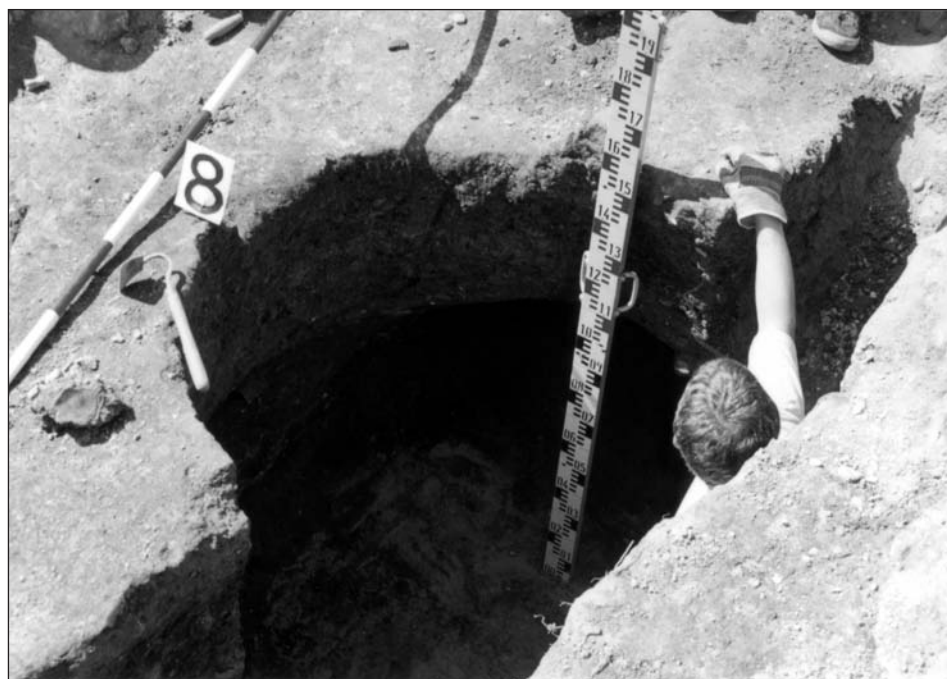
Keramické nádoby tvoria najväčšiu časť nálezov. Inak to nebolo ani pri analyzovaných objektoch. Z nájdených predmetov tiež vykazovali najväčšiu vypovedaciu hodnotu z chronologického aj typologického hľadiska, preto analýza nádob zaberá podstatnú časť práce. Pri dokumentácii nádob sme vychádzali zo štúdie G. Fuseka (2000), v ktorej spracoval materiál zo stredovekého sídliska v Bielovciach. Počas analýzy keramiky sme sa snažili jednotlivé črepy priradiť ku konkrétnym nádobám, jedincom. V tabuľkách s kresbami keramiky (tab. I–III) boli jedince označené prírastkovým číslom, ktoré im bolo priradené. Rovnako boli označené aj vo vytvorenej databáze (tabela 1)³.

Vytvorená databáza obsahovala údaje o jedincoch, teda o tom, z ktorej sondy, objektu, prípadne jeho časti pochádzali, či bol prítomný okraj, telo a dno, výzdoba, farba výpalu, prítomnosť značky a ich základné parametre. Väčšina z týchto informácií bola priradená k jedincovi vo forme čísel a znakov, keď 1 znamenalo, že na nádobe bol údaj prítomný, ak bol údaj neprítomný, miesto ostalo prázdne. V prípade výzdoby a dna bol v databáze pri nádobách uvedený aj stupeň zachovanosti, ktorý použil pri analýze keramických nádob na sídlisku v Bielovciach G. Fusek (2000, 113, 117). V objekte 5/04 sme pred samotnou analýzou keramiky prišli k výpočtu fragmentárnosti.

Fragmentárnosť v objekte 5/04

K výpočtu fragmentárnosti sme pristúpili, nakoľko v objekte 5/04 boli zreteľne farbou hliny odlíšené tri druhy zásypu, pričom aj keramika vo vreckách bola rozčlenená podľa týchto kritérií.

³ K dispozícii v elektronickej podobe na CD.

Obr. 12. Bratislava-Kapitulská ulica. Objekt 8/04 po vybratí (podľa Hoššo/Koóšová/König 2004b, obr. 36b).

jedincov je delený počtom všetkých črepov. Čím je percento menšie, tým je menšia i fragmentárnosť súboru (Fusek 2000, 112). V ideálnom prípade u málo fragmentovaného súboru možno predpokladať, že jeho zloženie sa viac približuje vzorke keramickej produkcie v čase jeho zániku (Fusek 2000, 113).

V rámci objektu boli rozpoznané viaceré výplne odlišené farbou zeminy (obr. 5) a obvodový veniec vyplnený hnedožltou sprašou 5/04-B. V ňom sa nachádzala tmavosivá hlina, označená ako 5/04-A, ktorá zasahovala do zvyšnej časti objektu, tvorená bledohnedou zeminou, nazvaná 5/04-C. V časti výplne, označenej 5/04-B, bolo rozpoznávaných celkovo 18 jedincov, ktorí sa skladali spolu z 25 črepov, teda fragmentárnosť v tejto časti bola 72%. V časti výplne, označenej 5/04-A, bolo rozpoznávaných 73 jedincov, skladajúcich sa z 87 črepov, čo predstavuje fragmentárnosť 83,9%. Vo zvyšnej časti výplne, označenej 5/04-C, bolo rozpoznávaných 54 jedincov, zložených zo 182 črepov, čo predstavuje fragmentárnosť 29,7%.

Podľa týchto výsledkov sa javí ako najkompaktnejšia časť výplne označená ako 5/04-C, ktorá sa nachádza v spodnej časti objektu. Oproti zvyšným častiam objektu 5/04 je jej fragmentárnosť dokonca výrazne nižšia. Toto by mohlo naznačovať, že pôvodne bol objekt čiastočne zasypán hlinou a nálezmi, ktoré vytvorili časť 5/04-C. Do zvyšnej nezasypanej časti mohla byť nahádzaná keramika, ktorá pochádzala z jedného alebo viacerých objektov, nachádzajúcich sa na inom mieste parcely, prípadne tam mohol byť nahádzaný odpad, ktorý bol nájdený pri stavebnej činnosti počas výstavby Eszterházyho paláca. Túto teóriu však bolo potrebné overiť časovým zaradením predmetov, ktoré boli nájdené v jednotlivých častiach objektov. Z nich má najväčšiu vypovedaciu schopnosť keramika, preto hrala v tomto procese najdôležitejšiu úlohu.

Okraje

Z okrajov výrazne dominovali vo všetkých objektoch tie, ktoré pochádzali z hrncov s ovaleným okrajom. V objektoch 5/04, 7/04 a 8/04 bolo nájdených celkovo 106 jedincov s týmito okrajmi (tab. I: III-5-17, III-5-20, III-5-28, III-5-95, III-5-140, III-5-141, III-5-144; II: III-7-50, III-7-51, III-7-57, III-7-63, III-7-81; III: III-8-5, III-8-151, III-8-169), čo predstavuje 53% všetkých okrajov. Ostatné typy hrncov sa vyskytovali v oveľa menšom počte, resp. len v jednotlivých prípadoch. Na ostatných hrncoch sa nachádzali hlavne jednoduché rovné okraje, hore zaoblené, vyhnuté von (tab. I: III-5-26; III: III-8-3), mierne rozšírené smerom von, zosilnené prehnuté, s rozšíreným okrajom smerom von kužeľovito zrezanými (tab. III: III-8-83, III-8-171). Okrem toho sa v objekte 8/04 našiel hrniec s rímsovým okrajom. Dva okraje sa rozširovali zo širokej plastickej lišty (tab. I: III-5-145, III-5-146).

Okrem hrncov boli v objektoch nájdené tiež okraje z inej kuchynskej keramiky, konkrétne pokrievok, mís, panvíc, zásobnice a zo stolovej keramiky pohárov a džbánov. Na viacerých sa vyskytli značky. Okraje pokrievok, nájdené v objektoch, patrili k obom typom, kužeľovitým aj miskovitým pokrievkam, pričom početne prevládali ploché miskovité pokrievky (tab. I: III-5-33; II: III-7-88, III-7-90; III: III-8-132, III-8-139, III-8-144, III-8-158) oproti kužeľovitým (tab. I: III-5-94; II: III-7-93; III: III-8-131) v pomere 1: 2,1. V objekte 6/04 dominovali ploché miskovité pokrievky v oveľa výraznejšej miere, dokonca v ňom bola nájdená aj pokrievka s pásikovým uškom na okraji. Jedna z pokrievok bola zdobená vkolkoványm ornamentom.

V malom množstve boli v nálezoch zastúpené okraje misiek (tab. II: III-7-66; III: III-8-253, III-8-258). Jeden z okrajov pochádzal z grafitovej zásobnice (tab. II: III-7-73) a jeden z panvice (tab. III: III-8-2).

Zo stolovej keramiky boli v súbore zastúpené bratislavské poháre aj džbány (podľa Hoššo 1996).⁴ Okraje bratislavských pohárov (tab. I: II-5-29; II: III-7-6; III: III-8-112, III-8-116, III-8-125, III-8-126) boli všetky jednoduché, von vyklonené so zaoblenou hranou a telá mali zdobené žliabkovaním. Džbány (tab. I: III-5-143) neboli v nálezovom súbore zastúpené veľkým podielom, v objekte 5/04 boli nájdené dva a v objekte 8/04 jeden, v objekte 7/04 sa dokonca nenašiel ani jeden. Všetky džbány mali okolo hrdla plastickú lištu a jednoduchý, prípadne mierne rozšírený okraj. V objekte 6/04 bola nájdená časť nádoby s výlevkou, ktorá pravdepodobne pochádzala z kanvice so strmeňovým uchom.

Okraj III-5-32 má profil typický skôr pre misy, avšak priemer jeho ústia je na misu príliš malý. Tvarovo zodpovedá aj miskovitým osvetľovacím kahančekom (Hoššo 1970, tab. XII : 4; Polla 1979, obr. 84: 2, 7), a teda by z neho mohol pochádzať.

Okrem toho boli nájdené okraje, ktoré boli príliš malé, aby bolo možné určiť k akému typu nádoby patria. Tvarovo boli väčšinou jednoduché, smerom dovnútra rozšírené, vyhnuté von, jednoduché rovné, horizontálne zrezané, jednoduché mierne rozšírené, jednoduché rovno zrezané, von rozšírené, jednoduché hore zaoblené alebo hranaté, oproti telu zosilnené a zaoblené. Netypické sú nádoby III-8-174 s okrajom hore vytiahnutým, smerom nahor sa zužujúcim, s hranou na lome a so zosilneným okrajom zvisle zrezaným (III-8-154), ďalej nádoba vypálená do tehlovočervena s ústím smerom hore zosilneným a okrajom kužeľovito zrezaným (III-8-221) a nádoba III-8-93 s dvoma plastickými lištami a okrajom hore rozšíreným, smerom dovnútra kužeľovito zrezaným. Jediniec III-7-153 mal povrch skorodovaný, preto nebolo možné určiť tvar okraja.

Značky, ktoré boli nájdené na okrajoch nádob, prípadne na ich uchách, bolo možné zaradiť do dvoch skupín. V prvej skupine boli ryté značky (III-5-19, III-5-26, III-5-102, III-5-143, III-5-144, III-7-55, III-7-76, III-7-82, III-8-131, III-8-133), medzi ktoré boli zaradené aj odtlačky prsta (III-5-22, III-5-27, III-5-140, III-7-5, III-7-7, III-7-50, III-7-51, III-7-52, III-7-53, III-7-56, III-8-157). Tie sa na nádobe nachádzali na jednom, prípadne dvoch miestach, alebo boli odtlačené viaceré za sebou. Zvyšné ryté značky pozostávali z jednej alebo viacerých rýh, vo väčšine prípadov však neboli zachované v celku. Na pokrievkach III-8-131 a III-8-133 sa nachádzali žliabky, ktoré by tiež mohli byť považované za značky. Pokrievka III-8-133 mala v časti bližšie sa k stredu vyrytý žliabok, ktorý pravdepodobne vytváral kruh, nad ktorým sa nachádzali tri žliabky. Dva horizontálne a medzi nimi jeden vertikálny. Z pokrievky bol zachovaný len fragment, preto nie je možné posúdiť, či sa tieto žliabky opakovali aj na zvyšku pokrievky, čo by znamenalo, že ide skôr o formu výzdoby, alebo či boli umiestnené iba na jednom mieste z celej plochy pokrievky, čo by ich zaradilo medzi skupinu rytých značiek. Značky na pokrievkach sa vyskytovali výnimočne (Hoššo 1986, 28). Netypický nález predstavuje kužeľovitá pokrievka III-8-131, kde bola značka situovaná na gombíkovitom držadle. Keďže kužeľovité pokrievky boli formované na kruhu tak, že práve držadlom dosadali na disk hrnčiarskeho kruhu, je možné túto značku zaradiť medzi značky, ktoré sa nachádzali na dnoch nádob. V spracovávanom súbore by preto predstavovala jediný prípad, keď sa zachovala značka na dne. Mala formu jamky v tvare kľúčovej dierky v strede držadla, nachádzajúcej sa medzi dvoma žliabkami, ktoré boli vyryté v jednej priamke. Jamka na pokrievke bola zachytená aj pri výskume B. Pollu (1979, tab. XII: 7), avšak bez rytých žliabkov. Autor jamku nezaradil medzi značky. V druhej skupine sa nachádzali geometrické a heraldické kolkované značky podľa triedenia J. Hošša (1986). V tejto skupine sa vyskytla značka v tvare písmena T v štítovom poli (III-5-142, III-8-147) a značka rovnoramenného kríža v kru-

⁴ Vo viacerých prácach sa líši používanie označenia pre tento typ nádoby. Niektorí autori ju označujú pojmom džbán (Baxa/Ferus/Musilová 1987, 249; Hoššo 1983, 214; Hoššo/Lesák/Resutík 2002, 614) a niektorí pojmom krčah (Plachá/Hlavicová 1987). Z jazykovedného hľadiska sú tieto dva pojmy rovnocenné a označujú rovnakú nádobu (Slovník SAV 2014a; 2014b). V štúdiu J. Hošša a B. Lesáka (2001, 249) sú krčahy označené ako varianty džbánov, ktoré majú zúžené hrdlo. Takéto rozdelenie však nepovažujeme za optimálne, nakoľko v okolitých krajinách majú pre tento typ nádoby jeden výraz (Hofer 2010; Procházka 2007; Štajnoch 2005), preto je v štúdiu uprednostnené používanie len jedného výrazu.

hovem poli (III-8-44). Na nádobe III-8-48 bola nájdená časť značky, zložená z jedného celého a druhého čiastočne zachovaného štvorca idúcich za sebou. Značka s ôsmimi lúčmi, umiestnenými v kruhovom poli, bola na mieste prichytenia ucha na okraj nádoby III-8-151.

Výzdoba

Ak mal črep zachované telo, bol mu v databáze priradený koeficient, ktorý určuje stupeň jeho zachovania. Preto súčtom koeficientov jednotlivých jedincov a jeho vydelením celkovým počtom jedincov sme zistili mieru zachovanosti povrchov, ktorá nám naznačuje mieru zachovanosti súboru, a tým jeho výpovednú hodnotu. V objektoch 5/04 a 7/04 boli sprírástkované všetky jedince, ktoré boli nájdené v objektoch, preto majú výpočty z týchto objektov väčšiu výpovednú hodnotu. V objekte 8/04 bol pri prírastkovaní vytvorený výber keramiky, do ktorého neboli zaradené jedince bez výzdoby, okraja či dna, preto v prípade tohto objektu bolo percento fragmentárnosti v skutočnosti nižšie ako to vypočítané. V objekte 5/04 bolo percento zachovanosti 15,38 %, v objekte 7/04 to bolo 21,82 %. V objekte 8/04 to bolo 15,37 %, avšak toto číslo by bolo pri zaradení všetkých jedincov do databázy nižšie. Podľa týchto výsledkov bolo najmenšie percento zachovanosti nádob v objekte 8/04, najkompaktnejší sa javil objekt 7/04. V prípade objektu 6/04 nebolo možné výpočty zrealizovať. Keďže výsledky výpočtov boli relevantné len v dvoch objektoch, neposkytujú toľko informácií koľko by mohli, avšak keď výsledky porovnáme s výpočtami G. Fuseka v spomínanej štúdii o výskume v Bielovciach (*Fusek 2000*, 114), zdá sa, že výplne objektov 5/04 a 7/04 sú pravdepodobne lepšie zachované. Mieru zachovanosti sme tiež porovnali u odlišných výplní objektu 5/04. V prípade výplne označenej 5/04-B to bolo 14,12 %, 5/04-A mala 12,47 % a 5/04-C mala 19,81 %. Podľa týchto výsledkov, takisto ako pri výpočte fragmentárnosti, sa javí ako najkompaktnejšia spodná výplň objektu 5/04-C.

V keramických súboroch prevládali viac nezdobené nádoby. V objekte 5/04 bolo z celkového počtu nádob zdobených 17,48 %, teda približne každá piata nádoba a v objekte 7/04 to bolo 24,32 %, teda každá štvrtá nádoba. Tieto výsledky sú pravdepodobne skreslené malými fragmentmi črepov z tých častí nádob, kde sa výzdoba bežne nenachádzala. Nálezy vykazujú tiež menšiu rozmanitosť výzdoby, ktorá bola typická pre územie juhozápadného Slovenska v období vrcholného stredoveku. Výzdobu, ak sa na nádobách nachádzala, tvorilo prevažne ryté žliabkovanie. Žliabok sa mohol nachádzať na hrdle či tele nádoby, prípadne nádobu zdobili viaceré žliabky. V prípade pohárov mali takmer všetky, až na jednu výnimku (III-7-94), žliabkovaním zdobenú väčšiu časť tela. Iný druh výzdoby bol na nádobách zistený len ojedinele. V objekte 5/04, v prípade črepu III-5-83, išlo o horizontálne a vertikálne pásy, tvoriace mriežkovitú výzdobu. Na fragmente III-5-51 boli v horizontálnom žliabku vedľa seba umiestnené trojuholníkové vrypy. V objekte 7/04 bola výzdoba nádob III-7-51 a III-7-113 vytvorená uberaním hliny z povrchu pláštá. Na malom fragmente jedinca III-7-19 bola zachytená výzdoba vkolokovaným ornamentom, pozostávajúca z pásu tvoreného vertikálnymi zárezmi, ktorými bola nádoba zdobená v niekoľkých riadkoch. Črep z nádoby III-7-23 bol zdobený rytou vlnovkou, vypálený bol do oranžova. Aj ďalšie dva fragmenty (III-7-73, III-7-118) boli zdobené vlnovkou, pričom obidva boli zlomkami grafitovej keramiky. Na nádobe III-7-56 a III-7-63 sa medzi hrdlom a telom nachádzal mierne plastický pásik. Netypickou výzdobou v keramickom súbore bol plastickou vlnovkou zdobený okraj nádoby III-7-78, pravdepodobne misy. V objekte 8/04 bol netypický povrch jedného z pohárov III-8-113, ktorý bol zdobený odtlačkami nechtov. Na okraji misy III-8-204 bol pretláčaný okraj. V mieste, kde bolo ucho nádoby prichytené k okraju nádoby III-8-150, sa nachádzala rytá výzdoba, pozostávajúca zo siedmich rýh nerovnakej veľkosti, pričom cez celú dĺžku sa stredom ucha tiahla jedna ryha. Aj keď by sme mohli uvažovať, že tieto ryhy mohli spolu tvoriť istý druh značky, skôr sa prikláňame k možnosti, že boli aplikované na nádobu ako forma výzdoby.

Dná

Dno v objektoch, ktorých nálezy boli zaradené do katalógu, sa zachovalo na 143 jedincoch, pričom vo väčšine bolo možné určiť, z akého typu nádoby pochádzajú. Pre chronologické určenie keramiky bolo dôležité sledovať, či sa vyskytujú na dne stopy po zrezávaní a či sú prítomné značky. Stopy po zrezávaní sa tiež vyskytli na držadlách pokrievok. Vo všetkých štyroch analyzovaných objektoch prevažovali dna bez stôp po zrezávaní. V objektoch 5/04, 7/04 a 8/04 sa zrezávanie vyskytlo aj na väčších hrncoch a vo väčších podieloch ako v objekte 6/04. V objekte 6/04 dominovali strhávané dna. Zrezávané sa vyskytli len veľmi zriedkavo, a to na niektorých bratislavských pohároch a na kuželovitých pokrievkach. Len jedenkrát sme zaznamenali zrezávanie dna aj na hrnci, ktorý mal však malý priemer. V objekte 5/04 tvoril

podiel zrezávaných diel 17,24% pri zachovanosti 46,55%, v objekte 7/04 to bolo len 6,7% pri zachovanosti 31,3%, v objekte 8/04 to bolo 12,94% pri zachovanosti 34,6%. Značky na dne sa vyskytli len v objekte 6/04, aj to len na troch nádobách. Na jednom sa nachádzala rytá značka v tvare kríža, na dvoch bola plastická s tvarom kríža v kruhu. V druhom prípade bolo možné rozoznať len časť kruhu a jedno rameno.

Grafitová keramika

V objekte 5/04 boli nájdené dva fragmenty (III-5-15, III-5-106), pochádzajúce z nádoby, ktorá bola sfornovaná z hlíny s prímiesou grafitu. Jeden bol s reparačným otvorom, ktorý je typický pre grafitovú keramiku. Z tohto druhu keramiky boli vyrábané dva typy nádob, hrnce alebo zásobnice. V prípade fragmentu III-5-15 nie je možné určiť, o aký druh nádoby šlo, pretože hrúbka hrncov s prímiesou grafitu sa pohybuje v intervale 6–11 mm a hrúbka zásobníc sa pohybuje v rozmedzí od 7–17 mm (*Fusek/Spišiak 2005*, 296). Prvý jedinec mal hrúbku 10 mm, takže môže spadať do oboch kategórii. Druhý jedinec mal hrúbku 15 mm, preto pravdepodobne pochádzal zo zásobnice.

V objekte 7/04 bolo nájdených 10 fragmentov grafitovej keramiky. V dvoch prípadoch (III-7-73, III-7-74) bol zachovaný okraj a časť tela nádoby, v troch prípadoch (III-7-15, III-7-96, III-7-97) bolo zachované dno a časť tela nádoby. Vo zvyšných prípadoch sa zachovalo len telo nádoby. Okraj III-7-73 (tab. II) pochádzal zo zásobnice podľa okraja, typ Scharrer-Liška 2a. Zvonku aj zvrchu bol hranený, na hrdle boli stopy po reparačnom otvore (podľa *Fusek/Spišiak 2005*, 315). Jednoduchý okraj s vyhnutým ústím III-7-74 pochádzal pravdepodobne z väčšieho hrnca. Dná mali priemernú hrúbku 9, 10 a 11 mm. Priemer dna III-7-15 sa dal určiť len odhadom na 10 cm, čo by znamenalo, že tento fragment pochádza skôr z hrnca. Zvyšné dva fragmenty mali priemer 13 a 19 cm, takže mohli pochádzať z hrncov aj zo zásobníc, značky sa na nich nezachovali. Dno III-7-96 malo celé sivé sfarbenie, dná z nádob III-7-15 a III-7-97 mali zvonku hnedastý povrch. Ostatné fragmenty keramiky pochádzali z tiel nádob, pričom podľa ich hrúbky nebolo možné vo väčšine prípadov určiť, o aký druh nádoby ide. Výnimkou sú len exempláre III-7-146 s hrúbkou 13 mm, III-7-30 so 14 mm a III-7-35 s 12 mm, ktoré pravdepodobne pochádzali zo zásobníc. Jedince III-7-108, III-7-118, III-7-128, III-7-140, III-7-146, III-7-149 mali sivý povrch. Fragmenty III-7-29, III-7-30 a III-7-35 mali hnedý, prípadne mierne dočervena sfarbený povrch, v jednom prípade (III-7-30) bol črep dokonca celý hnedý.

V objekte 8/04 boli z grafitovej keramiky nájdené fragmenty hrncov a jednej zásobnice (III-8-13, III-8-14, III-8-83, III-8-187, III-8-214) so zachovanými časťami dna (III-8-13, III-8-14, III-8-187) a okraja (III-8-83). Podľa priemernej hrúbky stien je možné medzi zásobnice zaradiť fragment III-8-14 a pravdepodobne aj fragmenty III-8-187 a III-8-214. Okraj III-8-83 tvarovo zodpovedá hrncom, ktoré boli nájdené v priestore ulice Na vršku (*Hoščo/Lesák 2001*, obr. 4: 13–19). V objekte 6/04 boli tiež nájdené fragmenty grafitovej keramiky, medzi nimi niekoľko okrajov z grafitových zásobníc.

Glazovaná keramika

V objektoch sa našli tiež glazované jedince. Glazované boli z vnútornej strany, vonkajšej alebo z oboch strán. Glazúra bola zelená, hnedozelená alebo priesvitná. Glazovanie je typické najmä pre panvice na nôžkach, ktorých časti boli nájdené vo všetkých objektoch (III-5-46, III-7-67, III-8-2, III-8-259). Z nádoby III-8-259 bol zachovaný fragment rúčky panvice, pričom sa na nej nachádza pozdĺžny zárez. Fragmenty III-7-66, III-8-241, III-8-253, III-8-258 pochádzali pravdepodobne z misy a III-8-230 z hrnca. Zvyšné jedince boli príliš malé (III-5-47, III-5-48, III-8-222, III-8-243, III-8-263, III-8-244, III-8-249, III-8-257, III-8-262, III-8-234), preto nebolo možné určiť, z akého typu nádoby pochádzajú.

Rozbor ostatných nálezov

Kosti a kostené predmety

Vo všetkých troch analyzovaných objektoch 5/04, 7/04 a 8/04 bolo nájdené aj relatívne veľké množstvo kostí živočíšneho pôvodu, ktoré však neboli podrobené paleozoologickému určeniu. Niektoré exempláre niesli stopy po varení. Znamky po opracovaní neboli nájdené, len v objekte 5/04 boli v jeho hornej časti, 5/04-A, fragmenty kostí so stopami po opracovaní, dva úlomky tyčinkovitého tvaru a niekoľko kostených krúžkov alebo ich fragmentov, s priemerom 1 až 1,4 cm, ktoré sú pravdepodobne odpadom po spracovaní kostí.

Kovové predmety

Kovové predmety tvorili väčšinou nálezy zo železa, ktoré boli v čase spracovania výskumu vo veľmi zlom stave. Väčšina z nich bola skorodovaná a v štádiu rozpadu, takže nebolo možné rozpoznať pôvodný tvar ani funkciu predmetu. Výnimkou medzi železnými predmetmi bol len drobný bronzový pliešok s priemerom 12 mm a bronzový krúžok z pracky opaska, nájdený v bratislavskom pohári III-8-1 v objekte 8/04. Zo železných predmetov sa podarilo rozpoznať niekoľko kincov, železný krúžok, fragmenty dvoch podkov a kľúč. Kľúče boli podľa *L. Belcrediho* (1989, 438) zaradené do tretej skupiny kovových predmetov, teda medzi súčasti dverí. Exemplár, ktorý sa našiel počas výskumu na nádvorí Eszterházyho paláca patrí pravdepodobne pod typ číslo 324. Ide o železný kľúčik s okrúhlym očkom a širokým jazýčkom, ktorý pravdepodobne nebol nijako členený. Podkovy boli zaradené do skupiny 5, výbavy jazdca, koňa a voza (*Belcredi* 1989, 438). Časť podkovy bola nájdená v objekte 5/04 a v čase spracovania materiálu bola vo veľmi skorodovanom stave, takže nebolo možné ich bližšie typologicky určiť. Na podkove z objektu 5/04 bolo možné rozlíšiť jeden z otvorov na podkovák. Ozub nebol zachovaný celý, ale bolo možné zistiť, že bol ohnutý. V objekte 7/04 bol nájdený fragment predmetu, ktorý bol v nálezovej správe označený ako torzo okutia rýľa (*Hoššo/Koóšová/König* 2004b, 25). Kovové súčasti rýľov sa nachádzajú na lokalitách zriedkavo a často vo veľmi skorodovanom stave (*Belcredi* 1989, 447, 448). V článku od *P. Šimončíchovej-Koóšovej* (2008, 162), ktorý čiastočne prezentoval výsledky výskumu na nádvorí Eszterházyho paláca, bol tento predmet označený ako „španielska podkova“. V súbore kovových predmetov sa nám podarilo rozlíšiť jeden hrot šípu, ktorý sa našiel v objekte 5/04-A. Podľa katalógu z nálezovej správy malo ísť o šíp s listovitým hrotom a trňom s dĺžkou 7 cm (*Hoššo/Koóšová/König* 2004b, 18). Tieto hroty sa vyskytujú hlavne v starších fázach obdobia stredoveku, do 13. stor. (*Slivka* 1980, 234, 235). V objekte 5/04 bol tiež nájdený kovový krúžok s priemerom približne 5,5 cm a masívny oválny kruh s priemerom 11 cm. Najväčšiu časť medzi tvarovo zaraditeľnými kovovými predmetmi tvorili klince, čo však nie je prekvapujúce, pretože patria k najčastejšie nachádzaným predmetom na stredovekých lokalitách (*Belcredi* 1989, 456). Medzi skorodovanými kusmi kovu sa podarilo určiť päť kincov z objektu 5/04, jeden klinec z objektu 7/04 a štyri klince z objektu 8/04.

Mazanica

V analyzovaných objektoch sa našlo aj niekoľko kusov mazanice. V objekte 5/04 a 7/04 to bol jeden kus, v objekte 8/04 dva kusy. Pri popise mazanice sme sa riadili deskriptívnym systémom *P. Vařeku* (2005, 250–258). V objekte 5/04 to bol jeden fragment mazanice strednej veľkosti tehlovočervenej farby. Materiál patrí do skupiny 1, výpal bol stredný, z vnútornej strany boli zachované odtlačky prútov, povrch bol z vonkajšej strany hladný. V objekte 7/04 mala mazanica tehlovo až hnedočervenú farbu. Materiál patrí do kategórie 3, je veľmi kompaktný a výrazne homogénny, výpal patrí do kategórie 3, silný. Vo fragmente boli na vnútornej strane otláčené prúty z jednej steny, povrch bol z vonkajšej strany hladný. Veľkosť ne patrí k stredne veľkým kusom. V objekte 8/04 boli nájdené dva fragmenty mazanice, jeden strednej a druhý malej veľkosti. Obidva boli tehlovočervené z kompaktného materiálu, zaradeného do kategórie 3, silné vypálené, kategória 3. Na vnútornej strane boli nájdené na oboch fragmentoch odtlačky po prútoch, z vonkajšej strany mali hladný povrch.

Sklo

V objekte 8/04 bol v nálezovej správe uvedený aj nález úlomku skla, pochádzajúci z tela skleneného pohára s dvoma nálepmi „Nuppenbecher“ s priemerom 0,9 cm (*Hoššo/Koóšová/König* 2004b, 28; tab. XVIIIa: 2).

Praslen

V objekte 8/04 bol v bratislavskom pohári III-8-1 nájdený hlinený praslen alebo korálik, glazovaný hnedou glazúrou s priemerom 2 cm. Prasleny sú častým nálezom pri archeologických výskumoch. Vyskytujú sa už od praveku a vo vrcholnom stredoveku ich výskyt klesá (*Březinová* 2007, 67). Častejšie sú nachádzané na dedinách, v dvorcoch, pevnostiach, no v meste sa vyskytujú len zriedka, čo *H. Březinová* (2007, 67, 68) vysvetľuje rozvojom používania kola na pradenie.

Datovanie a funkcia objektov

Pri datovaní objektov sme sa opierali hlavne o nálezy keramických nádob. Dominovali v nich nádoby, ktoré sú typické pre územie Bratislavy v období stredoveku, hlavne nádoby vypálené do siva a hrnce s ovaleným okrajom. Z kuchynskej keramiky sa tiež vyskytovali ploché miskovité aj kužeľovité pokrievky, panvice a naberačky, zo stolovej keramiky to boli bratislavské poháre a džbány. Vo všetkých objektoch sa vyskytli aj laténske črepy, ktoré však boli v minimálnom množstve a vo fragmentárnom stave. Keďže sa v tesnej blízkosti analyzovaných objektov nachádzali dva laténske objekty, je pravdepodobné, že črepy sa do nich dostali odtiaľ, prípadne z iných v stredoveku zničených objektov z doby laténskej.

Hoci v objektoch 5/04 a 7/04 dominovali nálezy datované do obdobia stredoveku, v oboch bola nájdená tehlovočervená keramika, ktorá sa začína vyskytovať až od začiatku novoveku. V prípade objektu 5/04 to boli dva hrnce s okrajom rozširujúcim sa do širokej plastickej lišty (tab. I: III-5-145, III-5-146). Vyskytujú sa od začiatku novoveku. Majú oranžové sfarbenie a sú vytvorené z menej plastickej jemnozrnnej hliny, ktorá sa vyskytuje od 16. stor. (Hoššo 2004, 571). Keďže tieto dve nádoby boli nájdené v spodnej výplni objektu 5/04-C, nález posúva jeho datovanie do obdobia novoveku. Z rovnakého materiálu ako nádoby z objektu 5/04, boli nájdené aj časti nádob v objekte 7/04 (III-7-28, III-7-58, III-7-65). Nakoľko bol zásyp objektu 7/04 farebne jednoliaty, usudzujeme, že vznikol v krátkom časovom horizonte, a teda môže byť datovaný, podobne ako objekt 5/04, na základe týchto nálezov. Je pravdepodobné, že keramika, vypálená do oranžova, sa dostala do týchto objektov počas stavebnej činnosti, keď bolo na konci 16. a začiatkom 17. stor. na parcele stavané sídlo Listhyovcov alebo Buchhaiderovcov. Počas tejto stavby museli prebiehať na parcele rozsiahle úpravy povrchu, pri ktorých sa mohlo naraziť práve na odpad zo stredoveku, ktorý bol následne presunutý do objektov 5/04 a 7/04. Viacero zásypov v objekte 5/04 mohlo predstavovať odpad postupne presúvaný z rôznych častí parcely. Samotný objekt mohol vzniknúť krátko pred tým ako bol zaplnený, alebo mohlo ísť o dlhšie nevyužívanú jamu.

Podľa veľkosti a tvaru objektu 6/04 by sa dal interpretovať ako hlinisko, z ktorého bola čerpaná zemina na neznámy účel a využitie v blízkosti Eszterházyho paláca. Po tom, ako prestal byť využívaný, bol zaplnený odpadom, ktorý sme zbežne analyzovali za účelom datovania objektu. Okrem keramiky nám mohli pri datovaní pomôcť aj nálezy skla. Väčšinou boli v objekte 6/04 nájdené len drobné úlomky, z ktorých nebolo možné určiť, z akej nádoby pochádzajú. Jeden z fragmentov mal nálep, takže pochádzal pravdepodobne zo skleneného pohára „Nuppenbecher“. Väčšina nálezov týchto pohárov je datovaná do druhej polovice 14. až začiatku 15. stor. (Hoššo 1989, 207). Fragment s nálepom z objektu 6/04 je väčší ako fragment v objekte 8/04, preto nepochádza z rovnakej nádoby. Na základe analýzy keramického materiálu sa objekt 6/04 javí starší ako objekty 5/04, 7/04 a 8/04, čo sa dalo očakávať vzhľadom na jeho subpozíciu voči objektom 5/04 a 8/04. Boli v ňom nájdené bratislavské poháre, datované do 14. až začiatku 15. stor. Väčšina z nich však už mala zrezávané dno. Dna pohárov sa zrezávali od druhej polovice 14. stor. V objekte počtom výrazne prevládali miskovité pokrievky, ktoré sa v okruhu so sivou keramikou vyskytovali skôr ako kužeľovité, ktoré ich nahrádzajú v 15. stor. (Hoššo 1983, 221). Nachádzali sa tu tiež uchá, ktoré pochádzali z naberačiek. Všetky mali pozdĺžny zárez, ktorý sa na nich vyskytuje v 13. a 14. stor. (Hoššo/Lesák/Resutík 2002, 614). Na viacerých okrajoch patrili prítomné značky, až na dve výnimky, medzi ryté, ktoré sú najstaršie. Na väčších keramických tvaroch ako hrnce a džbány úplne absentovali stopy po zrezávaní dna, ktoré sa začína na všetkých nádobách uplatňovať od polovice 15. stor. (Hoššo 1983, 219). Na rozdiel od keramiky z objektov 5/04, 7/04 a 8/04 tu boli nájdené tri značky na dne. Tie sa prestávajú vyskytovať na dnách nádob väčšinou ešte pred prechodom k vytácaniu nádob v 13.–14. stor., aj keď treba rátať s ich možným neskorším výskytom (Hoššo 1986, 25). Na základe prevládania miskovitých pokrievok, strhávaných dien, na ktorých sa vyskytli aj značky a nálezov pohárov z prvej fázy ich výskytu, môžeme materiál z objektu 6/04 zaradiť približne do polovice 14. stor., pričom samotný objekt musel byť vyhlbený pred dobou, keď pravdepodobne slúžil ako zdroj hliny pre stavebnú činnosť v okolí.

Objekt 8/04 mal podobné zloženie keramiky ako objekt 5/04 a 7/04, avšak nenachádzala sa v ňom tehlovočervená keramika. Dominovali tu najmä hrnce s ovaleným okrajom a drsným dnom, na ktorom však už značky neboli. Niektoré nádoby mali zrezávané dno, ktoré je chronologicky mladšie. Väčšina keramiky, nájdená v objekte, pochádzala z obdobia vrcholného stredoveku. Menej boli v súbore zastúpené nádoby z jeho skoršej fázy, ktoré boli vypaľované redukčne a okraje bez ovalenia alebo s náznakom prechodu k ovaleniu, prípadne grafitová keramika. V súbore dominovala keramika vypálená dosiva až čierna, ktorá bola typická pre územie Bratislavy od 13. stor. (Hoššo 1983, 220). Pokrievky tiež zodpovedajú

tomuto obdobiu, keďže ploché miskovité pokrievky sa vyskytujú hlavne v druhej polovici 14. stor. (Hoššo 1983, 216) a kužeľovité pokrievky ich nahrádzajú v 15. stor. (Hoššo 1983, 221). Poháre, nájdené v objekte 8/04, sú datované do druhej polovice 14. až prvej štvrtiny 15. stor., na základe prevahy zrezávaných dien (Hoššo 1996, 198). V objekte 8/04 boli viac zastúpené kužeľovité pokrievky a značky, ktoré sú chronologicky mladšie. Nachádzal sa tu tiež väčší podiel glazovanej keramiky ako v predchádzajúcich objektoch, aj keď sa v tomto objekte tiež vyskytli jedince pozostávajúce výlučne z jedného črepu, ktoré boli datované do doby laténskej a grafitová keramika, ktorá pochádzala zo staršej fázy vrcholného stredoveku. Väčšina keramického materiálu, nájdeného v objekte 8/04 a spracovaného vo výbere, však pochádza z druhej polovice 14. až polovice 15. stor. Pri datovaní je potrebné brať od úvahy aj to, že objekt bol zahĺbený do existujúceho objektu 6/04. Jeho hruškovitý tvar naznačuje, že mohlo ísť napr. o zásobnú jamu. V objekte 8/04 nebola nájdená novoveká keramika ako v prechádzajúcich dvoch objektoch, takže aj keď sa nachádzal v jednej línii s objektmi 5/04 a 7/04, čo naznačovalo možnú existenciu vzťahu medzi nimi, súvis medzi nimi pravdepodobne nebol.

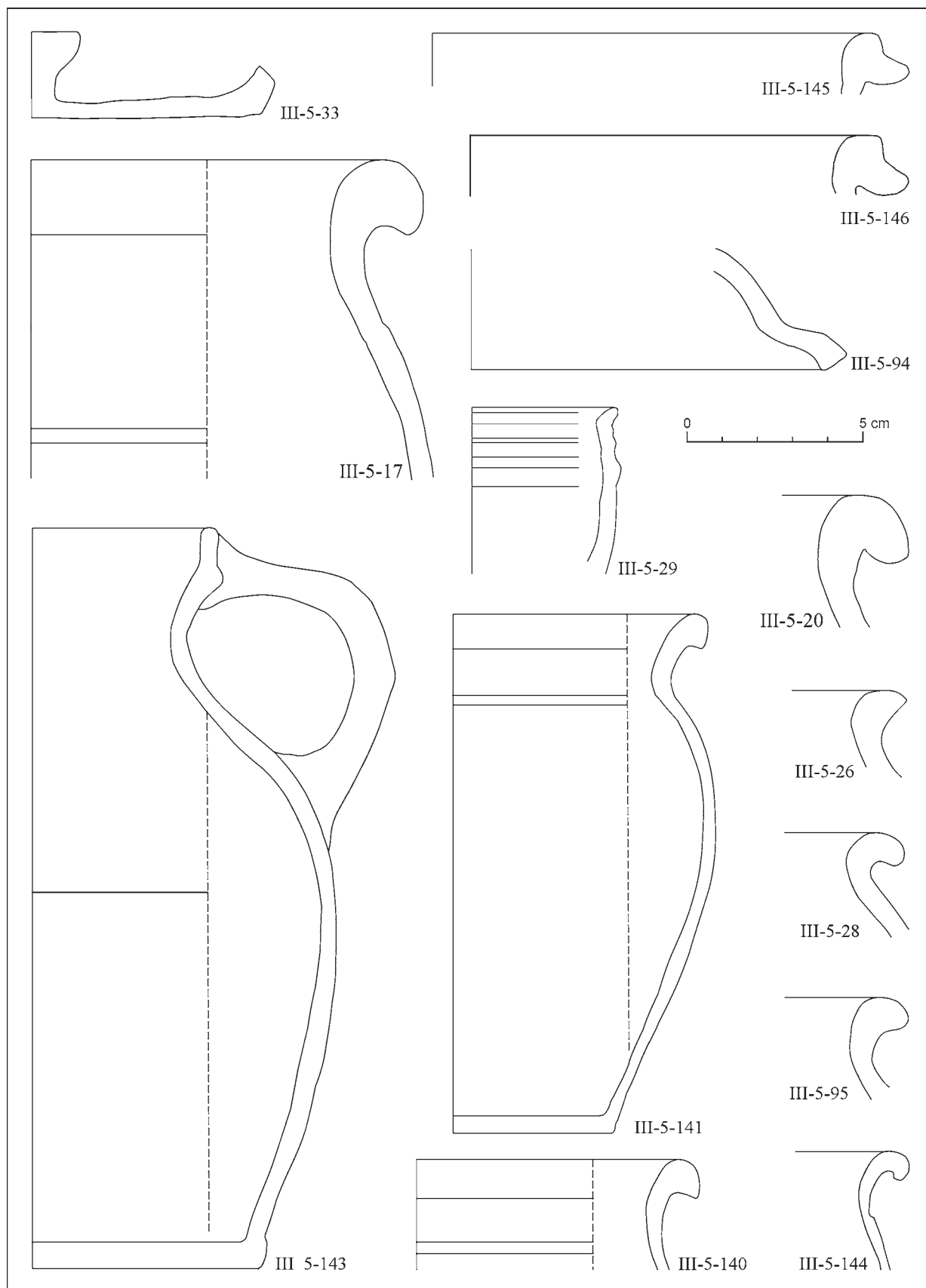
ZÁVER

Cieľom našej práce bolo spracovať materiál a interpretovať objekty z mladšieho úseku vrcholnostredovekého osídlenia z Kapitulskej ulice č. 6–8, Eszterházyho paláca, ktoré boli odkryté počas druhej etapy výskumu v roku 2004 na jeho nádvorí. Analyzované objekty (5/04, 6/04, 7/04, 8/04) boli odkryté v sonde III/04, pričom objekt 6/04 čiastočne zasahoval aj do severnejšej sondy IIIa/04.

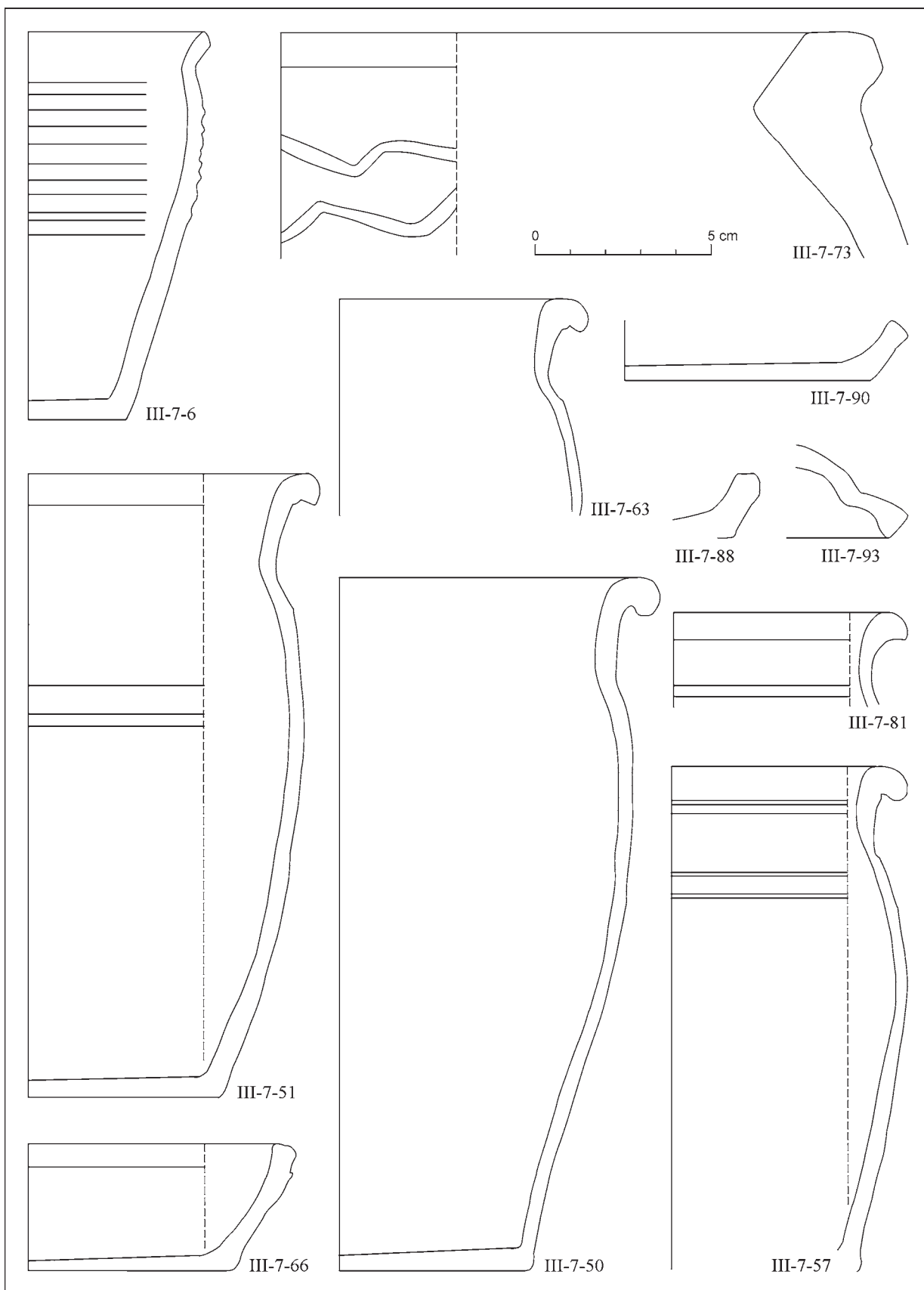
Dôraz bol kladený hlavne na analýzu keramických nádob. V objektoch 5/04 a 7/04 bola spracovaná všetka keramika, v objekte 8/04 bol analyzovaný len jej výber. Nájdené keramické nádoby boli typické pre územie Bratislavy v období stredoveku, kedy prevládali nádoby vypálené do siva a hrnce s ovaleným okrajom. Z kuchynskej keramiky sa tiež vyskytovali ploché miskovité aj kužeľovité pokrievky, panvice a naberačky, zo stolovej keramiky to boli bratislavské poháre a džbány.

Väčšinu keramiky bolo možné datovať do obdobia vrcholného stredoveku, aj keď v každom z objektov boli nájdené aj laténske črepy, čo môže byť pri objektoch 5/04 a 7/04 vysvetlené blízkosťou dvoch laténskyh objektov, takže črepy z nich sa do objektov mohli dostať pri hĺbení alebo upravovaní objektov. Pri hĺbení objektov 8/04 a 6/04 mohli byť zničené ďalšie objekty, ktoré obsahovali predmety z doby laténskej. Závažnejší bol nález tehlovočervenej keramiky, ktorá sa našla vo fragmentoch v objektoch 5/04 a 7/04 a ktorá sa začína vyskytovať až od začiatku novoveku. V jedinom z objektov, ktorý bol rozčlenený na viac častí v objekte 5/04, sa tehlovočervená keramika nachádzala aj v najnižšej časti objektu, čo naznačilo, že keramika sa sem nedostala dodatočne, alebo bola do objektu vhodená spolu so stredovekou keramikou. To môže naznačovať, že stredoveký materiál sa dostal do jám v období novoveku. Je pravdepodobné, že sa tak mohlo stať počas úprav terénu. Tieto úpravy môžeme spájať s novovekou výstavbou šľachtických palácov, preto sme zasypanie objektov 5/04 a 7/04 datovali na koniec 16. až začiatok 17. stor. V analyzovaných objektoch neboli zaznamenané zvláštne úpravy stien, ktoré by mohli naznačiť ich pôvodnú funkciu predtým, ako boli využívané na odpadové jamy. V objekte 8/04 bol najmladší materiál z konca 14. až začiatku 15. stor., pričom boli v objekte nájdené aj staršie črepy. Objekt 8/04 musel byť vyhlbený v nie veľkom časovom odstupe od objektu 6/04, pretože medzi materiálom v objekte 6/04 a materiálom z objektu 8/04 bol časový odstup najviac pol storočia. Zatiaľ čo objekt 6/04 bol pravdepodobne používaný na exploatáciu hliny, funkcia objektu 8/04 pred zasypaním odpadom zostáva otázná. Zvláštne je tiež, že objekt bol zahĺbený do jamy, ktorá už bola zasypaná odpadom po krátkom časovom intervale, keďže podľa plánu sondy III/04 (obr. 2) bolo dosť miesta na vyhlbenie jamy na inom mieste priamo do spráše, ktorá tvorila na lokalite sterilné podložie.

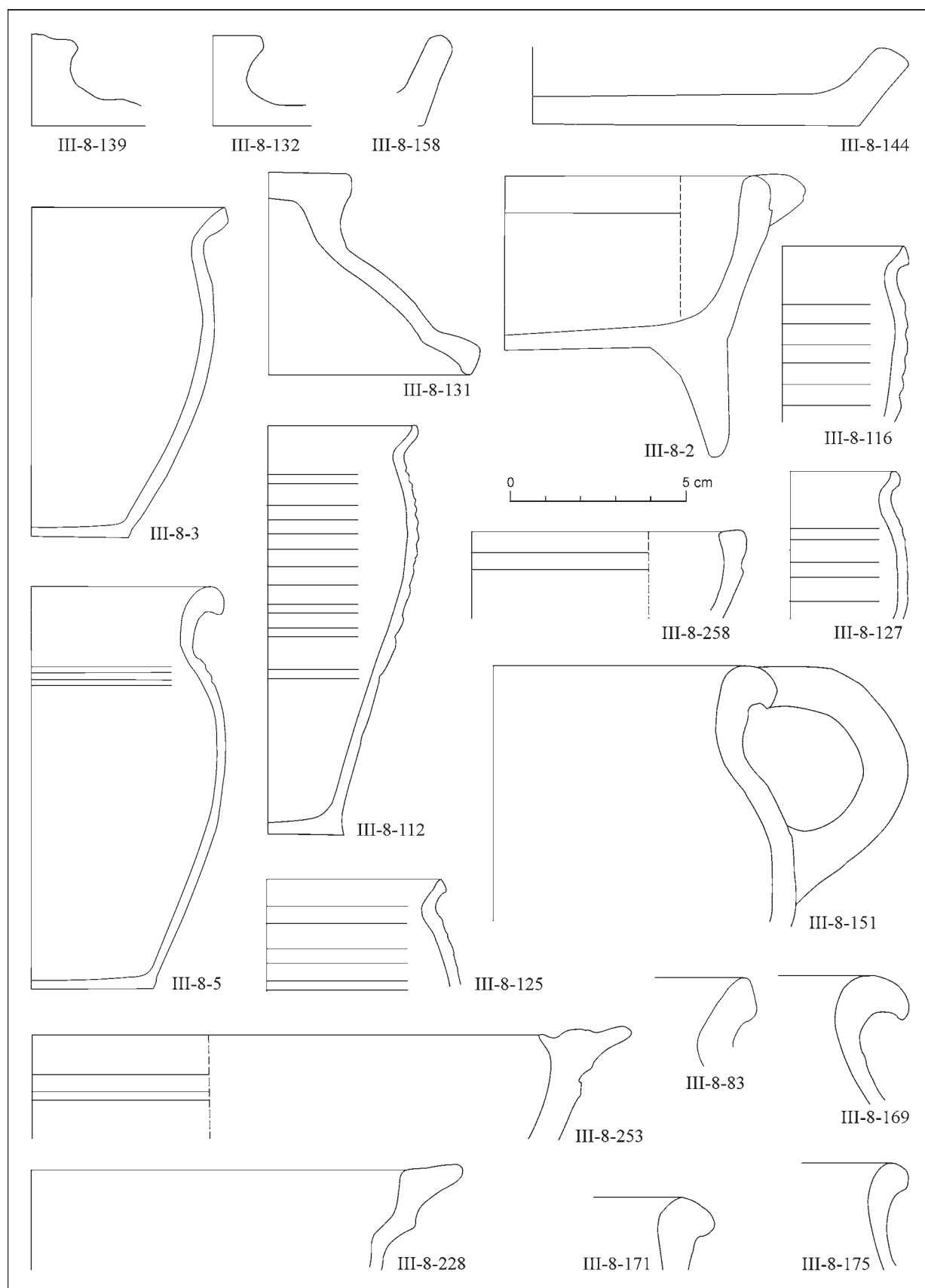
Okrem keramiky, ktorá predstavovala základnú výbavu v každom dome, bolo nájdené značné množstvo kosteného odpadu, ktorý mohol byť zvyškom po požití potravy. Mohol byť tiež pozostatkom kostiarskej dielne, aj keď v tomto období sa mala kostiarska výroba presúvať podľa D. Repku (2010, 74) skôr na územie Panskej a Ventúrskej ulice. Okrem toho boli v objektoch nájdené aj rôzne kovové predmety, používané pri každodenných činnostiach. Nálezy niekoľkých fragmentov skla, ktoré predstavovalo v stredoveku drahý import svedčia o tom, že parcely síce nepatrili najbohatšiemu mestskému patriciátu, ale majitelia nepatrili ani k nižšej sociálnej vrstve. Nálezový súbor z objektov 5/04, 6/04, 7/04 a 8/04 preto prispieva k poznaniu materiálnej kultúry na území historického jadra Bratislavy v 14. až na začiatku 15. stor.

Tab. I. Bratislava-Kapitulska ulica. Výber keramických nádob z objektu 5/04.

Tab. II. Bratislava-Kapitulská ulica. Výber keramických nádob z objektu 7/04.

Tab. III. Bratislava-Kapitulská ulica. Výber keramických nádob z objektu 8/04.

LITERATÚRA

- Baxa 1977* P. Baxa: Archeologický výskum historického jadra Bratislavy v roku 1976. AVANS 1976, 1977, 49–52.
- Baxa 1983* P. Baxa: Výskum v historickom jadre Bratislavy. AVANS 1982, 1983, 47, 48.
- Baxa 1984* P. Baxa: Výskum v historickom jadre Bratislavy. AVANS 1983, 1984, 37, 38.
- Baxa 1985* P. Baxa: Genéza miest na Slovensku a ich topografia vo svetle archeologického výskumu. Arch. Hist. 15, 1985, 93–103.
- Baxa 1987* P. Baxa: Výskumy v historickom jadre Bratislavy. AVANS 1986, 1987, 33, 34.
- Baxa/Ferus 1983* P. Baxa/V. Ferus: Výskum veže v severozápadnom nároží mestského opevnenia Bratislavy. AVANS 1982, 1983, 49–51.
- Baxa/Ferus/Musilová 1987* P. Baxa/V. Ferus/M. Musilová: K počiatkom kamennej meštianskej architektúry v Bratislave. Slov. Arch. 35, 1987, 417–439.
- Belcredi 1989* L. Belcredi: Terminologie, třídění a kód středověkých kovových předmětů. Arch. Hist. 14, 1989, 437–471.
- Březinová 2007* H. Březinová: Textilní výroba v českých zemích v období 13.–15. století. Praha 2007.
- Farkaš 2012* Z. Farkaš: Stredný neolit na území Bratislavy (5300/5200 až 4800 pred n. l.). In: J. Šedivý/T. Štefanovičová (Zost.): Dejiny Bratislavy 1. Brezalauspurc na križovatke kultúr. Bratislava 2012, 71–78.
- Farkaš/Novotný 1993* Z. Farkaš/B. Novotný: Mladšia a neskorá doba kamenná (neolit a eneolit). In: T. Štefanovičová (Ed.): Najstaršie dejiny Bratislavy. Bratislava 1993, 39–79.
- Fiala/Plachá/Leixner 1968* A. Fiala/V. Plachá/A. Leixner: Výskum malého prepoštského domu na Kapitulskej ulici č. 15 v Bratislave. Ročenka Bratislava 4, 1968, 33–55.
- Fusek 2000* G. Fusek: Torzo stredovekého sídliska v Bielovciach. Slov. Arch. 48, 2000, 101–158.
- Fusek/Spišiak 2005* G. Fusek/J. Spišiak: Vrcholnostredoveká keramika z Nitry-Šindolky. Slov. Arch. 53, 2005, 265–336.
- Hofer 2010* N. Hofer (Ed.): Handbuch zur Terminologie der mittelalterlichen und neuzeitlichen Keramik in Österreich. Horn 2010.
- Holák 1967* J. Holák: Topografia historického jadra Bratislavy v 18. storočí. Bratislava. Spisy MM 3, 1967, 117–161.
- Hoššo 1970* J. Hoššo: Nález stredovekej keramiky v Trnave. Musaica 21, 1970, 23–35.
- Hoššo 1983* J. Hoššo: Prehľad vývoja stredovekej keramiky na Slovensku. Arch. Hist. 8, 1983, 215–229.
- Hoššo 1986* J. Hoššo: Značky na keramike vrcholného stredoveku a novoveku zo Slovenska. Historica 32–33, 1986, 19–34.
- Hoššo 1989* J. Hoššo: Nádobý na pitie vína v stredoveku. Historica 39–40, 1989, 201–213.
- Hoššo 1996* J. Hoššo: O tzv. bratislavských pohároch (príspevok k poznaniu keramických gotických pohárov). Zbor. SNM 90. Arch. 6, 1996, 197–204.
- Hoššo 2004* J. Hoššo: Hranica medzi stredovekom a novovekom vo svetle archeologických nálezov keramiky. Arch. Hist. 29, 2004, 569–580.
- Hoššo/Koóšová/König 2004a* J. Hoššo/P. Koóšová/T. König: Rekonštrukcia Eszterházyho paláca. Bratislava-Kapitulska ulica č. 6–8. Nálezová správa. Archeologický výskum marec 2004. Dokumentácia Katedry archeológie FiF UK v Bratislave. Bratislava 2004. Nepublikované.
- Hoššo/Koóšová/König 2004b* J. Hoššo/P. Koóšová/T. König: Rekonštrukcia Eszterházyho paláca. Bratislava-Kapitulska ulica č. 6–8. Nálezová správa. Archeologický výskum júl–september 2004. Dokumentácia Katedry archeológie FiF UK v Bratislave. Bratislava 2004. Nepublikované.
- Hoššo/Lesák 2001* J. Hoššo/B. Lesák: Archeologický výskum horizontu 12. až 13. storočia v historickom jadre Bratislavy. Arch. Hist. 26, 2001, 241–256.
- Hoššo/Lesák/Resutík 2002* J. Hoššo/B. Lesák/B. Resutík: Nálezový súbor z odpadovej jamy patricijského domu na Františkánskom námestí č. 6 v Bratislave (Príspevok k poznaniu výbavy bohatej meštianskej domácnosti v prvej polovici 14. storočia). Arch. Hist. 27, 2002, 607–620.
- Kolníková 1991* E. Kolníková: Bratislavské keltské mince. Bratislava 1991.
- Lesák 2012* B. Lesák: Osídlenie bratislavského podhradia v 9. až 10. storočí. In: J. Šedivý/T. Štefanovičová (Zost.): Dejiny Bratislavy 1. Brezalauspurc na križovatke kultúr. Bratislava 2012, 327–331.
- Lesák/Mináriková 1993* B. Lesák/M. Mináriková: Záchranne výskumy v štátnej mestskej pamiatkovej rezervácii Bratislava. AVANS 1992, 1993, 80.
- Nezvalová 2013* L. Nezvalová: Bratislava, Kapitulska ul. č. 6–8 – mladšie vrcholnostredoveké osídlenie. Diplomová práca (Filozofická fakulta UK v Bratislave). Bratislava 2013. Nepublikované.
- Pieta/Zachar 1993* K. Pieta/L. Zachar: Mladšia doba železná (laténska). In: T. Štefanovičová (Ed.): Najstaršie dejiny Bratislavy. Bratislava 1993, 143–209.
- Plachá/Hlavicová 1987* V. Plachá/J. Hlavicová: Výsledky archeologického výskumu v suterénoch Starej radnice v Bratislave. Zbor. SNM 81. Hist. 27, 1987, 117–149.
- Polla 1979* B. Polla: Bratislava – západné suburbium (výsledky archeologického výskumu). Košice 1979.
- Polla/Vallašek 1991* B. Polla/A. Vallašek: Archeologická topografia Bratislavy. Bratislava 1991.
- Procházka 2007* R. Procházka: Deskripční systém brněnské keramiky. Přehled Výzkumů 48, 2007, 211–270.
- Repka 2010* D. Repka: Staršia fáza vrcholnostredovekého osídlenia na Kapitulskej ulici, poloha nádvorie Eszterházyho paláca v Bratislave a jeho zaradenie do rámca sídelného obrazu západnej časti

- historického jadra mesta. Diplomová práca (Filozofická fakulta UK v Bratislave). Bratislava 2010. Nepublikované.
- Slivka 1980* M. Slivka: Stredoveké hutníctvo a kováčstvo na východnom Slovensku. Hist. Carpatica 11, 1980, 218–283.
- Šefčáková 1993* A. Šefčáková: Archeozoologické nálezy na území Bratislavy. In: T. Štefanovičová (Ed.): Najstaršie dejiny Bratislavy. Bratislava 1993, 332–337.
- Šimončíková-Koášová 2008* P. Šimončíková-Koášová: Príspevok k archeologickému výskumu na nádvorí Esterházyho paláca na Kapitulskej ulici v Bratislave. Arch. Hist. 33, 2008, 157–165.
- Štajnochr 2005* V. Štajnochr: Džbány. Studia funkcií novoveké keramiky. Arch. Střední Čechy 9, 2005, 729–778.
- Štefanovičová 1993* T. Štefanovičová: Slovanská Bratislava. In: T. Štefanovičová (Ed.): Najstaršie dejiny Bratislavy. Bratislava 1993, 275–325.
- Vallašek 1972* A. Vallašek: Výsledky výskumu Academie Istropolitany v Bratislave. Arch. Rozhledy 24, 1972, 148–154.
- Vařeka 2005* P. Vařeka: Mazanice. In: M. Kuna/N. Profantová et al. (Ed.): Počátky raného středověku v Čechách. Archeologický výzkum sídelní aglomerace kultury pražského typu v Roztokách u Prahy. Praha 2005, 250–258.
- Vrtel 2012* A. Vrtel: Keltské oppidum v Bratislave. In: J. Šedivý/T. Štefanovičová (Zost.): Dejiny Bratislavy 1. Brezalauspurc na križovatke kultúr. Bratislava 2012, 164–180.

Internetové zdroje

- PÚ SR 2014* Mapa Pamiatkovej rezervácie Bratislava. http://www.pamiatky.sk/content/data/file/pamiatkovy_urad/evidencia_pamiatok/pamiatkove_rezervacie/Bratislava_PR.jpg [25-09-2014]
- Slovník SAV 2014a* Krátky slovník slovenského jazyka, definícia pojmu krčah. <http://slovník.juls.savba.sk/?w=-krčah&s=exact&c=x6fa&d=kssj4&d=psp&d=sssj&d=sssj2&d=scs&d=sss&d=peciar&d=ma&d=hssjV&d=ber nolak&d=obce&d=priezviska&d=un&d=locutio&d=pskcs&d=psken&d=noundb&ie=utf-8&oe=utf-8#> [25-09-2014]
- Slovník SAV 2014b* Krátky slovník slovenského jazyka, definícia pojmu džbán. <http://slovník.juls.savba.sk/?w=džbán&s=exact&c=C1b4&d=kssj4&d=psp&d=sssj&d=sssj2&d=scs&d=sss&d=peciar&d=ma&d=hssjV&d=ber nolak&d=obce&d=priezviska&d=un&d=locutio&d=pskcs&d=psken&d=noundb&ie=utf-8&oe=utf-8#> [25-09-2014]

Settlement of Kapitulska street 6–8 in Bratislava in Late Middle Ages and at the beginning of Modern history – Analysis of Findings with emphasis on ceramic Vessels

Lucia Nezvalová

Summary

Kapitulska Street is situated in the western part of historical nucleus of Bratislava. It is one of the eldest streets in town. Its origins lead to the building of St. Martin's dome in 13th century (Holák 1967, 121). Its oldest recorded names are dated to 15th century (Fiala/Plachá/Leixner 1968, 33). Its oldest name was Pfaffengasse dated to 1443 (Holák 1967, 121). In Kapitulska Street 6–8 is located Eszterházy palace. On its court took place an archaeological research in March 2004 and from July to September 2004. During the first phase of research there were two line trenches dug out, marked by roman numerals I/04 and II/04. In trench I/04 eight objects were found (marked I/04-8/04) in trench II/04 seven objects were found (marked I/04-VI/04 and the filling of cellar). In the second phase was dug line trench marked III/04 in western direction from previous one. Trench in entrance passage was marked as IV/04. In this study we analysed four objects found in trench III/04 (5/04, 6/04, 7/04, 8/04) and which seemed homogeneous according to the site report. Greatest attention during analysis was given to ceramic vessels and its fragments. In objects were also found metal subjects, bones and subjects created from them, whorl, glass vessels fragments and daub.

Filling of objects 5/04 and 7/04 was dated according to ceramic vessels from Modern Times from the end of the 16th century to beginning of the 17th century. Filling of object 6/04 was dated according to finds of High Middle Ages ceramic vessels and glass finds to approximately half of 14th century. Object 8/04 was placed in the middle of object 6/04 and therefore we expected that findings from this object will be younger than from previous one. Our expectations were fulfilled when the object was dated from the second half of 14th century to 15th century. Function of objects 5/04 and 7/04 before they were filled up is uncertain. Object 6/04 was probably used as a source of clay for possible building activities which took place on site or in near surroundings. Object 8/04 might have been used as a storage pit according to its shape. Findings from analysed objects represent sample of material culture typical for an area of Bratislava in 14th and at the beginning of 15th century.

Fig. 1. Bratislava-Kapitulská street. Position in historical centre of Bratislava with marked place of excavations.

Fig. 2. Bratislava-Kapitulská street. Court of the palace with drawn position of trenches (by Hoššo/Koóšová/König 2004b, plan 2).

Fig. 3. Bratislava-Kapitulská street. Trench III/04, plan of research with marked objects (numbering scheme sustained from Hoššo/Koóšová/König 2004b, plan 3). Legend: a – object 5/04 and 7/04, end of 16th to beginning of 17th century; b – object 8/04, second half of 14th beginning of 15th century; c – object 6/04, half of 14th century; d – object 1/04, 2/04, 3/04, 4/04. Legend: 1 – object 2/04, grey-yellow loose sand, dark grey clay, red blobs of burned clay, charcoals; 2 – **object 6/04, mainly red, sporadically brown burned clay** (in blobs and in stains), grey clay, charcoals; 3 – object 6/04, dark grey to brown clay, stones, sporadically with blobs of burned clay (small number), charcoals; 4 – object 6/04, light grey burned clay, burned blobs of clay (minimal amount); 5 – object 6/04, light grey clay sporadically markedly mixed with yellow loess sometimes with dispersed small blobs of red burned clay with charcoals; 6 – yellow loess – sterile subsoil; 7 – object 5/04-A, charcoals of greater size, red burned clay, dark grey clay, stones; 8 – object 5/04-B, grey-yellow loamy loess, brown clay (lighter as the one marked as number 3), brown-grey clay; 9 – object 1/04, boleráz group, dark grey to brown clay, sporadically mixed with brown-yellow loess and blobs of red burned clay, stones, charcoals (small number); 10 – **object 7/04, the modern history**, object 4/04, La Tène Period, dark grey to brown clay, richly mixed with charcoals; 11 – object 3/04, La Tène Period, black-grey clay, sporadically mixed with blobs of red burned clay, charcoals; 13 – object 6/04, black-grey clay (darker shade as clay number 3), fragments of daub, charcoals; 15 – concrete base (with bricks and stones).

Fig. 4. Bratislava-Kapitulská street. Trench III/04, northern part. 1 – in the ground plan of trench outlining objects 3/04, 4/04, 5/04 and to western profile extending object 7/04, in the background objects 6/04 and 8/04 (by Hoššo/Koóšová/König 2004b, fig. 6; 9). Legend: 1 – object 3/04; 2 – object 4/04; 3 – object 5/04; 4 – object 7/04.

Fig. 5. Bratislava-Kapitulská street. Cross-section of analysed objects 5/04, 7/04 and 8/04 (by Hoššo/Koóšová/König 2004b, plan 13). Height is in meters above sea level. Legend: 1 – 5/04 part A; 2 – 5/04 part B; 3 – 5/04 part C; 4 – layer of sand without findings.

Fig. 6. Bratislava-Kapitulská street. Object 5/04 after digging out the filling (by Hoššo/Koóšová/König 2004b, fig. 17).

Fig. 7. Bratislava-Kapitulská street. Photographs of findings from objects 5/04, 7/04 and 8/04. 1 – Bronze; 2 – ceramic; 3–6, 8 – iron; 7 – bone. Scale: a – 1, 3–7; b – 2, 8.

Fig. 8. Bratislava-Kapitulská street. Western profile of trench III/04 (by Hoššo/Koóšová/König 2004b, plan 9). Legend: 1 – concrete panel; 2 – gravel sub-base under panel; 3 – brown clay, stones, bricks, accumulated material; 4 – yellow-brown loam, sterile subsoil; 5 – gravel, socket for utility lines and cable; 6 – surface brown clay; 7 – brown ceramic duct; 8 – reddish clay; 9 – mortar socket of duct; 10 – yellowish clay; 11 – object 7/04, dark brown to black non-homogenous clay at the level of bottom mixed with charcoals and fragments of bricks; 12 – sand; 13 – dark brown clay; 14 – object 6B/04, light brown clay; 15 – object 6B/04, red-brown clay; 16 – object 6B/04, black homogeneous clay; 17 – dark brown clay; 18 – reddish clay; 19 – red-brown clay; 20 – dark brown to black clay; 21 – red burned clay, charcoals, daub.

Fig. 9. Bratislava-Kapitulská street. Trench IIIa/04, plan of trench with greyed object 6/04 (numbering scheme sustained from Hoššo/Koóšová/König 2004b, plan 4). Legend: 2 – yellow loess (sterile subsoil); 4 – mortar; 5 – brown to light brown soil; 6 – dark brown soil; 7 – stone; 8 – dark brown soil.

Fig. 10. Bratislava-Kapitulská street. Cross-section of analysed object 7/04 (by Hoššo/Koóšová/König 2004b, plan 13). Height is in meters above sea level.

Fig. 11. Bratislava-Kapitulská street. Cross-section of analysed object 8/04 (by Hoššo/Koóšová/König 2004b, plan 13). Height is in meters above sea level.

Fig. 12. Bratislava-Kapitulská street. Object 8/04 after digging out the filling (by Hoššo/Koóšová/König 2004b, fig. 36b).

Pl. I. Bratislava-Kapitulská street. Selection of ceramic vessels from object 5/04.

Pl. II. Bratislava-Kapitulská street. Selection of ceramic vessels from object 7/04.

Pl. III. Bratislava-Kapitulská street. Selection of ceramic vessels from object 8/04.

Tab. 1. Bratislava-Kapitulská street. Database of data of ceramic vessels. Legend: 1 – code number of subject; 2 – number of object; 3 – type of vessel; 4 – number of subject; 5 – number of fragments of subject; 6 – presence of rim; 7 – presence of gutter; 8 – presence of base; 9 – state of preservation of base; 10 – signs of cutting down of vessel from pottery wheel; 11 – presence of body; 12 – state of preservation of body; 13–20 – decoration of vessels (13 – decoration with channelling; 14 – taking-off material from surface of vessel; 15 – grid decoration; 16 – streaks on surface of vessel; 17 – decoration with stamps; 18 – decoration with S-tile; 19 – plastic decoration; 20 – imprints of nails); 21–22 – marks on vessels (21 – presence of mark on the rip or on the handle of vessel; 22 – presence of mark on base of vessel); 23–26 – colour of vessels (23 – grey; 24 – red to brown; 25 – white; 26 – orange); 27 – glazing; 28 – presence of graphite in vessels; 29 – set-back of neck from body of vessel; 30–35 – size of parts of vessel, in mm (30 – average thickness; 31 – thickness of rim; 32 – thickness of base/handle of lid; 33 – height of vessel; 34 – diameter of rim; 35 – diameter of base/handle of lid). List of abbreviations: H – pot, Ph – cup, Pk – lid, M – bowl, Pn – pan, Z – storage vessel, D – jar, N – ladle or pan, ? – undefined vessel.

Translated by author

ANTROPOLOGICKÝ ROZBOR KOSTROVÉHO MATERIÁLU Z VÝSKUMU ZANIKNUTÉHO STREDOVEKÉHO KOSTOLA V RADOLI-„KOSCELISKU“ V ROKU 2013¹

Mária Tonková – Marián Samuel – Danko Majerčíková

Kľúčové slová: Slovensko, Radol'a, stredovek, kostol, antropologická analýza, paleopatológia

Key words: Slovakia, Radol'a, Middle Ages, Church, Anthropological analysis, paleopathology

Anthropological Analysis of skeletal Remains from Research of defunct Medieval Church in Radol'a-“Koscelisko” in the year 2013

This contribution presents osteoanthropological analysis of individuals from archaeological excavations of the defunct medieval church (13th–15th century) from Radol'a (dist. Kysucké Nové Mesto) carried out in 2013. Osteo-anthropological material belonged to three male, one likely male, five female, five non-adult individuals and one adult individual of undetermined gender. In this study, we focused on basic anthropological characteristics of cranial and post-cranial skeletons, we evaluated epigenetic marks and paleopathological signs of skeletal remains.

ÚVOD

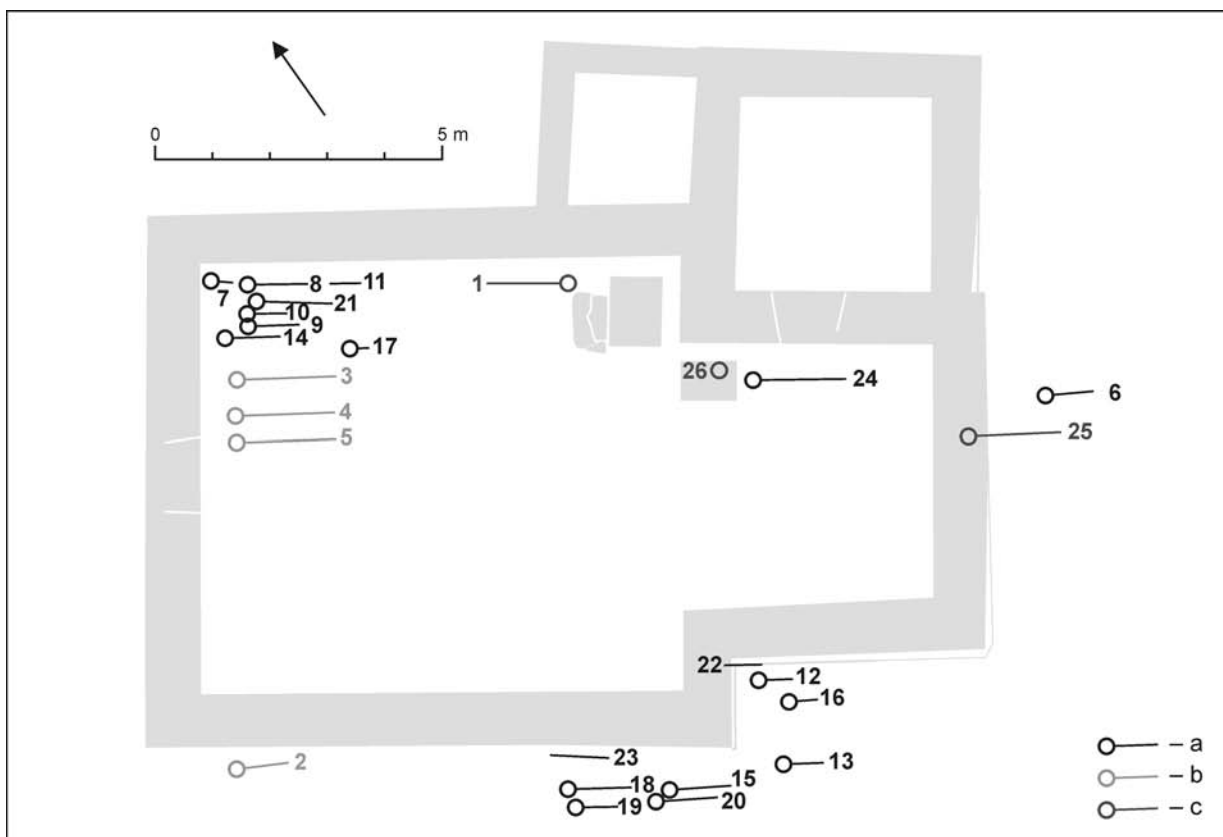
Zaniknutý kostol v Radoli-Koscelisku je najstaršia sakrálna stavba na území Kysúc. V rokoch 2012–2013 sa uskutočnil revízný a zisťovací archeologický výskum kostola, počas ktorého sa odkrylo 25 hrobov (obr. 1). Príspevok prezentuje antropologický rozbor kostrového materiálu z 15 hrobov preskúmaných v roku 2013.

ZÁKLADNÉ ÚDAJE O LOKALITE

Lokalita „Koscelisko“ sa nachádza pri Kysuckom Novom Meste, nad sútokom Kysuce a Vadičovského potoka, na samom okraji výrazného ostrožného výbežku Veľké Vreteno. Poloha je z troch strán ohraničená strmými svahmi až zrázmi a jej okraj sa nachádza vyše 30 m nad nivou rieky. Hrebeň výbežku, asi 60 m od jeho východného okraja, pretínajú zvyšky valu ohraničujúceho smerom na SZ plochu s rozlohou približne 40 árov.

O kostole v Radoli nás informuje len minimum stredovekých písomných prameňov. V súpise pápežských desiatok z rokov 1332–1337 sa Radol'a spomína ako jediná farnosť na Kysuciach. Farár Peter (*Petrus de Radola*) vyplatil kolektorom desiatok vo výške šesť grošov (*Sedlák 2008, 54*). Ďalšie stredoveké písomné pramene nám nie sú známe, po zániku kostola (prvá polovica 15. stor.) sa do jeho ruín ešte istý čas pochovávalo, no už v prvej polovici 17. stor. sa plocha využívala na poľnohospodárske účely a ruiny kostola sa stali zdrojom stavebného materiálu pre neďaleký renesančný kaštieľ, ktorý bol postavený pod návrším. Dnešný obecný cintorín je od pôvodného stredovekého vzdialený asi 160 m južnejšie.

¹ Príspevok vznikol v rámci grantového projektu 2/0156/14 a 2/0170/15 agentúry VEGA.

Obr. 1. Radola-„Koscelisko“. Pôdorys kostola s vyznačením polohy odkrytých hrobov. Legenda: a – hroby analyzované v príspevku; b – hroby odkryté v roku 2012; c – hroby odkryté v roku 1956. Plán M. Samuel.

Krátky prehľad výsledkov archeologických výskumov a prieskumov na lokalite

Opevnená poloha, sakrálna toponymia i miestna tradícia „prepadnutého kostola“ podnietili pomerne skorý záujem bádateľov o túto lokalitu. „Koscelisko“ zahrnul do mapky prehistorických pamiatok na Kysuciach už K. Andel (1928, 96, 97). Eneolitické osídlenie lokality potvrdil nález kamennej hladenej sekery z jemnozrnného pieskovca (Andel 1929, 175). Ešte v 40. rokoch 20. stor. boli na „Koscelisku“ pozorovateľné nepatrné zvyšky múrov zaniknutej sakrálnej stavby, ako na to spomína R. Marsina (2008, 30). V roku 1947 A. Petrovský-Šichman uskutočnil obhliadku polohy. V zarastenom teréne rozpoznal vyvýšeninu oválneho pôdorysu, ktorá prečnievala nad okolitý terén. Predpokladal, že sa jedná o zvyšky zaniknutej „kostolnej stavby“ a vzhľadom na prítomnosť neďalekého valu sa domnieval, že ide o lokalitu s kostolom na hrádke (Petrovský-Šichman 1963, 232). Snahy majiteľa pozemku upraviť terén na oráčinu vyvolali v roku 1956 potrebu uskutočniť na lokalite záchranný archeologický výskum, ktorý sa realizoval pod vedením A. Petrovského-Šichmana ešte v tom istom roku. Počas neho sa identifikoval pôdorys jednodôvového románskeho kostola so západným vstupom, kvadratickou (takmer štvorcovou) svätyňou a štvorcovou sakristiou na severnej strane. Odkryli sa tri hroby. Hrob v interiéri pri severnej stene lode bol zahĺbený už do deštrukcie kostola, podobne aj pohreb dieťaťa uloženého v nádobe sa uskutočnil až po zániku kostola. Pri hĺbení jamy pre uloženie nádoby poškodili murivo ambónu. Tretí hrob sa nachádzal pri východnej exteriérovej stene svätyne. Kostra v hrobe sa však neodkryla celá. Dolná časť končatín zachádzala za profily sondy a horná časť trupu s lebku pod základy svätyne. Táto skutočnosť vyvolala otázky o stratigrafickom vzťahu medzi hrobom a stavbou. A. Petrovský-Šichman síce konštatoval, že hrob je pravdepodobne starší ako murivo kostola a možno súvisí so staršou drevenou stavbou, ale súčasne nevylučoval ani možnosť, že zosnulý bol intencionálne pochovaný pod murivo základov kostola (Petrovský-Šichman 1963, 237). Na túto možnosť poukazujú hrudky malty nachádzané v hline nad kosterou a orientácia hrobu zhodná s dlhšou osou stavby. Pri určovaní doby výstavby kostola sa autor vý-

skumu opieral o ústnu informáciu a nepublikovanú písomnú analýzu V. Mencla. Na základe nej A. Petrovský-Šichman predpokladal vznik objektu v druhej tretine 13. stor., presnejšie medzi rokmi 1240–1270 (Petrovský-Šichman 1963, 248–249). Pri datovaní vychádzal aj z celkovej dispozície stavby a nálezu fragmentu kamenného profilovaného architektonického článku, pochádzajúceho zrejme z hlavného portálu kostola. Zánik kostola autor výskumu dával do súvislosti s vpádom husitov cez Jablunkovský priesmyk v roku 1429 (Petrovský-Šichman 1963, 256).

V rokoch 1988–1990 preskúmala M. Ďurišová časť kostolného cintorína západne a južne od kostola (Ďurišová 1991; 1992; 1994; Timková 1990). Podľa nej sa okolo kostola rozprestieral len nevelký cintorín s rozlohou približne dva áre, ktorý siahal len do vzdialenosti približne 11 m od päty deštrukcie kostola. Predpokladané ohradenie kostola s cintorínom kamenným múrom, resp. inou konštrukciou, sa nezachytilo. Odkrytých bolo spolu 16 hrobov s jednotnou orientáciou Z-V a dva ploché náhrobné kamene v sekundárnej polohe. Zaznamenala sa superpozícia niektorých hrobov, v jednom prípade aj sekundárny protivampirický zásah do hrobu. Na základe stratigrafických súvislostí a nálezov vyčlenila štyri horizonty pochovávaní, od najneskôr polovice 13. stor. do polovice 15. stor. (Ďurišová 1994, 21, 22). Hrob ležiaci čiastočne pod základmi svätyne (odkrytý ešte v roku 1956) považovala za jednoznačný dôkaz pochovávaní pred výstavbou kostola.

V rokoch 2012–2013 sa uskutočnil revízný výskum sakrálnej stavby, s cieľom overiť výsledky predchádzajúcich výskumov a získať nové poznatky o lokalite. Odkryl sa celý pôdorys kostola, preskúmala sa značná časť interiéru a niekoľko plôch v exteriéri stavby. Ukázalo sa, že sakristia je zrejme pôvodnou súčasťou kostola a nie je mladšia ako to predpokladal A. Petrovský-Šichman. Na severnej strane kostola sa odkryli zvyšky murovanej kostnice pristavanej k stenám lode a sakristie. Získané nálezy a stratigrafické situácie neumožnili spresniť, resp. posunúť čas výstavby kostola pred predpokladané obdobie vzniku. Výrazná vrstva uhlíkov a prepálenej hliny v interieri aj exteriéri kostola, ako aj nález strelky do kuše pod vrstvou deštrukcie potvrdili úvahy o násilnom zániku sakrálnej stavby v prvej polovici 15. stor. (Majerčíková/Samuel/Furman 2013; Samuel/Majerčíková/Furman 2014; v tlači).

Hroby a pochovávanie

Počas doterajších výskumov sa celkovo na lokalite preskúmalo 42 hrobov, z toho 14 v interieri kostola a 28 na príhlom cintoríne. Antropologická analýza bola uskutočnená zatiaľ len na skeletoch z výskumnej sezóny 2012 (Hukelová 2012). Všetky hroby (nepočítajúc pohreb dieťaťa v nádobe) preskúmané v kostole a jeho bezprostrednom okolí boli orientované paralelne s dlhšou osou stavby (SZ-JV), okrem jediného hrobu zapusteného do ruín kostola (hrob 1), ktorý mal hlavu na JV strane. Mŕtvi boli uložení v polohe na chrbte, odlišnosti sa prejavovali len v uložení rúk. Väčšina mala ruky uložené pozdĺž tela, príp. bola jedna ruka voľne položená na panve. Prekřížené ruky boli zachytené len v najmladšom hrobe 1. Hrobové jamy väčšinou nebolo možné identifikovať. Pri niektorých hroboch sa zistili zvyšky rakiev. O ich existencii svedčia aj početné kince a úlomky z nich, ktoré sa nachádzali v zásype hrobov (obr. 2–5).

Hroby boli väčšinou bez nálezov, len v niekoľkých sa našli drobné ozdoby a mince. V hrobe 3 mal mŕtvy na hrudi jednoduchý bronzový prsteň a pri nohe drobnú pravouhlú železnú pracku. Podobná železná pracka bola objavená v hrobe 1. Ležala pri panve. V hrobe 23, tiež pri panve, sa nachádzala menšia hviezdicovitá bronzová spona. Podobná sa našla v zásype hrobu 16. Pri dvoch kostrách (H4, H24) sa našli aj drobné mince, parvy Žigmunda Luxemburského z rokov 1387–1427 (Hunka et al., v tlači). M. Ďurišová našla počas výskumu v roku 1990 v hrobe 8/90 bronzový štítkový prsteň s motívom kráčajúceho vtáka, ktorý mal mŕtvy navlečený na prste pravej ruky. Ďalší prsteň, resp. štítok s geometrickou výzdobou, pochádza z hrobu 7/90, kde sa našiel medzi stehennými kosťami (Ďurišová 1994, 21).

Na cintoríne okolo kostola sa pochovávalo aj pod náhrobnými kameňmi. Tento spôsob pochovávaní sa na Slovensku vyskytuje od 11. stor. do začiatku 14. stor. (Hanuliak 1989). V súčasnosti na Slovensku evidujeme takmer 40 lokalít s ich výskytom, Radola je prvou lokalitou z Kysúc. Dva ploché náhrobné kamene uložené v sekundárnej polohe sa našli pri výskume cintorína v rokoch 1988–1990, ďalšie dva v roku 2013. Jeden fragment náhrobného kameňa ležal v sekundárnej polohe v deštrukcii pri východnej stene svätyne, druhý prekryval hrob (H 23), ktorý bol vyhlbený pri južnej stene lode kostola (obr. 5).

Takmer všetky hroby (okrem hrobov 1 a 26) boli vyhlbené do mäkkej žltej hliny a v podložnej tvrdej červenohnedej hline sa už nenachádzali. Keďže hroby v interieri nenarušili vrstvu prepálenej hliny a uhlíkov, je zjavné, že vznikli v dobe existencie kostola. Výnimkou je len hrob 1, zahĺbený cez vrstvu deštrukcie a prepálenú vrstvu plytko pod úroveň podlahy kostola a hrob dieťaťa pochovaného v nádobe pri ambóne vo svätyňi. Hroby v interieri kostola boli zahĺbené pomerne plytko pod úroveň dlážky (25–60 cm), hroby

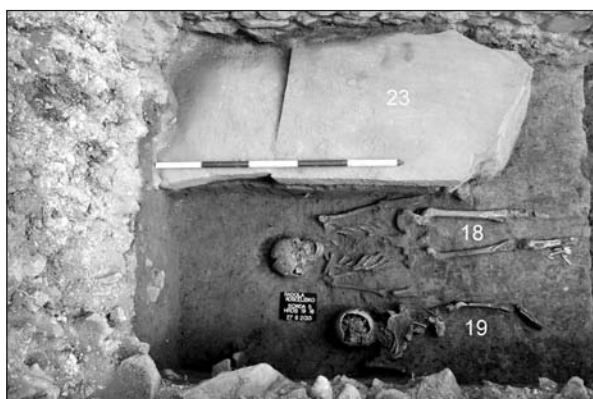
Obr. 2. Radola-„Koscelisko“. Hroby odkryté v severozápadnom rohu lode kostola. Foto D. Majerčíková.

Obr. 3. Radola-„Koscelisko“. Hrob odkrytý v severozápadnom rohu lode kostola. Foto D. Majerčíková.

Obr. 4. Radola-„Koscelisko“. Hroby odkryté v exteriéri kostola pri juhovýchodnom nároží lode. Foto D. Majerčíková.

Obr. 5. Radola-„Koscelisko“. Hroby odkryté v exteriéri kostola pri južnej stene lode. Foto D. Majerčíková.

na cintoríne len o niečo hlbšie (27–104 cm). O intenzívnom pochovávaní svedčí superpozícia niektorých hrobov či poškodenie starších hrobov pri kopaní mladších. Dôkazom početného pochovávaní je aj výstavba kostnice. Aj hustota pochovávaní v interiéri stavby bola značná. V severozápadnej časti lode kostola sa na ploche s rozlohou približne 10,5 m² preskúmal terén až po intaktné podklozie. Na tejto relatívne malej ploche sa odkrylo alebo čiastočne odkrylo 11 hrobov. Pri predpoklade rovnakej hustoty pochovávaní v ostatných častiach lode by počet hrobov len v lodi kostola mohol dosiahnuť počet 60–70.

Okrem dvoch prípadov (hrob 22 a 25), všetky hroby rešpektovali múry kostola. Zatiaľ čo o hrobe objavenom v roku 1956 pri východnej stene svätyne nemožno jednoznačne konštatovať, že je starší ako murovaná sakrálna stavba, hrob 22, odkrytý pri južnej stene svätyne bol s veľkou pravdepodobnosťou poškodený budovaním základov kostola.

Opis hrobov

Hrob 1

Sonda 2/1956 (4/2012). Interiér kostola. Orientácia JV (hlava) -SZ, poloha na chrbte, ruky prekrižené na panve. Muž, 45–60 rokov. Hrobová jama nezachytená. Pri panve železná pracka.

Hrob 2

Sonda 1/2012. Cintorín. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte. Pohlavie neurčené, vek asi 8 rokov. Hrobová jama nezachytená. Bez nálezov.

Hrob 3

Sonda 3/2012. Interiér kostola. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte, ruky pozdĺž tela. Muž, 30–40 rokov. Hrobová jama nezachytená. Na prsiach bronzový prsteň bez štítka, pri nohách pravouhlá železná pracka.

Hrob 4

Sonda 3/2012. Interiér kostola. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte, ľavá ruka pozdĺž tela. Muž, 45–60 rokov. Hrobová jama nezachytená. Pod ľavou nohou minca.

Hrob 5

Sonda 3/2012. Interiér kostola. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte, ľavá ruka položená na panve. Muž, 45–60 rokov. Hrobová jama nezachytená. Bez nálezov.

Hrob 6

Sonda 4/2013. Cinterín. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte, ľavá ruka pozdĺž tela, pravá položená na panve. Hrobová jama nezachytená. Bez nálezov.

Hrob 7

Sonda 2/2013. Interiér kostola. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte. Hrobová jama nezachytená. Bez nálezov.

Hrob 8

Sonda 2/2013. Interiér kostola. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte, ruky pozdĺž tela. Hrobová jama nezachytená. Bez nálezov.

Hrob 9

Sonda 2/2013. Interiér kostola. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte. Dieťa. Hrobová jama nezachytená. Bez nálezov.

Hrob 10

Sonda 2/2013. Interiér kostola. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte, ruky pozdĺž tela. Hrobová jama nezachytená, zachované drevo z rakvy. Bez nálezov.

Hrob 11

Sonda 2/2013. Interiér kostola. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte, ruky pozdĺž tela. Hrobová jama nezachytená, zachované drevo z rakvy. Bez nálezov.

Hrob 12

Sonda 5/2013. Cinterín. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte, ruky pozdĺž tela. Dieťa. Hrobová jama nezachytená, zachované drevo z rakvy. Bez nálezov.

Hrob 13

Sonda 5/2013. Cinterín. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte, pravá ruka pozdĺž tela. Hrobová jama nezachytená, viditeľné obrysy pravouhlej drevenej rakvy. Bez nálezov.

Hrob 14

Sonda 2/2013. Interiér kostola. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte, ľavá ruka pozdĺž tela. Hrobová jama nezachytená. Bez nálezov.

Hrob 15

Sonda 5/2013. Cinterín. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte, ľavá ruka položená na panve, pravá pozdĺž tela, čiastočne prekrytá panvou. Hrobová jama nezachytená. Bez nálezov.

Hrob 16

Sonda 5/2013. Cinterín. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte. Hrobová jama nezachytená. Bez nálezov.

Hrob 17

Sonda 2/2013. Interiér kostola. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte. Hrobová jama nezachytená. Bez nálezov.

Hrob 18

Sonda 5/2013. Cinterín. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte, ruky pozdĺž tela. Hrobová jama nezachytená. Bez nálezov.

Hrob 19

Sonda 5/2013. Cinterín. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte. Hrobová jama nezachytená. Bez nálezov.

Hrob 20

Sonda 5/2013. Cinterín. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte. Hrobová jama nezachytená. Bez nálezov.

Hrob 21

Sonda 2/2013. Interiér kostola. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte, ľavá ruka položená na panve, pravá pozdĺž tela. Hrobová jama nezachytená. Bez nálezov.

Hrob 22

Sonda 5/2013. Cinterín. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte. Hrobová jama nezachytená. Bez nálezov. Hrob zachádza pod múr kostola.

Hrob 23

Sonda 5/2013. Cinterín. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte. Hrobová jama nezachytená. Nad hrobom náhrobný kameň. V miestach panvy malá hviezdovitá spona.

Hrob 24

Sonda 3/2013 (4/2012). Interiér kostola, svätyňa. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte, ľavá ruka položená na okraji panvy, pravá pozdĺž tela. Hrobová jama nezachytená. Pri lakti ľavej ruky minca.

Hrob 25

Sonda 2/1956 (8/2012). Cintorín. Orientácia SZ-JV, poloha na chrbte. Hrobová jama nezachytená. Bez nálezov.

Hrob 26

Sonda 2/1956 (4/2012). Interiér kostola, ambón vo svätyni. Kostra dieťaťa v nádobe.

Osteologická analýza

Z archeologického výskumu v roku 2013 sa pre antropologickú analýzu zachovalo 15 jedincov. Pod nižší počet zachovaných kostrových pozostatkov sa podpísali aj procesy diagenézy, hlavne pomerne agresívne pôdne podmienky. Povrch niektorých zachovaných kostrových pozostatkov bol veľmi popraskaný, vyleptaný. V niektorých prípadoch sa kostrový materiál pri exhumácii vyslovene rozpadal a nebol zachovaný pre antropologickú analýzu.

Osteologický materiál bol spracovaný základnými morfoskopickým a morfometrickým metódami (Knussmann 1988; Martin/Saller 1957). Telesná výška jedincov bola vypočítaná podľa metodiky T. Sjøvolda (1990) a kapacita mozgovne podľa H. Welckera (1885).

Pohlavie nedospelých jedincov sme odhadli na základe morfologického hodnotenia pohlavne rozdielnych znakov na lebke a panve podľa H. Schutkowského (1993). U dospelých jedincov bolo pohlavie odhadnuté použitím metodík autorov G. Acsádiho a J. Nemeskériho (1970), D. Ferembacha, I. Schwidetzkeho, M. Stloukala (1980), J. Brůžeka (1991) a V. Novotného (1979).

Pre potreby odhadu veku sme pri nedospelých jedincoch postupovali podľa schémy vývinu chrupu D. H. Übelakera (1978) a bola aplikovaná aj metodika využívajúca vzťah dĺžky dlhých končatín v závislosti od veku podľa M. Stloukala a H. Hanákovej (1978). Taktiež sme hodnotili vek nedospelých jedincov aj pomocou metodiky určujúcej vek na základe metrických charakteristík lopatky a panvových kostí podľa A. Florkowského a T. Kozłowského (1994). Vek dospelých jedincov sme odhadli pomocou metódy R. S. Meindla a C. O. Lovejoya (1985), využívajúcu obliteráciu ektokraniálnych švov a metódy hodnotiacej morfologické zmeny chrupu (Lovejoy 1985).

Základný screening epigenetických znakov sme uskutočnili podľa postupov uvádzaných v publikácii M. Stloukala et al. (1999) a paleopatologické zmeny na kostnom tkanive sme detegovali podľa viacerých autorov (Horácková/Strouhal/Vargová 2004; Ortner 2003; Ortner/Putschar 1981).

Charakteristika jedincov²

Z celkového počtu 15 jedincov patrili kostrové pozostatky troch jedincov mužskému pohlaviu (20%), päť jedincov bolo ženského pohlavia (33,33%), rovnako päť jedincov prislúchalo pravdepodobne mužom (25%, vrátane nedospelých jedincov) a pozostatky troch jedincov predstavovali neurčené pohlavie (15%, vrátane nedospelých jedincov; tabeľa 1).

Z rozloženia vekových kategórií sme zaznamenali 10 jedincov (66,67%) vo vekových kategóriách dospelých a päť jedincov (33,33%) v kategóriách nedospelých (diagram 1).

Vzhľadom na nižší počet jedincov v sledovanom súbore prinášame v tejto štúdii individuálnu charakteristiku každého jedinca. Okrem zachovanosti kostrového materiálu popisujeme aj stav chrupu, pozorované epigenetické znaky a patologické zmeny na kostrových pozostatkoch s obrazovou prílohou (obr. 6–33)³. Fotografie lebiek je-

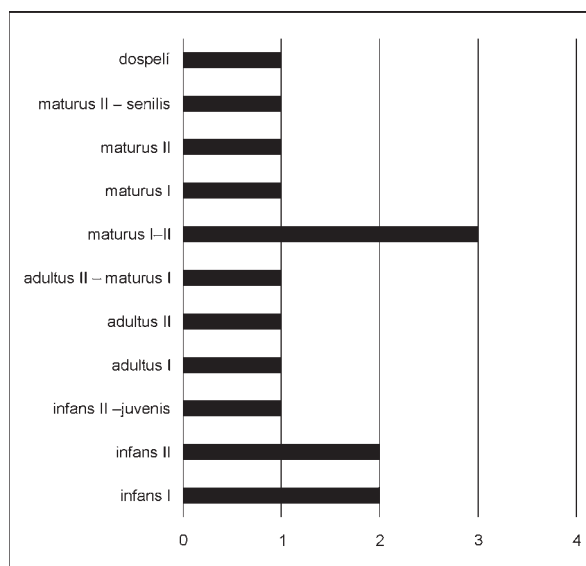
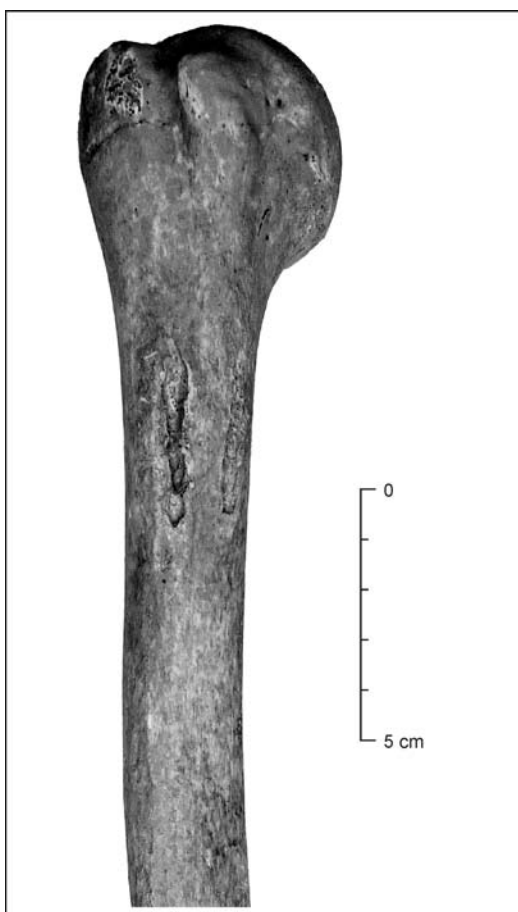

Diagram 1. Vekové zloženie sledovaného súboru.

² Zoznam použitých skratiek je uvedený na str. 122.

³ Foto M. Tonková.

Obr. 6. Radoľa-„Koscelisko“. Hrob 6. *Fossa pectoralis major, fossa teres*.

IHDF dx.: eury mé rny 85,29; IHDF sin.: eury mé rny 85,71.

Hrob 7

Nedospelý jedinec (pp. muž), infans II – juvenis (11–15 rokov).

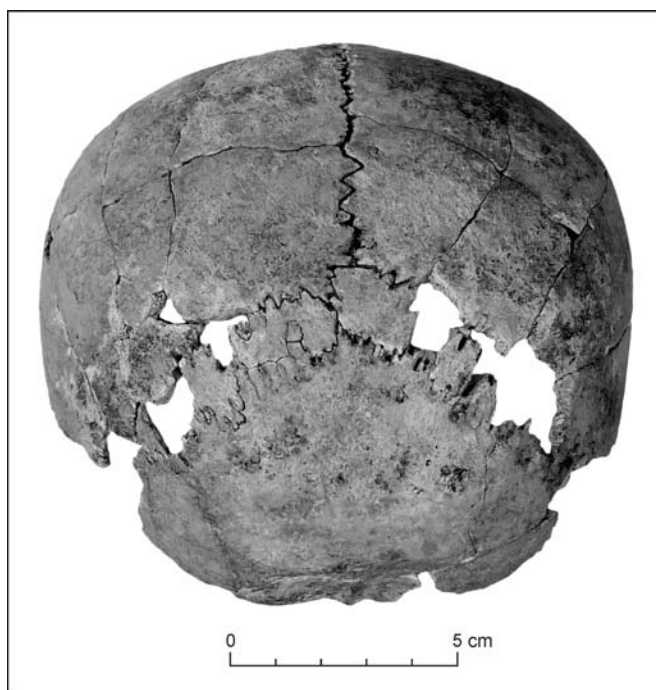
Lebka: mozgová časť (*ossiculum lambdae, ossiculum suturae lambdoidea*; obr. 7), čeľusť a sánka.

Osová kostra: fragmenty rebier, šesť krčných stavcov, niektoré defektné (C1 – pravdepodobne *spina bifida anterior*, posteriórny oblúk je PM zlomený a nemožno určiť, či ide aj o *spina bifida posterior*; obr. 8), 11 tiel hrudných a lumbálnych stavcov.

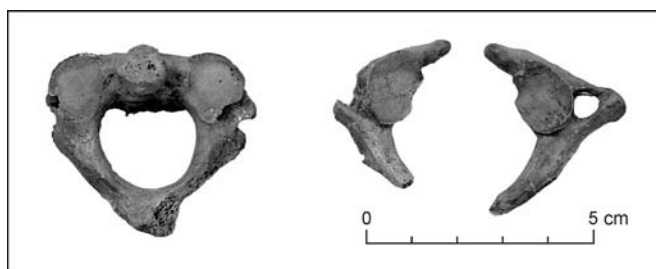
Horné končatiny: kľúčna kosť pravej strany, scapula *dx. et sin.* – len fragmenty v okolí *cavitas glenoidalis*, časť *margo medialis* a *processus coracoideus*), ramenné kosti.

Dolné končatiny: neprítomné.

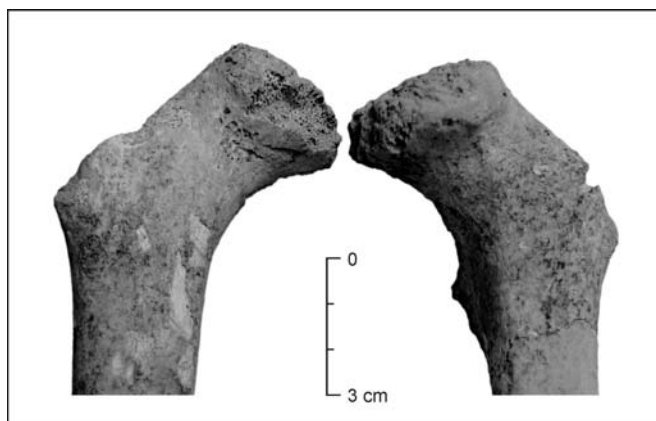
Paleopatologické zmeny: nezistené.

Obr. 7. Radoľa-„Koscelisko“. Hrob 7. *Ossiculum lambdae, ossiculum suturae lambdoidea*.

Obr. 8. Radoľa-„Koscelisko“. Hrob 7. *Spina bifida anterior C1*.

Obr. 9. Radoľa-„Koscelisko“. Hrob 8. *Cribra femoris*.

Hrob 8

Nedospelý jedinec (pp. muž), infans II (8–12 rokov), kosti korodované.

Lebka: PM deformovaná mozgová časť, čeľusť a sánka.

Osová kostra: *manubrium sterni*, fragmenty rebier, päť krčných stavcov (C2–C6), dva hrudné stavce (Th1, Th2), telá približne 13 stavcov z hrudnej a driekovej oblasti, dva krížové stavce.

Horné končatiny: *clavicula dx. et sin., scapula dx. et sin., humerus dx. et sin., radius* – časť diafýzy, *ulna dx. et sin.*

Dolné končatiny: *os illium dx. et sin., os ischii dx. et sin., os pubis dx. et sin., femur dx. et sin.* (vrátane epifýz), *tibia dx. et sin.* (vrátane epifýz), *talus dx. et sin., calcaneus dx. et sin.*, kosti nohy (štyri kusy).

Paleopatologické zmeny: *femur dx.* – *cribra femoris* (obr. 9).

Cudzie kosti: časť diafýzy *fibuly* dospelého jedinca, proximálna epifýza *tibie* nedospelého jedinca.

Hrob 9

Nedospelý jedinec (pp. muž), infans I (2–5 rokov).

Lebka: PM deformovaná lebka, fragmenty.

Osová kostra: telá približne 16 stavcov, S5 krížovej kosti, *costae* vo fragmentárnom stave.

Horné končatiny: *clavicula sin., clavicula dx.* – len *extremities acromialis*, *scapula sin.* – *cavitas glenoidalis* a časť *margo lateralis*, časť proximálnej diafýzy ľavej ramennej kosti.

Dolné končatiny: *os illium dx. et sin., os ischii dx. et sin., femur dx. et sin.* (vrátane epifýz), *tibia dx. et sin.* (diafýzy), *fibula dx. et sin.* (diafýzy), kosti nohy (päť kusov), *metatarsalia I.*

Paleopatologické zmeny: náznaky *cribra orbita-lia*, *cribra femoris*.

Cudzie kosti: kosti dospelého jedinca – článok prsta ruky (jeden kus), článok prsta nohy (jeden kus).

Hrob 10

Nedospelý jedinec (neurčeného pohlavia), infans II (7–9 rokov).

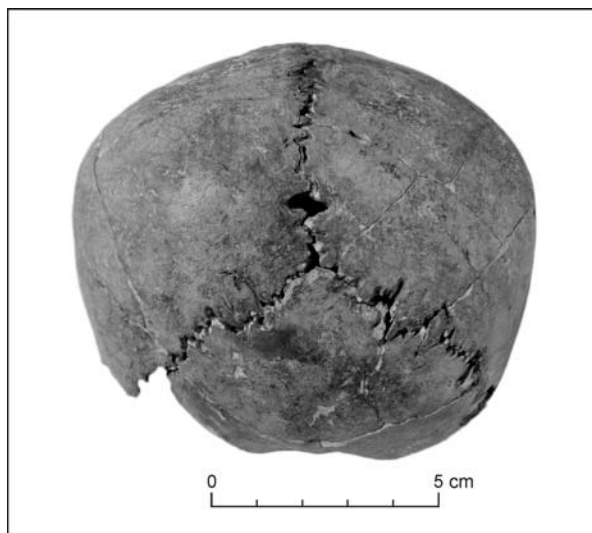
Lebka: PM deformovaná, *ossiculum suturae lambdae*, *ossiculum suturae sagittalis* (obr. 10).

Osová kostra: rebrá vo fragmentárnom stave, sedem krčných stavcov, 14 tiel hrudných a lumbálnych stavcov so zlomkami trňovitých výbežkov niektorých stavcov, štyri krížové stavce. Sledovali sme nezrastený predný oblúk C1 (obr. 11), avšak ku kompletnému spojeniu počas života dochádza medzi 5–9 rokom, preto nemusí ísť o anomáliu, ale len o vývinové štádium, resp. mierne oneskorenú maturáciu kostí.

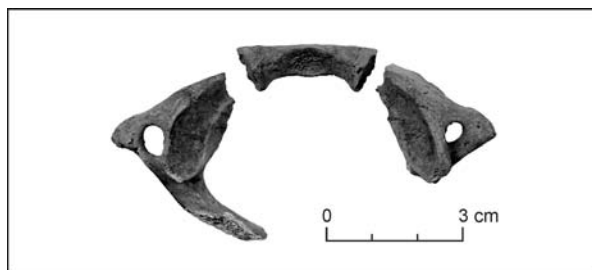
Horné končatiny: *clavicula dx. et sin., scapula dx. et sin.* vo forme *cavitas glenoidalis* s prislúchajúcim *margo lateralis*, *humerus dx. et sin.* (vrátane hlavic a dolných epifýz), *radius dx. et sin., ulna dx. et sin., metacarpalia* (päť kusov), články prstov (päť kusov).

Dolné končatiny: *os illium dx. et sin., os ischii dx. et sin., femur dx. et sin.* (vrátane hlavic a dolných epifýz), *tibia dx. et sin.* (vrátane epifýz), *fibula dx., fibula sin.* – časť diafýzy, členkové a päťové kosti, zlomky tarzálnych kostí, *metatarsalia I–V dx. et sin.*

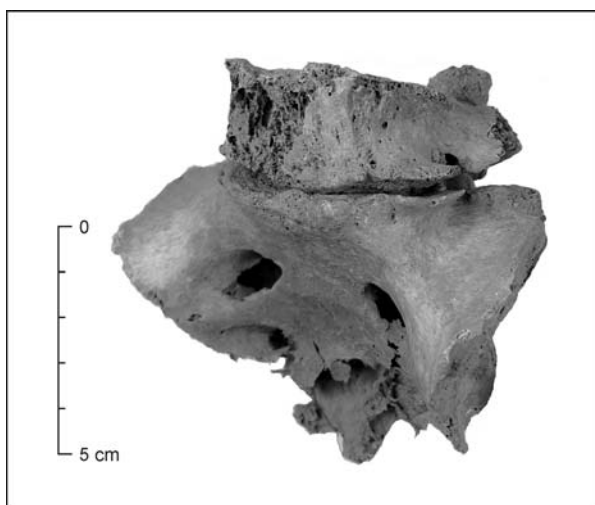
Paleopatologické zmeny: nezistené.

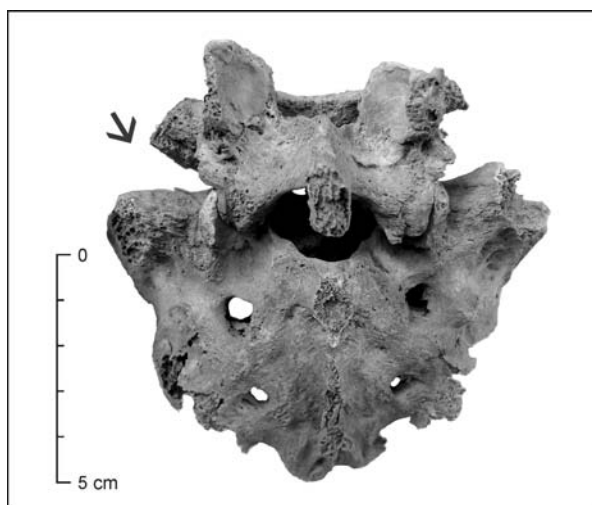
Obr. 10. Radoľa „Koscelisko“. Hrob 10. *Ossiculum suturae sagittalis*.

Obr. 11. Radoľa „Koscelisko“. Hrob 10. Nezrastený predný oblúk C1.

Obr. 12. Radofa-„Koscelisko“. Hrob 11. Lavostranná čiastočná sakralizácia L5.

Obr. 13. Radofa-„Koscelisko“. Hrob 11. Lavostranná čiastočná sakralizácia L5, pohľad zozadu.

Hrob 11

Žena (DS = -0,92), maturus I–II (40–59 rokov).

Lebka: neprítomná.

Osová kostra: fragmenty rebier, šesť poškodených stavcov (Th12–L5), ostatné stavce predstavujú len fragmenty, poškodená krížová kosť – len báza s dvoma stavcami a aurikulárne plôšky (*facies articularis sacralis access sin.* – čiastočná sakralizácia; obr. 12; 13).

Horné končatiny: *radius dx.*, *radius sin.* – bez proximálnej epifýzy, *ulna dx.* – bez distálnej epifýzy, *ulna sin.* – len diafýza, karpálne kosti (*os capitatum dx. et sin.*, *os scaphoideum dx. et sin.*), metakarpálne kosti I, II, III ľavej ruky a článku prstov (I. rad – dva kusy, II. rad – štyri kusy, III. rad – jeden kus).

Dolné končatiny: poškodené panvové kosti oboch strán bez zachovania lonovej kosti, ľavá stehnová kosť bez distálnej epifýzy.

Paleopatologické zmeny: degeneratívne kostné zmeny na stavcoch, konkrétne spondylóza L1 – L5 a S1 krížovej kosti, spondylartróza *superior et inferior* L1, L2 a L3, spondylartróza *superior* S1 krížovej kosti, Schmorlove uzly *inferior* L1 a L2, Schmorlove uzly *superior et inferior* L3 a L4, Schmorlove uzly *superior* L5, pozorovaná pravokonná skolióza.

Cudzie kosti: *metatarsalia I dx.* nedospelého jedinca.

Metrická charakteristika: ISDF sin.: slabo pilastrický 107,69; IHDF sin.: eurymérny 87,88.

Hrob 12

Nedospelý jedinec (pp. muž), infans I (približne 3 roky).

Lebka: len mandibula.

Osová kostra: costae, telá stavcov so zlomkami trňovitých výbežkov (12 stavcov).

Horné končatiny: *clavicula sin.*, *scapula dx. et sin.* (*cavitas glenoidalis* s prislúchajúcim *margo lateralis*), *humerus dx.* – diafýza s distálnou časťou bez epifýzy, *humerus sin.*, *radius dx.* – diafýza s distálnou časťou bez epifýzy, *radius sin.*, *ulna dx. et sin.*, kosti rúk (päť kusov).

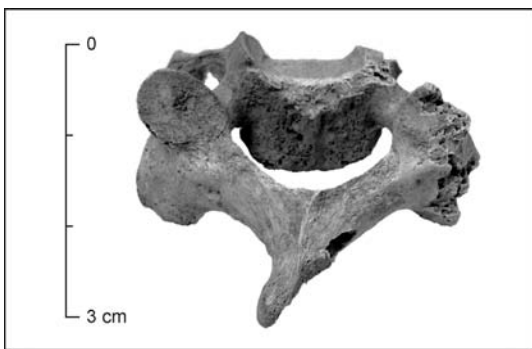
Dolné končatiny: *os illium dx. et sin.*, *os ischii dx. et sin.*, *femur dx. et sin.* (vrátane epifýz), časť diafýzy *tibiae* a *fibuly* bez určenia lateralit, kosti nôh (šesť kusov).

Paleopatologické zmeny: nezistené.

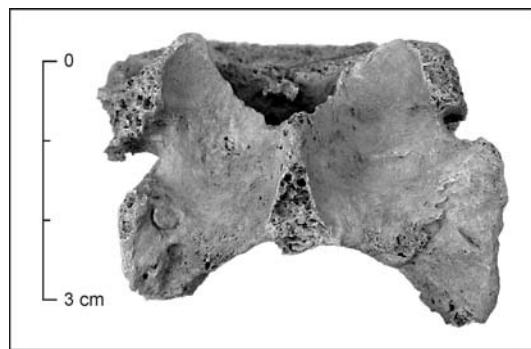
Hrob 13

Žena (DS = -0,92), maturus I – II (40–59 rokov).

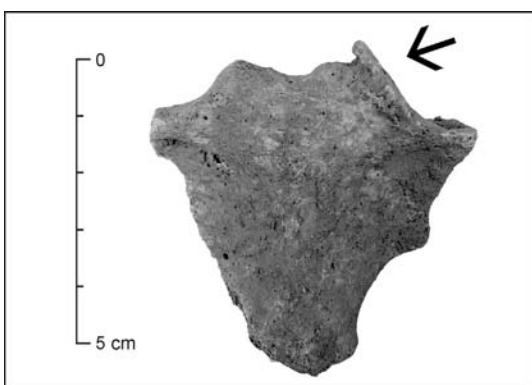
Lebka: Tab. I., PM poškodená, bez pravej tvárovej časti (pravá očníca a čeľusť pravej strany), pozorované *sutura supranasalis* (cik-cak tvaru), *ossa suturae lambdoidea (dx. et sin.)* a *ossa suturae sagittalis*.

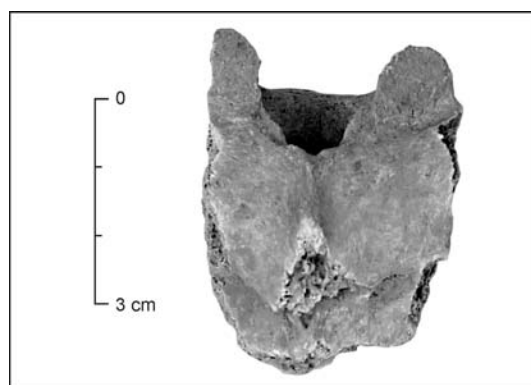
Obr. 14. Radola-„Koscelisko“. Hrob 13. IV zlomený *processus spinosus bipartitus* C4.

Obr. 15. Radola-„Koscelisko“. Hrob 13. Spondylóza L5.

Obr. 16. Radola-„Koscelisko“. Hrob 13. Artrotické zmeny na *manubrium sterni* v mieste *incisura clavicularis*.

Obr. 17. Radola-„Koscelisko“. Hrob 13. Synostotický blok dvoch tel hrudných stavcov, pohľad zozadu.

Chrup: štyri zachované zuby (28, 33, 34, 35), päť postmortálne stratených zubov (22, 24, 25, 32, 43), 14 intravitálne stratených zubov (23, 26, 27, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48), dovedna 23 zachovaných alveol. Zápalový proces, pravdepodobne absces, bol detegovaný v alveolách po zuboch 26, 37 a 38.

Osová kostra: päť krčných stavcov, dva hrudné stavce a štyri telá hrudných stavcov, dva lumbálne stavce a dve telá lumbálnych stavcov, poškodená krížová kosť so zachovanou bázou a *partes lateralis*, *manubrium sterni*, *processus xiphoideus* a časť tela hrudnej kosti, úlomky rebier.

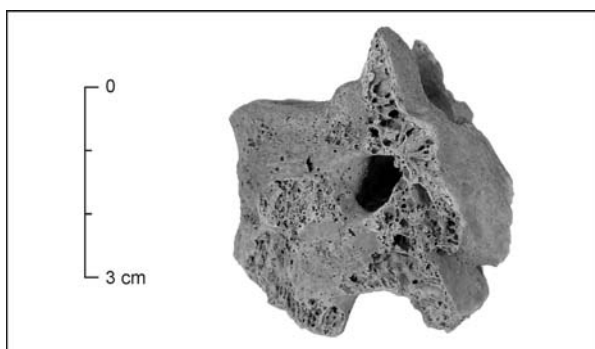
Horné končatiny: *clavicula dx* – PM zlomené *extremitas sternalis* aj *acromialis*, *clavicula sin.*, *scapula dx.* – *cavitas glenoidalis*, *acromion*, *scapula sin.* – *cavitas glenoidalis*, *acromion*, *processus coracoideus* s prislúchajúcim *margo lateralis*, *humerus dx. et sin.*, pravá vretenná kosť bez proximálnej epifýzy a ľavá vretenná kosť PM zlomená v strede diafýzy (bez zachovania odlomenej diafýzy), *ulna dx.*, *ulna sin.* – PM zlomená distálna epifýza, metakarpálne kosti I a IV pravej ruky, články prstov (I. rad dva kusy, II. rad dva kusy).

Dolné končatiny: panvové kosti značne PM deštruované bez zachovaných lonových kostí, metatarzálna kosť II (*dx.*) a I (*sin.*), jeden článok prstov z I. radu.

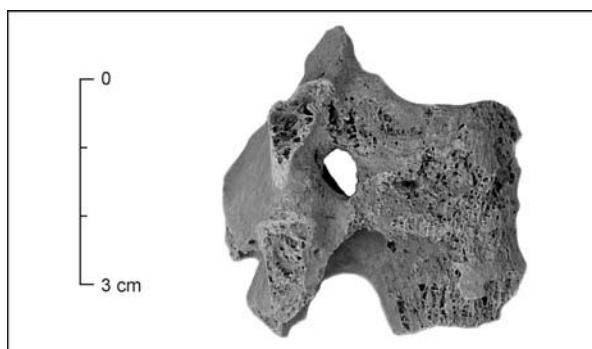
Paleopatologické zmeny: *processus spinosus bipartitus* C4 pravdepodobne. IV zlomený a zhojený v posunom do ľavej strany (obr. 14), *spondylarthrosis superior* C7, *spondylarthrosis inferior* C6, L5 – spondylóza (obr. 15), ďalej spondylóza dvoch neurčených tel lumbálnych stavcov, artrotické zmeny na *clavicule* v mieste komunikácie s hrudnou kosťou, a na *manubriu sterni*, konkrétne v *incisura clavicularis sin.* (obr. 16), pozorovaný synostotický blok dvoch tel hrudných stavcov, buď v dôsledku degeneratívneho ochorenia alebo ako sprievodný jav kongenitálnych ochorení, vzhľadom na to, že nebolo robené vyšetrenie RTG, CT, nie je možné s presnosťou určiť príčinu tohto bloku stavcov (obr. 17; 18; 19).

Cudzie kosti: fragment lebky dospelého jedinca.

Metrická charakteristika: M38: oligenkefal (1174 cm³); I1: brachykran (83,44); I2: hypsikran (76,69); I3: tapeinokran (91,91); I3a: vysoký HKI (83,61); I4: hypsikran (63,19); I5: tapeinokran (75,74); I37: veľmi malý ML (141,33); I42 sin.: chamaekonch (70,73).

Obr. 18. Radofa-„Koscelisko“. Hrob 13. Synostotický blok dvoch tel hrudných stavcov, pohľad zľava.

Obr. 19. Radofa-„Koscelisko“. Hrob 13. Synostotický blok dvoch tel hrudných stavcov, pohľad sprava.

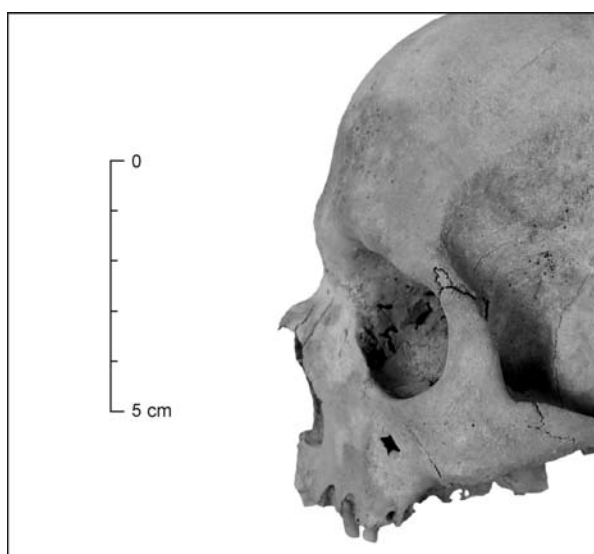
Hrob 14

Žena (DS = -1,11), maturus II – senilis (50+).

Lebka: Tab. II., čiastočne PM poškodená v oblasti pravej spánkovej kosti, pozorovaná *sutura supranasalis* (rovná), *ossiculum suturae fronto-zygomaticus* (obr. 20), *ossiculum suturae lambdoidea* vľavo.

Chrup: 15 zachovaných zubov (13, 24, 25, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 42, 43, 44, 47, 48), tri postmortálne stratené (33, 41, 45), 14 intravitálne stratených zubov (11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 46), 32 zachovaných alveol. Kariézne boli zuby 36 a 37, zuby 24 a 25 predstavovali iba koreňové torzá (môžeme predpokladať kazy). Cystu sme detegovali u zubov 16, 17, 36 a 37. Znaky osteomyelitídy (obr. 21) sme pozorovali v miestach alveol 18 a 45, 46, 47, 48.

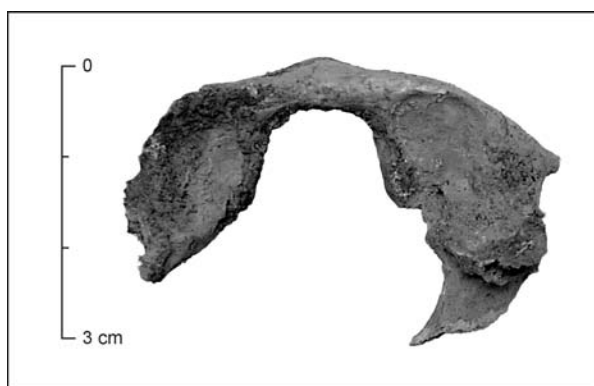
Osová kostra: mierne poškodené stavce, z krčných stavcov zachovaný len *processus articularis atlasu* a *dens axis*, 10 hrudných stavcov (Th3–Th12, z toho Th3 len ako *processus spinosus*), päť lumbálnych stavcov, krížová kosť (*spina bifida occulta*; obr. 23), *os coccygis*, hrudná kosť vo forme fragmentu tela hrudnej kosti, defektné rebrá.

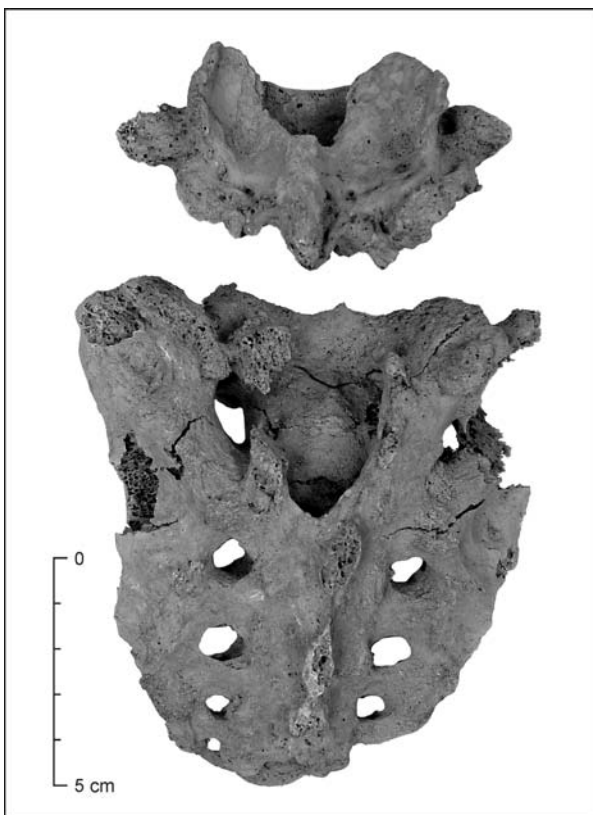
Obr. 20. Radofa-„Koscelisko“. Hrob 14. *Ossiculum suturae fronto-zygomaticus*.

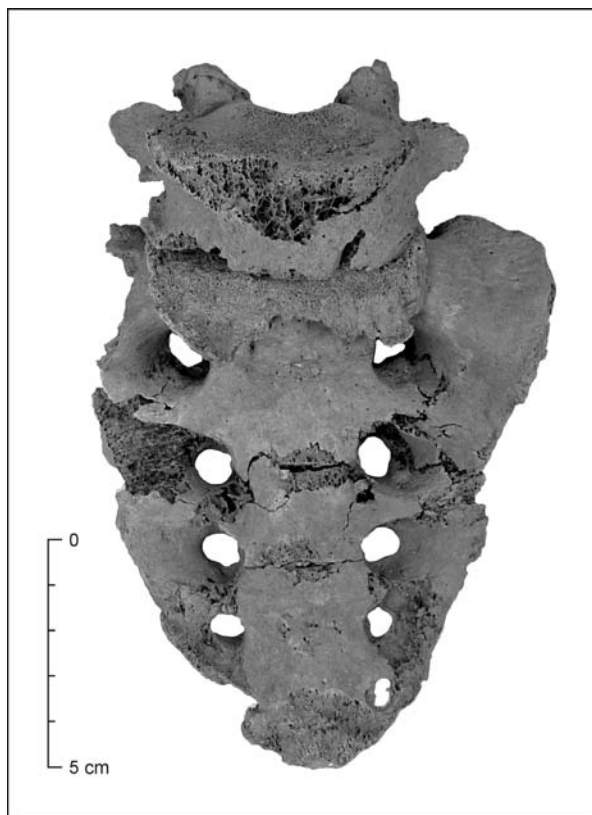
Obr. 21. Radofa-„Koscelisko“. Hrob 14. Osteomyelitída, čeľusť.

Obr. 22. Radofa-„Koscelisko“. Hrob 14. Artrotické zmeny *facies articularis superior C1*.

Obr. 23. Radola-„Koscelisko“. Hrob 14. *Spina bifida occulta*, spondylóza L5.

Obr. 24. Radola-„Koscelisko“. Hrob 14. Spondylóza L5 a S1, s vytvorením kostného lemu na báze krížovej kosti.

Horné končatiny: *clavicula sin.* – prítomná trikrát (pp. prímes), *humerus sin.* – diafýza bez epifýz, *radius et ulna* – pravdepodobne ľavej strany, zachované len diafýzy, metakarpálne kosti pravej ruky I, II.

Dolné končatiny: poškodené panvové kosti (chýbajú lonové kosti), *femur dx. et sin.*, *tibia dx.* (bez proximálnej epifýzy), *patella sin.*, *talus dx.*, *cuneiforme intermedium sin.*, metatarzálne kosti pravej nohy I, II.

Paleopatologické zmeny: spondylóza pozorovaná na stavcoch a na krížovej kosti, v oblasti medzi L5 a krížovou kosťou veľmi výrazná spondylartróza (obr. 23; 24), spondylóza tiel stavcov Th10–12, spondylartróza C1 a okcipitálnych kondylov na lebke (obr. 22) a spondylartróza superior L3, L4, L5, spondylartróza inferior L4 a L5, Schmorlove uzly inferior Th7 a Th8 (obr. 25), *concha bullosa*, *femur dx. et sin.* – eburnácia distálnych epifýz.

Metrická charakteristika: M38: oligenkefal (1294 cm³); I1: mezokran (77,01); I2: ortokran (74,14); I3: metriokran (96,27); I3a: vysoký HKI (83,77); I4: orthokran (62,64); I5: metriokran (81,34); I37: veľmi malý ML (145,67); I42 dx.: chamaekonch (71,05); I42 sin.: mezokonch (78,38); I48: chamaerin (51,11); VP (*Sjøvold* 1990): malá (144,00 cm); ISDF dx.: slabo pilastrický 100,00; ISDF sin.: nepilastrický 91,67; IHDF dx.: platymérny 75,00; IHDF sin.: platymérny 75,86; ISDT dx.: euryknémny 72,00; IDTFN dx.: euryknémny 72,41.

Hrob 15

Žena (DS = -1,25), adultus II – maturus I (30–49 rokov).

Lebka: zachovaná len mandibula s PM zlomeným *processus articularis mandibulae sin.*

Chrup: deväť zachovaných zubov (23, 32, 33, 34, 35, 44, 45, 47, 48), dva postmortálne stratené zuby (42, 43), päť intravitálne stratených zubov (31, 36, 37, 41, 46), 16 zachovaných alveol. Zubný kaz bol detegovaný na zuboch 47 a 48, granulóm v mieste zuba 46. Zub 38 chýba, nakoľko nebolo robené RTG vyšetrenie, môžeme predpokladať retináciu aj hypodonciu zuba.

Obr. 25. Radola-„Koscelisko“. Hrob 14. Spondylóza lumbálnych stavcov, pohľad zhora.

Osová kostra: defektné alebo fragmentárne stavce, päť krčných stavcov a samostatný *dens axis* (PM stav), približne šesť hrudných a tri lumbálne stavce, hrudná kosť – fragment z *manubrium sterni*, defektné rebrá.

Horné končatiny: *clavicula dx. et sin.*, *scapula dx. et sin.* vo forme fragmentu okolo *cavitas glenoidalis*, *humerus dx. et sin.* – bez proximálnych epifýz, *radius dx.* – časť diafýzy, *radius sin.* – PM zlomený, *ulna dx. et sin.* – bez zachovania *caput ulnae*, *os scaphoideum dx.*, metakarpálne kosti IV oboch rúk, jeden článok prstov II. radu.

Dolné končatiny: defektné panvové kosti (bez lonových kostí), *femur dx.* – bez zachovania hlavice, *femur sin.*, *tibia dx. et sin.* – len diafýzy s distálnymi epifýzami, *fibula dx. et sin.* – len i diafýz, *calcaneus dx. et sin.*, *talus dx. et sin.*, dva zlomky metatarzálnych kostí.

Paleopatologické zmeny: nezistené.

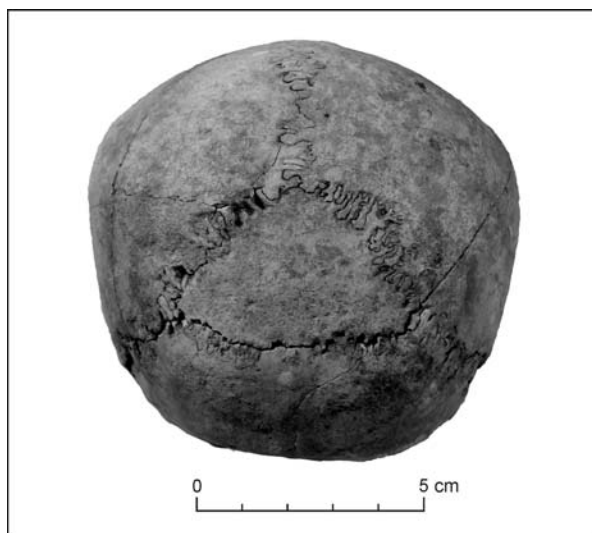
Metrická charakteristika: VP (Sjøvold 1990): vysoká (165,71 cm); ISDF dx.: stredne pilastrický 112,00; ISDF sin.: slabo pilastrický 104,00; IHDF sin.: stenométny 113,79; ISDT sin.: euryknémny 70,37; IDTFN sin.: mezoknémny 68,97.

Hrob 16

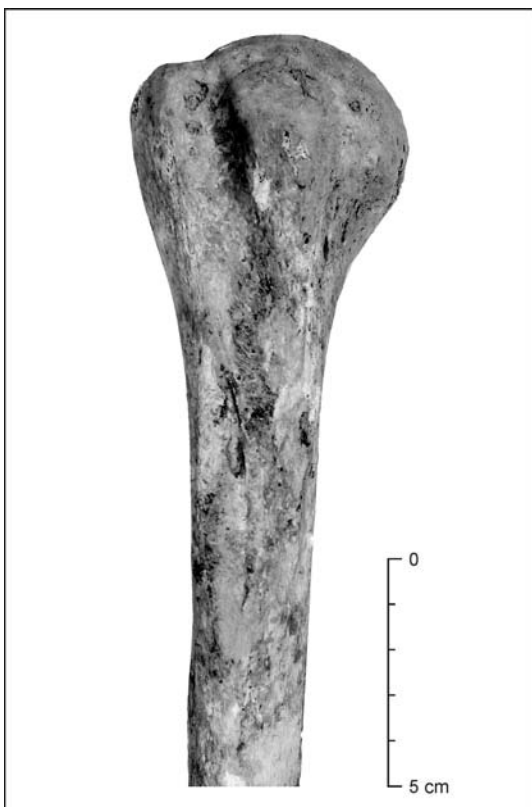
Muž (DS = 1,08), maturus I (40–49 rokov).

Lebka: Tab. III., prítomná *os Incae* (obr. 26), *ossiculum suturae lambdoidea dx. et sin.*,

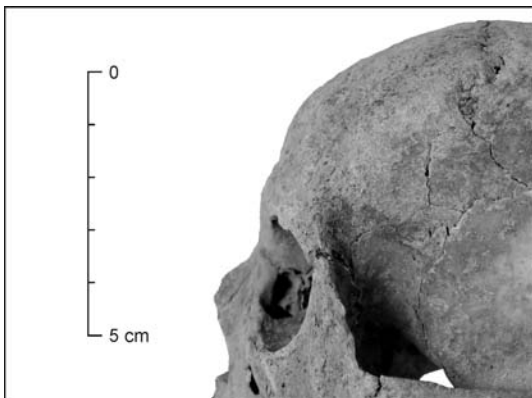
Čhrup: 23 zachovaných zubov (12, 14, 15, 18, 21, 23, 24, 25, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 42, 43, 44,

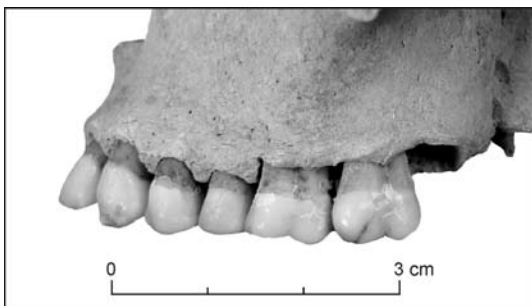
Obr. 26. Radola-„Koscelisko“. Hrob 16. *Os Incae*.

Obr. 27. Radoľa „Koscelisko“. Hrob 16. *Fossa pectoralis major*.

Obr. 28. Radoľa „Koscelisko“. Hrob 17. *Os epiptericum sin.*

Obr. 29. Radoľa „Koscelisko“. Hrob 17. *Parastylus* zub 27.

45, 46, 47, 48), štyri postmortálne stratené zuby (11, 13, 22, 41), päť intravitálne stratených zubov (16, 17, 26, 27, 36), 31 zachovaných alveol. Zubný kaz bol detegovaný na zube 47. Zuby 35 a 46 predstavovali iba koreňové torzá (kde môžeme predpokladať kazy).

Osová kostra: jazyčka, mierne poškodené stavce (sedem krčných, 12 hrudných a päť lumbálnych stavcov), poškodené a defektné rebrá.

Horné končatiny: *clavicula dx. et sin., scapula dx. (cavitas glenoidalis, acromion, s prislúchajúcim margo lateralis), scapula sin. (cavitas glenoidalis, acromion, processus coracoideus s prislúchajúcim margo lateralis), humerus dx. et sin. (na pravej ramennej kosti fossa pectoralis major, obr. 27), radius dx. et sin. – len proximálne časti, ulna dx. et sin. – zachované len incisura trochlearis a časti diafýz).*

Dolné končatiny: neprítomné.

Paleopatologické zmeny: *concha bullosa*, znaky spondylózy na Th a L stavcoch (výraznejšie na L stavcoch), Schmorlove uzly superior (L1), Schmorlove uzly superior et inferior (Th11, Th12), pravdepodobne v dôsledku fyzickej záťaže pozorujeme mohutnejšie a robustnejšie kosti na pravej strane, konkrétne pravú kľúčnu a ramennú kosť.

Metrická charakteristika: I1: mezokran (78,92); I4: orthokran (61,08); I5: tapeinokran (77,40); VP (Sjøvold 1990): stredná (166,79 cm).

Hrob 17

Žena (DS = -1,05), adultus II (30–39 rokov).

Lebka: Tab. IV., mierne poškodená lebka, pozorované *ossiculum lambdae, ossiculum suturae lambdoidea dx. et sin., os epiptericum dx. et sin.* (obr. 28).

Chrup: 29 zachovaných zubov (11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48), tri postmortálne stratené zuby (18, 21, 28), 32 zachovaných alveol. Pozorovaný parastylus horných druhých stoličiek (zuby 17 a 27; obr. 29) – paramolárny hrbček na bukálnej ploche meziobukálneho hrbčeka.

Osová kostra: takmer nepoškodené stavce (päť krčných a zlomky ďalších dvoch, 12 hrudných stavcov, dva lumbálne stavce), slabo poškodené *sternum – manubrium* a časť *corpusu*, pozorované *fenestratio corporis sterni* (obr. 30), defektné rebrá.

Horné končatiny: *clavicula dx. et sin., scapula dx. (cavitas glenoidalis, acromion, s prislúchajúcim margo lateralis), scapula sin. (cavitas glenoidalis,*

s prislúchajúcim *margo lateralis*), *humerus dx.*, *humerus sin.* – len diafýza.

Dolné končatiny: neprítomné.

Paleopatologické zmeny: *osteofyty* L2, Th12 – IV zlomený *processus transversus*, L1 – IV zlomený *processus costarius* (obr. 31; 32).

Cudzie kosti: *pars petrosa dx.* dospelého jedinca.

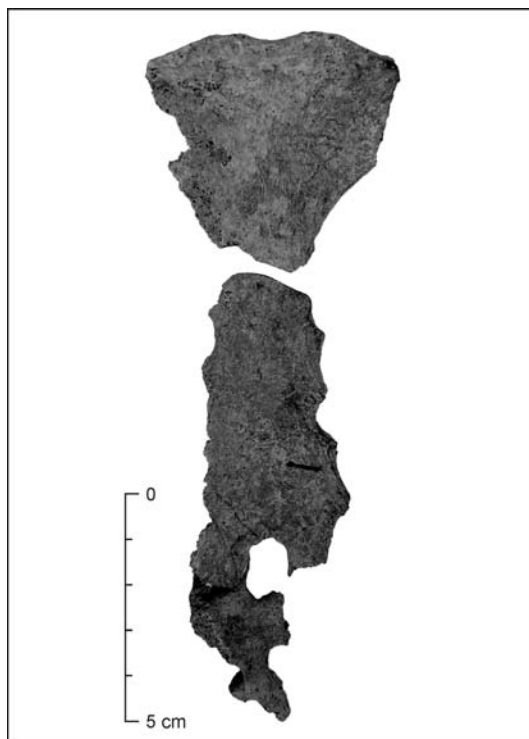
Metrická charakteristika: M38: oligenkefal (1232 cm³); I1: hyperbrachykran (87,80); I2: hypsikran (76,22); I3: tapeinokran (86,81); I3a: stredný HKI (81,17); I4: hypsikran (65,85); I5: tapeinokran (75,00); I37: veľmi malý ML (144,33); I38: euryprozop (82,81); I39: euryén (48,44); I42 dx.: chamaekonch (74,36); I42 sin.: mezokonch (81,58); I48: mezin (50,00); I54: brachyuran (125,53); I60: mezinát (102,20); I71: malý (88,89); I73a: stredný (71,09); VP (*Sjøvold* 1990): podstredná (152,49 cm).

Hrob 21

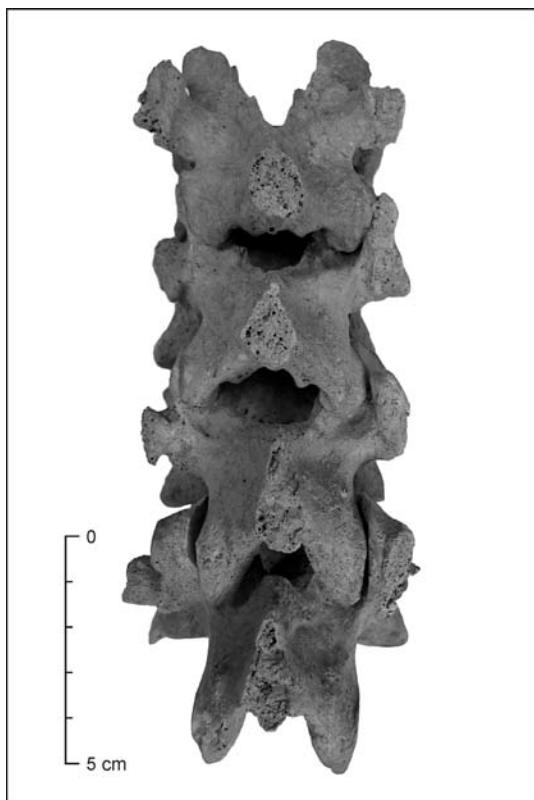
Pp. muž, maturus I–II (40–59 rokov).

Lebka: Tab. V., veľmi korodovaná lebka vo forme samostatného kalvária a časti čeľuste a časti sánky, pozorovaná ossa suturae sagittalis.

Chrup: 27 zachovaných zubov (11, 12, 12, 13, 14, 15, 16, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 41,

Obr. 30. Radoľa-„Koscelisko“. Hrob 17. *Fenestratio corporis sterni*.

Obr. 31. Radoľa-„Koscelisko“. Hrob 17. Pohľad zozadu na Th 11, 12 a L1, 2. Th12 – IV zlomený *processus transversus*, L1 – IV zlomený *processus costarius*.

Obr. 32. Radoľa-„Koscelisko“. Hrob 17. Pohľad zľava na Th 11, 12 a L1, 2. Th12 – IV zlomený *processus transversus*, L1 – IV zlomený *processus costarius*.

42, 43, 44, 45, 46, 47, 48), dva intravitálne stratené zuby (17, 36), 29 zachovaných alveol. Zubný kaz bol detegovaný na zuboch 16 a 26, granulóm sme zaznamenali v mieste zuba 46, pozorovali sme hyperdonciu zuba 12 (obr. 33) a retináciu alebo hypodonciu zuba 38 (nakolko nebolo robené RTG vyšetrenie, nemožno určiť presný dôvod chýbania zuba 38).

Osová kostra: defektné a fragmentárne stavce (štyri krčné, päť hrudných a tri lumbálne), dva defektné fragmenty rebier.

Horné končatiny: clavicula sin., scapula dx. et sin. (veľmi korodovaná, len oblasť cavitas glenoidalis a prislúchajúcej časti kosti), veľmi korodované ramenné kosti (prvá zachovaná len ak diafýza, ľavá ako diafýza s epikondyliami), radius sin. – len korodovaná diafýza, ulna dx. – len korodovaná diafýza, ulna sin. – incisura trochlearis a časť diafýzy.

Dolné končatiny: veľmi poškodené bedrové kosti, femur dex. et sin. značne poškodené, tibia dx. et sin. – veľmi poškodené, distálna epifýza fibuly dx., zlomky diafýzy fibuly sin., calcaneus dx. et sin., talus dx. et sin.

Paleopatologické zmeny: nezistené.

Metrická charakteristika: VP (Sjøvold 1990): vysoká (176,12 cm).

Hrob 22

Neurčené pohlavie, dospelý jedinec bližšie neurčeného veku.

Lebka: neprítomná.

Osová kostra: štyri úlomky rebier, päť zlomkov lumbálnych stavcov.

Horné končatiny: korodované zlomky proximálnych epifýz vretennej a lakťovej kosti pravej strany.

Dolné končatiny: veľmi zle zachovaná časť pravej panvovej kosti (časť *os ischiii* a *os illium*), hlavica a diafýza pravej stehnovkej kosti, diafýzy holenných kostí.

Paleopatologické zmeny: nezistené.

Hrob 24

Muž (DS = 1,02), maturus II (50–59 rokov).

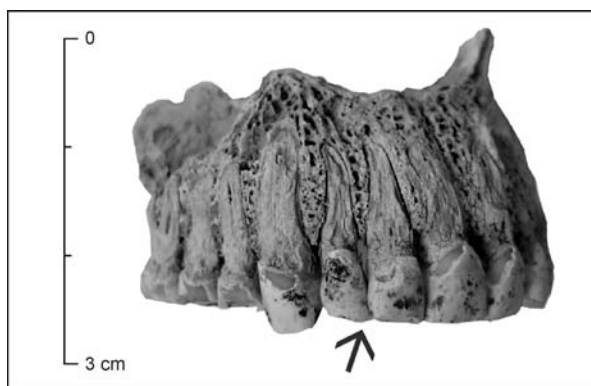
Lebka: Tab. VI., kráanium s korodovaným povrchom kostí.

Chrup: 24 zachovaných zubov (11, 12, 13, 15, 18, 21, 22, 23, 25, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48), postmortálne stratený zub 14, sedem intravitálne stratených zubov (16, 17, 24, 26, 27, 36, 47), 32 zachovaných alveol. Zubný kaz bol detegovaný na zube 22 a 35, zuby 13 a 25 predstavovali iba koreňové torzá (kde môžeme predpokladať kazy).

Osová kostra: mierne poškodené stavce (sedem krčných, 12 hrudných a päť lumbálnych stavcov), krížová kosť, mierne poškodená hrudná kosť (*manubrium et corpus sterni*), defektné a fragmentárne rebra.

Horné končatiny: clavicula dx. et sin., scapula dx. et sin. (cavitas glenoidalis, acromion, processus coracoideus s prislúchajúcim margo lateralis), humerus dx. et sin., radius dx. (bez hlavice), radius sin., ulna dx. (bez distálnej epifýzy), ulna sin., os scaphoideum dx. et sin., os capitatum dx. et sin., os lunatum sin., os trapezium sin., os trapezoideum sin., metakarpálne kosti I, II, III, IV pravej ruky a metakarpálne kosti I, II, III, IV a V ľavej ruky, články prstov (I. rad deväť kusov, II. rad štyri kusy a III. rad jeden kus).

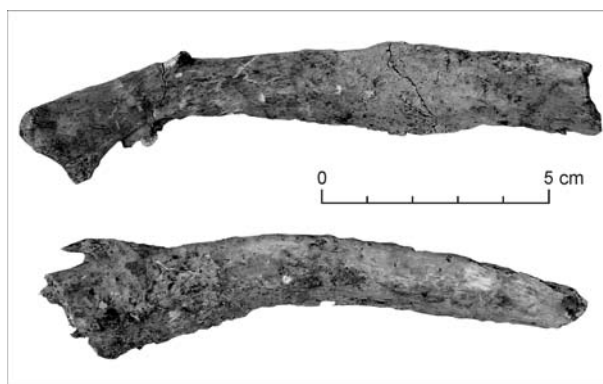
Dolné končatiny: os coxae dx. (bez lonovej kosti), os coxae sin., femur dx. et sin., patella sin., tibia dx. et sin. (bez distálnych epifýz), fibula dx. et sin. – len diafýzy so zlomkov pravej hlavice, calcaneus dx. et sin., talus dx. et sin., os naviculare dx. et sin., os cuneiforme mediale sin., os cuneiforme laterale sin., metatarzálne kosti pravej nohy I, II, IV (2x), V, metatarzálna kosť II ľavej nohy.

Obr. 33. Radola-„Koscelisko“. Hrob 21. Hyperdoncia zuba 12.

Paleopatologické zmeny: pravdepodobne v dôsledku fyzickej záťaže pozorujeme mohutnejšiu a robustnejšiu pravú kľúčnu kosť, počiatočné znaky spondylózy na lumbálnych stavcoch, stav po *fracturae costae sin.* (obr. 34).

Metrická charakteristika: I3: tapeinokran (83,77); I5: tapeinokran (77,92); I39: euryén (48,18); I42 dx.: chamaekonch (69,05); I42 sin.: chamaekonch (71,43); I48: chamaerin (57,45); I54: mezuran (113,73); I60: mezognát (101,01); I71: malý (88,96); I73a: stredný (70,07); VP (*Sjovold* 1990): vysoká (171,42 cm); ISDF dx.: veľmi pilastrický 125,00; ISDF sin.: veľmi pilastrický 133,33; IHDF dx.: stenométny 106,45; IHDF sin.: euryométny 96,88; ISDT dx.: euryknémny 70,59; ISDT sin.: euryknémny 72,73; IDTFN dx.: euryknémny 71,43; IDTFN sin.: mezoknémny 68,57.

Obr. 34. Radoľa „Koscelisko“. Hrob 24. IV zlomené *costae sin.*

ZÁVER

Celkovo sa z archeologického výskumu v rokoch 2012–2013 pre antropologickú analýzu zachovalo 20 jedincov. Niektoré kostrové pozostatky boli vo veľmi zlom stave, resp. úplne strávené, v dôsledku pôsobenia agresívnych pôdných podmienok.

Kostrový súbor z prvej výskumnej sezóny v roku 2012 spracovala Z. Hukel'ová (2012). Kostrové pozostatky prislúchali štyrom dospelým mužom a jednému dieťaťu: hrob 1 – M, maturus I; hrob 2 – nedospelý, infans II; hrob 3 – M, adultus II; hrob 4 – M, maturus I – II; hrob 5 – M, maturus I–II).

V predkladanej štúdii prinášame antropologický rozbor 15 jedincov z výskumnej sezóny v roku 2013, datovaných do 13.–15. stor. Súbor predstavovali traja muži, jeden pravdepodobne muž, päť žien, päť nedospelých jedincov a jeden dospelý jedinec neurčeného pohlavia. Z dôvodu nižšieho počtu jedincov nebola uskutočnená populačná analýza, ale k jedincom sme pristupovali kazuisticky. V podrobnom popise jedincov prinášame okrem zachovanosti kostrových pozostatkov, popisu epigenetických znakov, paleopatologickej charakteristiky jedinca aj metrickú charakteristiku s jednotlivými hodnotami indexov lebky i postkraniálneho skeletu a odhad telesnej výšky.

Vo všeobecnosti možno povedať, že z paleopatologických zmien na kostrových pozostatkoch sme v súbore zväčša zaznamenali výskyt degeneratívno-produktívnych zmien, čo môže mať súvis s nadmerným zaťažovaním skeletov v dôsledku pracovných aktivít alebo samotného starnutia jedincov. Najčastejšie boli degeneratívne zmeny pozorované na stavcoch, konkrétne u jedincov z hrobov 6, 11, 13, 14, 16 a 24. Prejavy nedostatku vyváženej stravy, resp. nedostatku železa sme pozorovali ako kostné prejavy anémie – *cribra orbitalia* a *cribra femoris* u jedincov z hrobu 8 a 9. Ďalšími paleopatologickými léziami, zaznamenanými v súbore, boli artrotické zmeny na *clavicule* v mieste komunikácie s hrudnou kosťou a na *manubriu sterni*, konkrétne v *incisura clavicularis sin.* u jedinca z hrobu 13, u ktorého sme zaznamenali aj synostotický blok dvoch Th stavcov. Stavby po zlomeninách boli pozorované u jedinca z hrobu 17 na stavcoch a u jedinca z hrobu 24 na rebrách.

Čo sa týka stavu chrupu, celkovo sme zhodnotili 131 zubov a 195 alveol u siedmich dospelých jedincov (CAI = 87,05, CDI = 58,48). Zaznamenali sme 13 kariéznych zubov, tri abscesy, dva granulómy a štyri cysty. Intravitálnych strát zubov bolo 47 a postmortálnych strát 18. Pozorovali sme jeden prípad hyperdoncie zuba (hrob 21) a dva prípady retinácie, resp. hypodoncie zuba 38 (hrob 15 a 21). Intaktný chrup sme zaznamenali u jedinca z hrobu 17.

Záverom možno konštatovať, že na sledovanej lokalite bolo celkovo (výskumná sezóna 2012–2013) antropologicky hodnotených 20 jedincov. Z toho kostrové pozostatky siedmich jedincov patrili mužskému pohlaviu (35%), päť jedincov bolo ženského pohlavia (25%), rovnako päť jedincov prislúchalo pravdepodobne mužom (25% vrátane nedospelých jedincov) a pozostatky troch jedincov predstavovali neurčené pohlavie (15% vrátane nedospelých jedincov). Z rozloženia vekových kategórií sme zaznamenali 14 jedincov (70%) vo vekových kategóriách dospelých a šesť jedincov (30%) v kategóriách nedospelých. Najvyššie zastúpenie jedincov sme pozorovali v kategórii maturus (40%, n = 8).

Tab. I. Radola-„Koscelisko“. Hrob 13, žena, maturus.

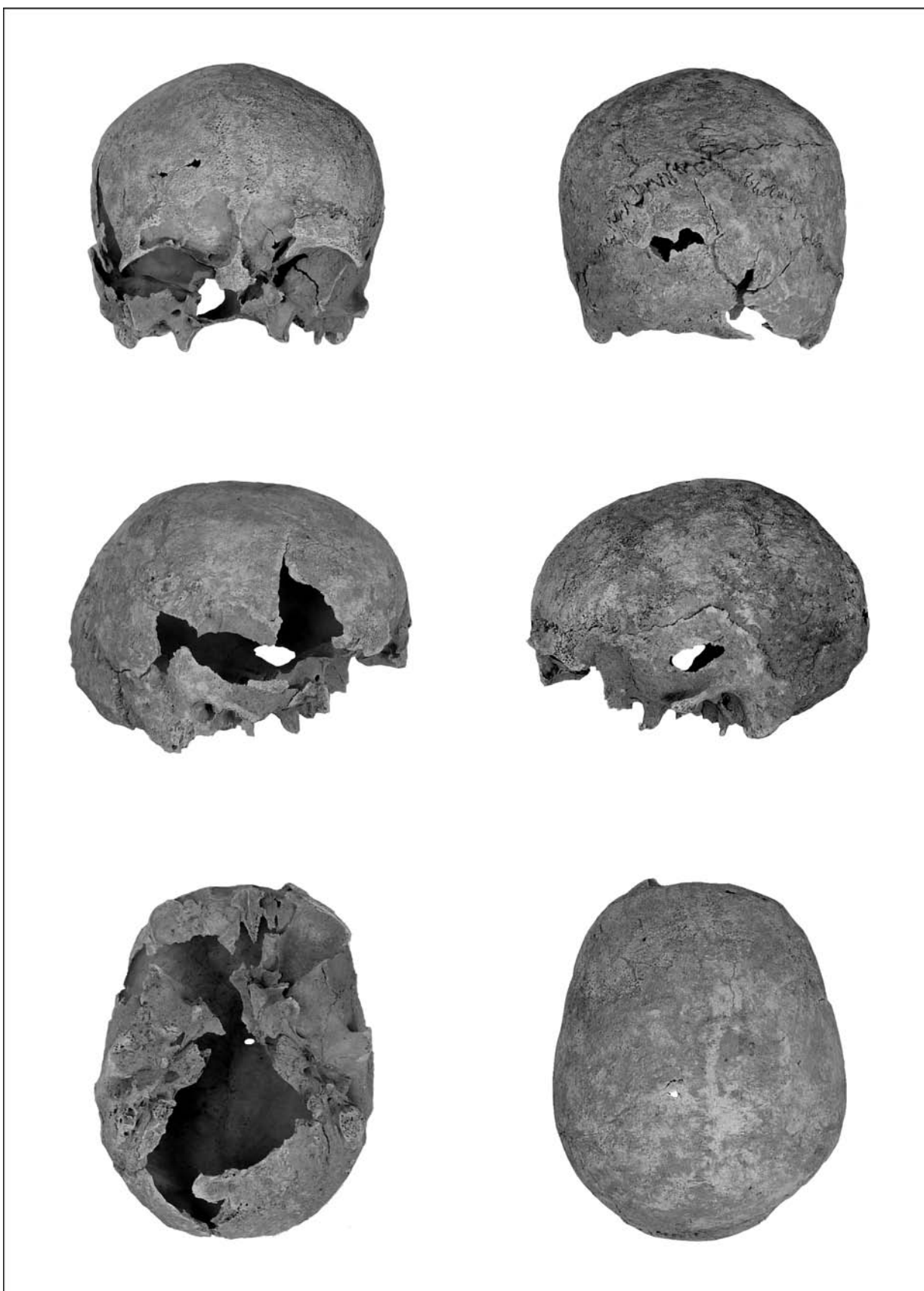
Tab. II. Radoľa-„Koscelisko“. Hrob 14, žena, maturus II – senilis.

Tab. III. Radola-„Koscelisko“. Hrob 16, muž, maturus I.

Tab. IV. Radoľa-„Koscelisko“. Hrob 17, žena, adultus II.

Tab. V. Radoľa-„Koscelisko“. Hrob 21, muž, maturus I–II.

Tab. VI. Radola-„Koscelisko“. Hrob 24, muž, maturus II.

LITERATÚRA

- Acsádi/Nemeskéri 1970 G. Acsádi/J. Nemeskéri: History of human life span and mortality. Budapest 1970.
- Andel 1928 K. Andel: Prehistorické pamiatky na Kysuciach. Sbor. MSS 22, 1928, 94–97.
- Andel 1929 K. Andel: Sekera z mladšej doby kamennej v Radoli. Sbor. MSS 23, 1929, 175.
- Brůžek 1991 J. Brůžek: Fiabilité des procédés de détermination du sexe à partir de los coxal. Implication à l'étude du dimorphisme sexuel de l' Homme fossile. Thèse de Doctorat, Museum National d' Histoire Naturelle, Institut de Paléontologie Humaine. Paris 1991.
- Ďurišová 1991 M. Ďurišová: Záchranný výskum v Kysuckom Novom Meste-Radoli. AVANS 1989, 1991, 32.
- Ďurišová 1992 M. Ďurišová: Výskum v Kysuckom Novom Meste-Radoli. AVANS 1990, 1992, 31.
- Ďurišová 1994 M. Ďurišová: Kostolný cintorín na Koscelisku v Radoli. Vlast. Zbor. Po-važia 17, 1994, 19–29.
- Ferembach/Schwidetzky/Stloukal 1980 D. Ferembach/I. Schwidetzky/M. Stloukal: Recommendations for Age and Sex Diagnoses of Skeletons. Journal Human Evolut. 9, 1980, 517–549.
- Florkowski/Kozłowski 1994 A. Florkowski/T. Kozłowski: Ocena wieku szkieletowego dzieci na pod-stawie wielkości kości. Przegląd Antr. 57/1–2, 1949, 71–86.
- Hanuliak 1989 M. Hanuliak: Hroby pod náhrobnými kameňmi v 11.–14. storočí. Slov. Arch. 27, 1989, 167–183.
- Horácková/Strouhal/Vargová 2004 L. Horácková/E. Strouhal/L. Vargová: Základy paleopatologie. Panorá-ma biologické a sociokultúrní antropologie. Brno 2004.
- Hukeľová 2012 Z. Hukeľová: Antropologický posudok. Radola-Koscelisko. Výskumná správa. Dokumentácia Kysuckého múzea v Čadci. Čadca 2012. Nepubli-kované.
- Hunka et al., v tlači J. Hunka/M. Samuel/D. Majerčíková/M. Furman: Parvy Žigmunda Lu-xemburského z výskumu zaniknutého stredovekého kostola v Radoli-Koscelisku (okr. Kysucké Nové Mesto). Slov. Num. 20, v tlači.
- Knussmann 1988 R. Knussmann: Anthropologie, Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen (4. Auflage des Lehrbuchs der Anthropologie begründet von Rudolf Martin) I, II. New York – Stuttgart 1988.
- Lovejoy 1985 C. O. Lovejoy: Dental wear in the Libben population: Its functional pat-tern and role in the determination of adult skeletal age at death. Am. Journal Phys. Anthr. 68, 1985, 47–56.
- Majerčíková/Samuel/Furman 2013 D. Majerčíková/M. Samuel/M. Furman: Zaniknutý stredoveký kostol v Radoli-Koscelisku (Predbežné zhodnotenie výsledkov archeologické-ho výskumu z rokov 2012–2013). Zbor. Kysuc. Múz. 15., 2013, 13–45.
- Marsina 2008 R. Marsina: Začiatky kresťanstva na Kysuciach. In: D. Velička (Zost.): Ter-ra Kisucensis I. Čadca 2008, 27–35.
- Martin/Saller 1957 R. Martin/K. Saller: Lehrbuch der Anthropologie. Stuttgart 1957.
- Meindl/Lovejoy 1985 R. S. Meindl/C. O. Lovejoy: Ectocranial Suture Closure: A Revised Method for the Determination of Skeletal Age at Death Based on the La-teral-Anterior Sutures. Am. Journal Phys. Anthr. 68/1, 1985, 57–66.
- Novotný 1979 V. Novotný: Nové hodnocení sulcus praeauricularis jako nejhodnotněj-šího morfologického znaku pánevní kosti k rozlišení pohlaví. Scripta Medica 52, 1979, 500–502.
- Ortner/Putschar 1981 D. J. Ortner/W. G. J. Putschar: Identification Of Pathological Conditions. Human Skeletal Remains. Washington 1981.
- Ortner 2003 D. J. Ortner: Identification of pathological conditions in human skeletal remains. New York 2003. Second edition.
- Petrovský-Šichman 1963 A. Petrovský-Šichman: Výskum zaniknutého stredovekého kostola v Ra-dole. Štud. Zvesti AÚ SAV 11, 1963, 229–262.
- Samuel/Majerčíková/Furman 2014 M. Samuel/D. Majerčíková/M. Furman: Zaniknutý stredoveký kostol v Radoli-Koscelisku (výsledky revízneho a zisťovacieho výskumu v ro-koch 2012–2013). Arch. Hist. 39, 2014, 699–713.
- Samuel/Majerčíková/Furman, v tlači M. Samuel/D. Majerčíková/M. Furman: Revízny výskum zaniknutého stredovekého kostola v Radoli-Koscelisku. AVANS 2012, v tlači.

- Sedlák 2008* V. Sedlák: Monumenta Vaticana Slovaciae. Tom. I. Rationes collectorum pontificiorum in annis 1332–1337. Trnavae-Romae 2008.
- Schutkowski 1993* H. Schutkowski: Sex determination of Infant and Juvenile Skeletons: Morphognostic Features. Am. Journal Phys. Anthr. 90/2, 1993, 199–205.
- Sjøvold 1990* T. Sjøvold: Estimation Of Stature From Long Bones Utilizing The Line Of Organic Correlation. Human Evolut. 5/5, 1990, 431–447.
- Stloukal et al. 1999* M. Stloukal/M. Dobisíková/V. Kuželka/P. Stránská/P. Velemínský/L. Vyhnaněk, L.-K. Zvára: Antropologie, příručka pro studium kostry. Praha 1999.
- Stloukal/Hanáková 1978* M. Stloukal/H. Hanáková: Die Länge der Längsknochen altslawischer Bevölkerungen unter besonderer Berücksichtigung von Waschstumsfragen. Homo 29/1, 1978, 53–69.
- Timková 1990* M. Timková: Zisťovacie sondy v Radoli. AVANS 1988, 1990, 160.
- Übelaker 1978* D. H. Übelaker: Estimating age at death from immature human skeletons: an overview. Journal Forens. Scien. 32/5, 1978, 1254–1263.
- Welcker 1885* H. Welcker: Die Kapazität und die drei Hauptdurchmesser der Schädelkapsel bei den verschiedenen Nationen. Archiv Anthr. 16/1, 1885, 1–159.

Anthropological Analysis of skeletal Remains from Research of defunct Medieval Church in Radoľa-“Koscelisko” in the year 2013

Mária Tonková – Marián Samuel – Danka Majerčíková

Summary

Overall, there were 20 individuals well-preserved for anthropological analysis from the archaeological research in the years 2012–2013. Some skeletal remains were in very poor condition, respectively completely spent, due to the action of aggressive soil conditions.

Skeletal set from the first research season in 2012 anthropologically analysed Z. Hukel'ová (2012). Skeletal remains belonged to four adult males and one child grave 1 – M, maturus I; grave 2 – preteen, infans II; grave 3 – M, adultus II; grave 4 – M, maturus I–II; grave 5 – M, maturus I–II).

In this study, anthropological analysis of 15 individuals from the research season 2013, dating to the 13th–15th centuries, is presented. Skeletal remains belonged to three male, one likely male, five female, five non-adult individuals and one adult individual of undetermined gender. Due to the lower number of individuals, population analysis was not conducted and remains were analysed individually. The detailed description of individuals brings out preservation of skeletal remains, description of epigenetic markers, paleopathological characteristic of individuals and metric characteristics of a particular index values of cranial and post-cranial skeleton and stature estimation.

In summary, 20 individuals were totally analysed from locality Radoľa-„Koscelisko“ (researcher season 2012–2013). Skeletal remains belonged to seven men (35%), five skeletal remains belonged to a women (25%), and five individuals were probably male (25%, including non-adults) and the remains of three individuals were unspecified gender (15%, including non-adults). From distribution of age, we recorded 14 individuals (70%) as adults and six individuals (30%) in categories of non-adults. The largest amount of the individuals were observed at category maturus (40%, n = 8).

Fig. 1. Radoľa-„Koscelisko“. Ground plan of the church with position of the uncovered graves. Legend: a – graves analysed in the paper; b – graves uncovered in 2012; c – graves uncovered in 1956. Drawn M. Samuel.

Fig. 2. Radoľa-„Koscelisko“. The graves uncovered in the northwest corner of the church. Photo D. Majerčíková.

Fig. 3. Radoľa-„Koscelisko“. The graves uncovered in the northwest corner of the church. Photo D. Majerčíková.

Fig. 4. Radoľa-„Koscelisko“. The graves uncovered in the exterior of the church at the southeast corner of the ship. Photo D. Majerčíková.

Fig. 5. Radoľa-„Koscelisko“. The graves uncovered in the exterior of the church at the southeast corner of the ship. Photo D. Majerčíková.

- Fig. 6. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 6. *Fossa pectoralis major, fossa teres.*
 Fig. 7. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 7. *Ossiculum lambdae, ossiculum suturae lambdoidea.*
 Fig. 8. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 7. *Spina bifida anterior C1.*
 Fig. 9. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 8. *Cribrra femoris.*
 Fig. 10. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 10. *Ossiculum suturae sagittalis.*
 Fig. 11. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 10. Unclosed front arch C1.
 Fig. 12. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 11. Left-sided partial sacralization L5.
 Fig. 13. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 11. Left-sided partial sacralization L5, dorsal view.
 Fig. 14. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 13. IV fractured *processus spinosus bipartitus C4.*
 Fig. 15. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 13. Spondylosis of L5.
 Fig. 16. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 13. Arthrotic changes of *manubrium sterni* in area of *incisura clavicularis.*
 Fig. 17. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 13. Synostotic block of two bodies of the thoracic vertebrae, dorsal view.
 Fig. 18. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 13. Synostotic block of two bodies of the thoracic vertebrae, left view.
 Fig. 19. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 13. Synostotic block of two bodies of the thoracic vertebrae, right view.
 Fig. 20. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 14. *Ossiculum suturae fronto-zygomaticus.*
 Fig. 21. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 14. Osteomyelitis, mandible.
 Fig. 22. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 14. Arthrotic changes of *facies articularis superior C1.*
 Fig. 23. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 14. *Spina bifida occulta, spondylosis of L5.*
 Fig. 24. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 14. Spondylosis of L5 and S1, with creation of bone margin on the basis of sacrum.
 Fig. 25. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 14. Spondylosis of lumbal vertebrae, view from above.
 Fig. 26. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 16. *Os Incae.*
 Fig. 27. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 16. *Fossa pectoralis major.*
 Fig. 28. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 17. *Os epiptericum sin.*
 Fig. 29. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 17. Parastylus of tooth 27.
 Fig. 30. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 17. *Fenestratio corporis sterni.*
 Fig. 31. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 17. Dorsal view on the Th 11, 12 a L1, 2. Th12 – IV fractured *processus transversus, L1 – IV fractured processus costarius.*
 Fig. 32. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 17. Dorsal view on the Th 11, 12 a L1, 2. Th12 – IV fractured *processus transversus, L1 – IV fractured processus costarius.*
 Fig. 33. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 21. Supernumerary tooth 12.
 Fig. 34. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 24, IV fractured *costae sin.*

Diagram 1. Age structure of the studied group.

Tab. 1. The affinity of the individuals by gender and age category.

(Note: n – number of individuals in the age group for a specific gender; N – number of all individuals to the affinity for sex; M – male; M? – probably male; Ž – female; ? – undetermined sex).

- Pl. I. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 13, female, *maturus*.
 Pl. II. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 14, female, *maturus II – senilis*.
 Pl. III. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 16, male, *maturus I*.
 Pl. IV. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 17, female, *adultus II*.
 Pl. V. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 21, male, *maturus I–II*.
 Pl. VI. Radoľa-„Koscelisko“. Grave 24, male, *maturus II*.

Translated by Mária Tonková

Mgr. Mária Tonková, PhD.
 Archeologický ústav SAV
 Akademická 2
 SK – 949 21 Nitra
 tonkova.maria@gmail.com

RNDr. Mgr. Marián Samuel
 Archeologický ústav SAV
 Akademická 2
 SK – 949 21 Nitra
 nrausamu@savba.sk

Mgr. Danka Majerčíková
 Kysucké múzeum v Čadci
 Moyzesova 50
 SK – 022 01 Čadca
 majercikova@kysuckemuzeum.sk

Zoznam použitých skratiek

AÚ SAV – Archeologická ústav Slovenskej akadémie vied

C – označenie pre *cervikálne*-krčné stavce

DS – degree of sexualization, index stupňa sexualizácie

dx. – dexter, pravostranný

I1 – dĺžkošírkový index

I2 – dĺžkovýšírkový index

I3 – šírkovýšírkový index

I37 – modul lebky

I38 – tvárový index

I39 – index hornej tváre

I3a – výškový index Hrdličkúv – Kočkúv

I4 – nadušný dĺžkovo-šírkový index

I42 – index očnice

I48 – index nosa

I5 – nadušný šírkovo-dĺžkový index

I54 – maxiloalveolárny index

I60 – alveolárny index

I71 – transversálny kraniofaciálny index

I73a – jugofrontálny index

IDTFN – index priemerov diafýzy píšťaly pri foramen nutritium

IHDF – index priemerov v hornej časti diafýzy stehovej kosti

ISDF – index priemerov v strede diafýz stehovej kosti

ISDT – index priemerov v strede diafýzy píšťaly

IV – *intra vitam*, počas života

L – označenie pre *lumbálne* – driekové stavce

M38 – kapacita mozgovne Welcker I

PM – *post mortem*, po smrti

S – označenie pre *sakrálné* – krížové stavce (*sacrum*, krížová kosť)

sin. – sinister, ľavostranný

Th – označenie pre *thorakálne* – hrudné stavce

VP – výška postavy

PRACOVNÝ SEMINÁR „FAJKA AKO PREDMET ARCHEOLOGICKÉHO A HISTORICKÉHO BÁDANIA“

Mário Bielich

V piatok 21. marca 2014 sa na pôde Archeologického ústavu SAV v Nitre uskutočnil pracovný seminár „Fajka ako predmet archeologického a historického bádania“. Hlavnou myšlienkou podujatia bolo voľne nadviazať na doterajšie odborné aktivity o historickom fajkárstve (výroba, sortiment, výrobcovia, dielne a archeologické nálezy). Seminár sa uskutočnil vďaka iniciatíve Klubu historických fajok z Nitry a Stredo-vekého oddelenia Archeologického ústavu SAV.

Ambíciou seminára bolo vytvoriť priestor pre osobnejšiu výmenu informácií a skúseností o historických fajkách. Keďže v mnohých smeroch (napr. najmä pri archeologických nálezoch) ešte nemožno podať vyčerpávajúce závery, pracovný seminár bol zameraný prevažne na praktické oboznámenie sa s doposiaľ nepublikovanými nálezmi či zbierkovými fondmi a predstavenie čiastkových výsledkov archívneho a historického bádania. Podujatie bolo kombináciou ukážok fajok (archeologických nálezov, zbierkových predmetov) a prednášok o výsledkoch cieleniejšieho bádania o histórii fajkárstva.

Úvodné slovo mal hlavný organizátor M. Čurný, ktorý privítal všetkých účastníkov a zaželel im podnetný seminár. Zároveň predniesol aj krátky úvod do problematiky fajkárstva na Slovensku. Potom vystúpil zástupca vedenia AÚ SAV K. Pieta, ktorý ako aktívny fajkár zaprial prítomným zaujímavé prednášky a zároveň vyzdvihol, že ide o prvé stretnutie tohto druhu na pôde Archeologického ústavu. Prvá prednáška bola venovaná fajkárskeho majstrovi Karolovi Farkašovi, ktorý vyrábala drevené fajky v meste Šaľa. Autor príspevku A. Banás, z Poľnohospodárskeho múzea v Nitre, objavil v depozite múzea veľkú zbierku fajok tohto majstra. V príspevku boli spracované aj archívne dokumenty, ktoré sa týkajú výroby fajok v Šali. Druhú prednášku predniesol M. Bielich, ktorý spolu so Z. Vozákom odprezentovali približne 100 fajok, ktoré boli väčšinou objavené v koryte Váhu a v okolí mesta Šaľa. Tieto fajky pochádzali zo 17.–20. stor. a súvisia s plávajúcimi vodnými mlynmi na Váhu. Tretiu prednášku mala E. Kováčová o nálezoch tureckých fajok z Nových Zámkov. V prezentácii boli ukázané fajky zo 17.–18. stor., ktoré súvisia s krátkou drážbou Nových Zámkov Osmanskou ríšou. Zaujímavú skupinu tvoria nálezy s tureckými nápismi na fajkách. Nasledovala prednáška M. Čurného, V. Mitáša a M. Žáčika o fajkách z Trábečského múzea v Topoľčanoch. Prezentovali 16 nálezov fajok z okresu Topoľčany. V obci Tvrdomestice, západne od Topoľčian, je v písomných prameňoch doložený doposiaľ jediný fajkársky majster Boleman, ktorého fajka však dodnes nebola identifikovaná. Nasledoval príspevok A. Botoša, ktorý bol o náleze fajok z Rimavskej Soboty.

V rámci krátkej prestávky po prvom bloku prednášok nasledovali ukážky nálezov fajok z už prezentovaných príspevkov. Účastníci sa mohli zoznámiť s fajkami zo Šale, Topoľčian a Nových Zámkov.

Pokračovala prezentácia nálezu holanskej fajky z hradu Hrušov, ktorú predstavil R. Daňo. Nasledovala prednáška súkromnej archeologickej spoločnosti TRIGLAV z východného Slovenska. Autori P. Šimčík a M. Čurný odprezentovali fajky zo 17.–20. stor. z okresov Bardejov, Svidník a Trebišov. S ďalším príspevkom o fajkách z archeologického výskumu na Oravskom hrade vystúpil P. Jelínek zo spoločnosti SAHI. Jediným zahraničným zástupcom bola spoločnosť ARCHAIA Brno, ktorá prezentovala nálezy najstarších fajok z Brna a fajkárske pomôcky (P. Holub, V. Kolařík, O. Lečbychová, A. Zúbek). Sú spojené so švédskou okupáciou Brna v roku 1630. Nasledoval príspevok M. Mitáša s názvom „Neznáme nálezy keramických fajok zo známych archeologických nálezísk na Slovensku.“ Išlo o veľmi zaujímavý príspevok o významných archeologických náleziskách, na ktorých prebiehal výskum, počas ktorého boli objavené aj novoveké fajky. Nasledovala prednáška M. Čurného o nálezoch fajok na Zborovskom hrade. Záverečnú prednášku predniesli členovia Klubu historických fajok M. Stražanec a I. Escher, ktorí predstavili svoj klub, jeho súčasné a plánované aktivity. M. Stražanec vyprovokoval diskusiu o náleze z múzea v Pezinku, ktorý pripomínal fajku z obdobia eneolitu. Diskusia zúčastnených však túto tézu vyvrátila. Dodatočne prebiehajúci seminár inšpiroval pracovníka AÚ SAV J. Ďuriša, ktorý si v priebehu dňa pripravil prezentáciu a do programu bol zaradený dodatočne. Odprezentoval nález hrobu fajkára z Púchova z 18. stor.

Záverečné slovo mal opäť M. Čurný, ktorý poďakoval všetkým prednášajúcim a otvoril praktickú časť seminára, kde boli priamo prezentované nálezy fajok z rôznych lokalít na Slovensku. K najvýznamnejším patrila fajkárska dielňa zo Spišského hradu, ktorú predstavil M. Čurný a P. Nagy z Archeologického múzea

v Bratislave. Ďalej bolo možné vidieť nálezy z Hanušoviec nad Topľou (M. Kotorová, L. Kroker), zo Šariša a z výskumov spoločnosti TRIGLAV.

Účastníci seminára pokračovali návštevou v Poľnohospodárskom múzeu, výstavy „Fajkárstvo remeslo našich otcov“, ktorej autorom bol A. Banás. Na výstave boli odprezentované nálezy fajok z Poľnohospodárskeho múzea a dve dielne na výrobu fajok. Jedna dielňa slúžila na výrobu hlinených fajok vo formách a druhá na výrobu drevených fajok. Po prezretí expozície si členovia seminára mohli zafajčiť svoje obľúbené fajky vo fajčiarskom kútiku, čím sa ukončil seminár. Dym stúpala a seminár sa rozplýval v minulosti.

Archeologický ústav SAV poskytol možnosť publikovať jednotlivé príspevky a nálezy z panelovej diskusie v časopise Študijné zvesti. Na túto možnosť zreagovalo pozitívne šesť autorov, ktorých príspevky sa nachádzajú na nasledujúcich stranách.

Terminológia, ktorá je použitá v jednotlivých príspevkoch, je prevzatá od M. Čurného, P. Šimčíka a M. Bielicha (2013). Z dôvodu, aby sa vysvetlivky neopakovali v každom príspevku, uvádzame ju v úvode.

Deskriptory v tabuľkách sú označené nasledovne:

- 1 – Poradové číslo.
- 2 – Lokalita – administratívny názov.
- 2a – Lokalizácia – ulica, popisné číslo, parcela, stavba.
- 3 – Spôsob získania – archeologický výskum (1), zber (2), iné (3).
- 4 – Druh fajky – jednodielna (1), dvojdielna (2), trojdielna (3), neurčiteľná (4).
- 5 – Hlavička fajky – evidujú sa rozmery: výška (5a), vonkajší (5b) a vnútorný priemer (5c), hrúbka črepu (5d) v mm.
- 6 – Kľúčok fajky – evidujú sa rozmery: dĺžka (6a), vonkajší (6b) a vnútorný priemer (6c), hrúbka črepu (6d) v mm.
- 7 – Materiál – hlina (7a), porcelán (7b), morská pena (7c), organika (7d), iné materiály (7e).
- 8 – Farba črepu – farba črepu fajky dominujúca na väčšej časti jej povrchu: biela (8a), okrová (8b), oranžová (8c), červená (8d), ružová (8e), sivá (8f), čierna (8g).
- 9 – Vyformovanie fajky – výroba v ruke: nie je vylúčené použitie formy, avšak s dominujúcimi znakmi po vypracovaní výsledného efektu v ruke (9a); výroba vo fajkárskej forme: obvykle dvojdielnej – drevenej, kovovej alebo kombinujúcej drevené časti s plechovým negatívom (9b).
- 10 – Úprava povrchu – v zásade sa rozlišuje spôsob úpravy povrchu, ktorý do značnej miery plní aj funkciu výzdoby: zadymovanie (10a), glazovanie transparentnou glazúrou žltou (10b), glazovanie transparentnou glazúrou zelenou (10c), glazovanie transparentnou glazúrou hnedou (10d), glazovanie transparentnou glazúrou fialovou (10e), glazovanie transparentnou glazúrou hnedofialovou (10f), glazovanie zakaľenou glazúrou bielou (10g), príp. ďalšie.
- 11 – Výzdoba.
- 11A – Druh výzdoby: plastická: výsledok odtlačenia vo forme, príp. ručného doformovania; vyznačuje sa súvislými partiami vo forme výzdoby (11a); rytá: vyhotovená pomocou špeciálneho výzdobného jedno- alebo viachrotého nástroja (11b); kolkovaná: realizovaná špeciálnym typárom, umožňujúcim nelineárnu aplikáciu výzdoby, čím sa vlastne odlišuje od výzdoby radielkom (11c); radielkovaná: realizovaná špecifickým zdobiacim nástrojom – radielkom, umožňujúcim lineárne-obežnú aplikáciu výzdoby (11d); vlešťovaná: aplikovaná pomocou leštiaceho kameňa v stave pred vypálením (11e); intarzia: vkladanie inomateriálových zložiek do hmoty fajky, napr. sklíčka, koráliky a pod. (11f); iná (11g).
- 11B – Motív výzdoby: rastlinný (11h), geometrický (11i), lineárny (11j), heraldický (11k), mušľovitý (11l), iný (11m).
- 11C – Opis výzdoby: Slovný opis výzdoby vo forme stručných hesiel.
- 12 – Značka: ľavostranná (a), pravostranná (b), čelná.
- 13 – Viečka a kovania: viečko (a), kovanie kľčka (b).
- 14 – Obrázok: Odkaz na tabuľku zobrazenia.
- 15 – Datovanie.

LITERATÚRA

NÁLEZY FAJOK ZO ŠAĽA A OKOLIA¹

Mário Bielich

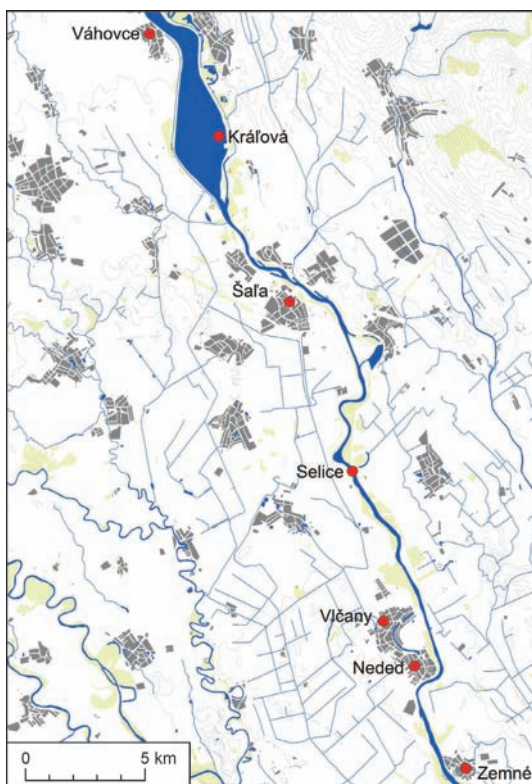

Kľúčové slová: Váh, Šaľa, novovek, fajka, povrchový zber

Key words: Váh, Šaľa, Modern Times, pipe, survey

Pipe finds from Šaľa and its Vicinity

In the article there are presented findings of pipes by Z. Vozák from archaeological group Tip-Top in Šaľa. He collected together 105 pieces of pipes, which were discovered in the river and its surroundings. Pipes probably belonged to a miller or boatmen and raftsmen who sailed the river in the 18th century. Formalized specification of the pipes refers to the procedure that was published in the year 2013 (Čurný/Šimčík/Bielich 2013). In the last year's interest in the treatment of this attractive type of material culture increased, resulting in conferences and seminars on history and archaeology of pipes and smoking.

Obr. 1. Lokalizácia nálezov fajok na dolnom toku rieky Váh.

ÚVOD

Cieľom príspevku je priblížiť podrobnosti o nálezoch fajok v meste Šaľa a v okolí (obr. 1), pričom nadväzujeme na predchádzajúce príspevky (Čurný/Šimčík/Bielich 2013; Čurný et al. 2013). Vo väčšej miere sa zaoberáme fajkami zo súkromnej zbierky Z. Vozáka zo Šaľa. Mnohé z nich je problematické datovať, nakoľko pochádzajú z nejasných nálezových okolností z rieky Váh (tabuľka 1). S najväčšou pravdepodobnosťou súviseli s vodnými mlynmi na Váhu (obr. 2). To je dôvod, prečo vychádzame z ich morfológie a výzdoby, v spojení s analogickými nálezmi najmä z územia Slovenska, Maďarska a Rakúska. Identifikujeme aj výrobcov fajok na základe značiek.

CHARAKTERISTIKA LOKALÍT A OPIS NÁLEZOV

Kráľová (okr. Šaľa)

Obec Kráľová nad Váhom je v písomných prameňoch prvýkrát doložená v roku 1113 ako Crali. V roku 1571 obec obsadili Turci a v 1598 ju vypálili. Okrem iných remesiel tu bolo rozšírené aj mlynárstvo (VSOS 1977, 89). Hlinená jednodielna fajka pochádza priamo z ťažby štrku na vodnom diele Kráľová.

¹ Príspevok vznikol v rámci grantového projektu 2/0189/12 agentúry VEGA.

Neded (okr. Šaľa)

Obec Neded je v písomných prameňoch prvýkrát doložená od roku 1113 ako Niget. Patrila zoborskému kláštoru a od roku 1494 nitrianskemu biskupstvu. V roku 1715 na rieke Váh pracovali dva mlyny (VSOS 1977, 288). Nálezy 10 hlinených dvojdielných fajok pochádzajú priamo z ťažby štrku z brehov Váhu pri obci Neded.

Selice (okr. Šaľa)

Obec Selice je doložená v roku 1078 ako Seleuch. V 16. stor. obec zničili Turci. V 18.–19. stor. patrila obec Hunyadyovcom, Károlyiovcom, Majthényiovcom a Rudnayovcom. V roku 1871 bolo v obci 11 mlynárov (VSOS 1978, 18). Nálezy šiestich hlinených dvojdielných fajok pochádzajú priamo z ťažby štrku z brehov Váhu pri obci Selice.

Šaľa (okr. Šaľa)

V písomných prameňoch je Šaľa doložená v roku 1002 ako Sala. V rokoch 1529, 1530, 1541 a 1599 Šaľu vyplienili Turci. V roku 1661 sa Šaľa stala mestekom, v 1692 dostala právo konať týždenné trhy a krajinový trh. V roku 1572 je doložených 10 mlynov a 64 usadlostí, v roku 1661 je to 12 mlynov a cechy krajčírov, čižmárov, kováčov, tkáčov, kožušníkov, garbiarov, obuvníkov. V roku 1871 bolo v meste 14 mlynov, 25 mlynárov, 18 tkáčov, 12 krajčírov. Pracovala tu tehelňa a boli známe aj trhy, na ktorých sa obchodovalo s drevom (VSOS 1978, 117, 118). Nálezy 29 hlinených dvojdielných fajok pochádzajú priamo z intravilánu mesta Šaľa a zvyšok z ťažby štrku pri Váhu (obr. 5).

Obr. 2. Fajčiari mlynár vo sviatočnom kroji s fajkou pred vodným mlynom na Váhu z 19. stor. Zdroj: <http://www.pnky.sk/historia/vodnik-vyliezol-z-vody-vo-dne-alebo-nie-kazda-pomsta-je-sladka/> [14-02-2016]

Vlčany (okr. Šaľa)

Obec s brodom cez Váh je v písomných prameňoch doložená v roku 1113 ako Forcas. V roku 1572 úplne spustla, dosídlili ju až v 17. stor. V roku 1715 mala dva mlyny a 26 domácností. V roku 1871 tu žilo 45 remeselníkov, z toho 13 mlynárov, 13 tkáčov, 10 krajčírov (VSOS 1978, 274). Nálezy 31 hlinených dvojdielných fajok pochádzajú priamo z ťažby štrku z brehov pri obci a z povrchového zberu v intraviláne.

Zemné (okr. Nové Zámky)

Obec sa v písomných prameňoch prvýkrát spomína v roku 1113 pod názvom Zeme. V roku 1572 mala obec štyri a pol porty, v roku 1715 dva mlyny a 20 domácností. V období počas I. ČSR bol v obci parný (do roku 1968) a vodný mlyn (VSOS 1978). Nálezy 28 hlinených dvojdielných fajok pochádzajú priamo z ťažby štrku z brehov Váhu pri obci Zemné.

Obr. 3. Nálezy keramických fajok z prospekcie v okolí rieky Váh. 1 – Kráľová, vodná nádrž; 2–11 – Neded. Foto M. Bielich.

Obr. 4. Nálezy keramických fajok z prospekcie v okolí rieky Váh. 1 – Šaľa; 2–7 – Selice. Foto M. Bielich.

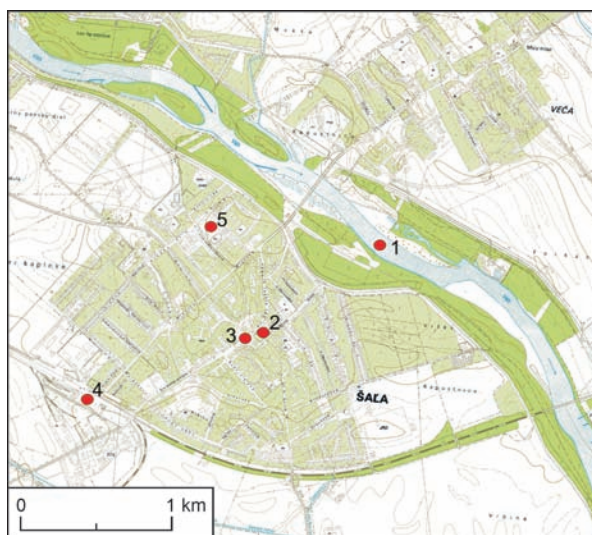
VYHODNOTENIE

Pri vyhodnotení a presnejšom časovom zaradení fajok nám chýbajú nálezové okolnosti.

Boli získané z povrchových zberov alebo z ťažby štrku z brehov rieky. V skúmanom súbore je vyhodnotených 104 hlinených (keramických) a jedna drevená fajka (obr. 7: 11). Pri ich triedení a datovaní vychádzame z poznatkov o ich morfológii, úprave povrchu, výzdobe a v neposlednom rade aj o značkovani.

Fajky z konca 17.–18. stor.

Najväčšia časť fajok zo Šale a okolia pochádza z 18. stor. Ide o obdobie, keď sa fajkárska produkcia u nás postupne legalizuje. Fajky boli na začiatku považované za pekelný nástroj a boli zakazované. Neskôr ich monopol patrili panovníkom a až postupne ich vyrábali malí domáci výrobcovia. Najstaršia dielňa na výrobu fajok, produkujúca od 17. stor. do roku 1780, bola archeologicky preskúmaná na Spišskom hrade (Vallašek 1979, 236–240; 1983, 236, 238). V období okolo prelomu

Obr. 5. Lokalizácia nálezov fajok v meste Šaľa.

Obr. 6. Nálezy keramických fajok z prospekcie v okolí rieky Váh. 1–17 – Šaľa. Foto M. Bielich.

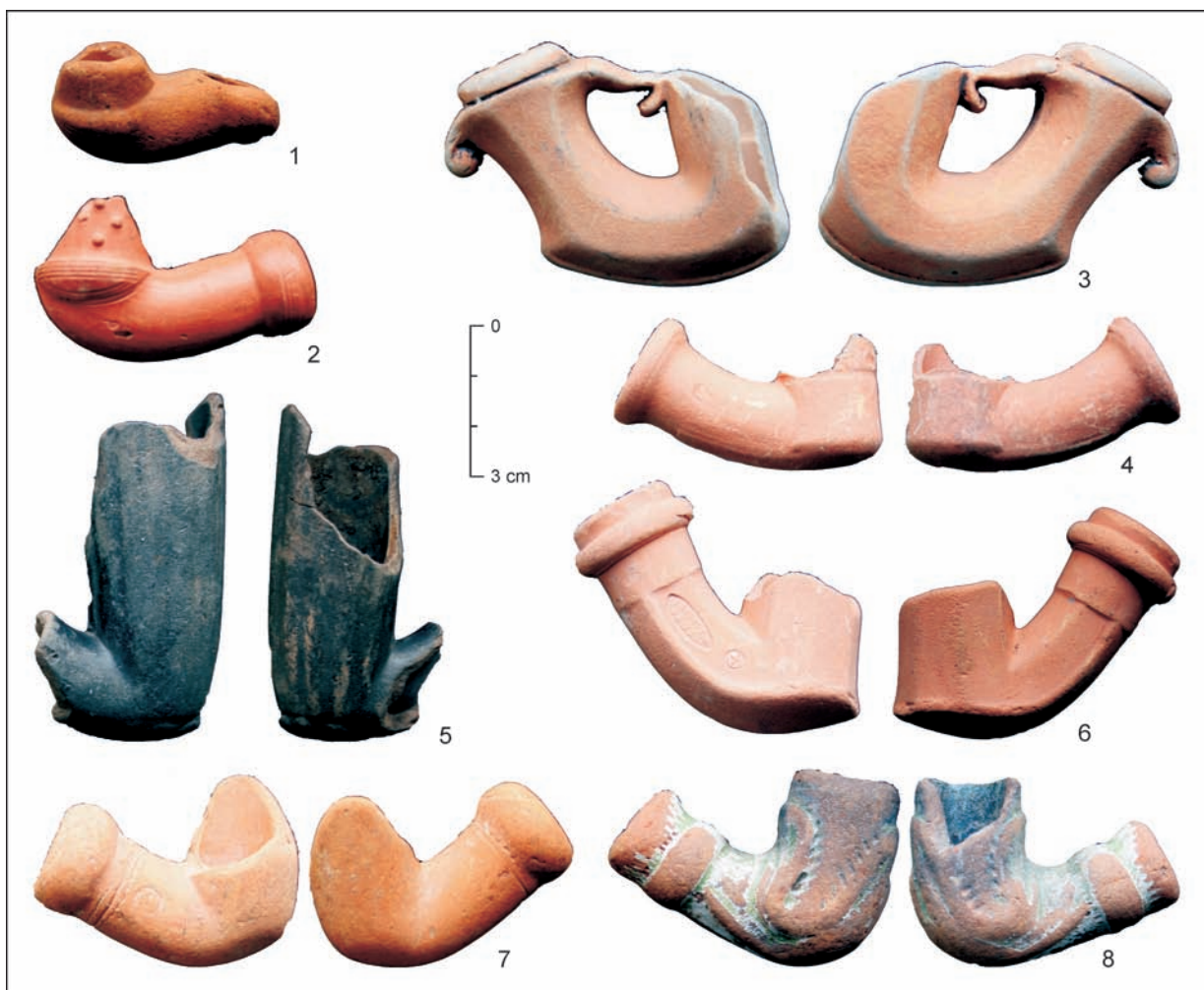

Obr. 7. Nálezy keramických fajok z prospekcie v okolí rieky Váh. 1–11 – Šaľa. Foto M. Bielich.

18. a 19. stor. sa domáca výroba fajok sústredila hlavne do miest (Banská Štiavnica, Bratislava, okolie Lučenca, Nitra, Pukanec, Zvolen atď.). Do konca 18. stor. boli fajky zo Slovenska bez značiek, čo sťažovalo ich datovanie a identifikáciu výrobcov. Hlinené dvojdielne fajky z tohto obdobia boli vyrábané v drevených alebo kovových formách a zdobené technikami, ktoré používali hrnčiar.

Hlavičky fajok sú vo väčšine prípadov valcovitého tvaru a v ostrom uhle nasadajú na krčok. Pri krčku týchto fajok je typické prstencovité zosilnenie otvoru pre pipasár, manžety (obr. 4: 5; 6: 5–8, 13, 16; 7: 2; 9: 1; 10: 1, 3, 6, 7; 11: 3, 5, 6, 13; 12: 4, 8, 9). Výzdoba sa v tomto období vyskytuje v dvojakom prevedení.

Buď ide o plastickú výzdobu umiestňovanú v prevažnej miere po stranách hlavičky, ktorá vznikla v matrici, alebo je to výzdoba rytá, resp. odtlačovaná za mokra do vylisovaného polotovaru fajky, a to najčastejšie pomocou radielka alebo iného typára. Plastickú výzdobu predstavujú hlavne drobné pupákovité výčnelky, ktoré sú usporiadané do geometrického tvaru, kosoštvorca (obr. 8: 2; 12: 3). Rytá a radielkovaná výzdoba je zväčša umiestnená na manžetu krčka (obr. 11: 2) a na krčok samotný (obr. 9: 1, 11). Motív výzdoby radielkom je často jednoduchý, štvorčekovaný (obr. 12: 5, 6) alebo ide o drobný vruborez,

Obr. 8. Nálezy keramických fajok z prospekcie v okolí rieky Váh. 1–8 – Vlčany. Foto M. Bielich.

ktorý pozostáva z pozdĺžnych a oblúkovitých línií (obr. 11: 2). Vo výnimočných prípadoch sa na fajkách vyskytuje aj transparentná žltá a zelená glazúra (obr. 7: 2, 8). Opísaný typ dvojdielných fajok sa začal vyskytovať pravdepodobne ešte v 17. stor. a zrejme reflektoval na potreby odberateľov týchto výrobkov, tureckých a žoldnierskych vojsk v Uhorsku, preto možno hovoriť aj o tureckom type fajok (*Harman/Šteffek 2008*, tab. IV; XV). V skúmanom súbore sa nachádza veľká skupina fajok z Debrecínu. Ide o tzv. Debrecínske ľudové fajky, ktoré sa vyskytujú najmä v priebehu 18. stor. (obr. 3: 10; 4: 2, 5). Vyznačujú sa geometricko-rastlinou výzdobou na hlavičke fajky. Hlina týchto fajok je červená a oranžová, vypálená v oxidačnom prostredí.

Fajky z 19.–20. stor.

Na základe značiek sa v súbore podarilo identifikovať výrobky z 10 fajkárskeho dielní, ktoré pôsobili počas 19. stor. na území Habsburskej monarchie. Je veľmi zaujímavé, že v skúmanom súbore je menší počet fajok z oblasti Banskej Štiavnice. Veľký počet fajok však zostáva neurčený, a to najmä z dôvodu ich slabej zachovalosti. Ide hlavne o poškodené alebo zničené fajky, ktoré ešte obmyla rieka Váh. Pri dvojdielných fajkách bola najcitlivejšou časťou práve hlavička, ktorá podstupovala najväčšie tepelné výkyvy pri fajčení. Ďalšiu skupinu nálezov predstavujú inak poškodené fajky, ktoré ešte navyše prešli povrchovou abráziou, teda k dispozícii sú často iba amorfné torzá fajok.

Z opísaného je zrejme, že aj v nálezovom fonde fajok z 19. stor. zo Šale najväčšie percento nezaberajú fajky banskoštiavnickej proveniencie. V ojedinelých prípadoch ide o domácie a rakúsko-uhorských, resp. neidentifikovaných výrobcov.

Obr. 9. Nálezy keramických fajok z prospekcie v okolí rieky Váh. 1–14 – Vlčany. Foto M. Bielich.

Obr. 10. Nálezy keramických fajok z prospekcie v okolí rieky Váh. 1–7, 13, 14 – Vlčany; 8–12, 15 – Zemné. Foto M. Bielich.

Napodobovatelia banskoštiavnických fajok

Dobré meno banskoštiavnických fajok, ktoré získali nielen v Európe, sa stalo dôvodom, prečo mnohí uhorskí a rakúski fajkári začali kopírovať predlohy najmä Hönigových, Schmidtových a Zacharových fajok. Aby svojim výrobkom dodali dôveryhodnosť, k menu v ochrannéj značke pripájali aj názov lokality Banská Štiavnica (nem. Schemnitz, maď. Szelmeczen). Z početnej skupiny týchto „banskoštiavnických“ fajkárov sa postupom času vyseletovali evidentní napodobovatelia, ktorých výrobky sa rovnako vyskytli aj s nálezmi fajok zo Šale.

Obr. 11. Nálezy keramických fajok z prospekcie v okolí rieky Váh. 1–13 – Zemné. Foto M. Bielich.

Obr. 12. Nálezy keramických fajok z prospekcie v okolí rieky Váh. 1–9 – Zemné. Foto M. Bielich.

L. Schlesinger

Významným napodobovateľom banskoštiavnických fajok bol Lipót Schlesinger. Jeho výrobky sú známe z viacerých nálezísk v Maďarsku, no miesto jeho výroby ešte nie je identifikované. Uvažuje sa, že pracoval v Bonyháde, Vasváre alebo Pápe (Nagy 2000, 47; 2001, tab. 65). V nálezovom fonde z Nedeu sa nachádza jedna signovaná fajka. Ide o sivú, v redukčnom prostredí vypálenú fajku (obr. 3: 7), ktorá má značku SLESINGER SEMNITZE a je datovaná do druhej polovice 19. stor. Ďalšia fajka tohto typu bola objavená v súbore zo Selíc (obr. 4: 1). Ide o tehlovočervenú fajku vypálenú v oxidačnom prostredí. Na spodnej časti sa nachádza mušľovitá výzdoba. Na fajke je značka SCHLE SINGER 33. Ďalšia fajka tohto typu bola objavená v súbore zo Zemného (obr. 11: 9). Je tehlovočervená, vypálená v oxidačnom prostredí so značkou L. SCHLESINGER a je taktiež datovaná do druhej polovice 19. stor.

Fajky kremnickej proveniencie

E. Štiasny

V polovici 19. stor. pracovali v Kremnici tri fajkárske dielne, z ktorých sa najznámejšou stala neskoršia manufaktúra Eliáša Štiasneho (Štiaszny, Štiaszny; Harman/Šteffek 2008, 42). Keďže boli židovského pôvodu, toto právo stratili v dôsledku arizácie majetkov. Nepodarilo sa im ho uplatniť ani po skončení

druhej svetovej vojny. Fajky z dielne E. Štiasného spočiatku zachovávali tvar, ktorý je podobný štiavnickým fajkám, mladšie formy už boli tvarovo pestrejšie. Najviac sa tu vyrábali čierne neglazované dvojdielne fajky. V analyzovanom súbore sa však vyskytuje nález Štiasného fajky z Nededu, ktorá je redukčne vypálená do siva. Tvarovo sa trochu odlišuje od štiavnických fajok, najmä Hönigových a Zacharových. Má šesťhrannú hlavičku s dnom mušľovitého tvaru a krátky krčok zakončený ostro vyformovanou manžetou (obr. 3: 8; 6: 17). Na pravej strane trúbelky je značka výrobcu E. STIAASNY KREMnitz a na ľavej strane má ďalšiu ochrannú značku v podobe banskoštiavnického mestského znaku. Pri Štiasného fajkách bolo celkom bežné, že pri ich označovaní používal znak Banskej Štiavnice, nakoľko sa tu vyučil za fajkára a až neskôr sa osamostatnil. Fajka je datovaná do druhej polovice 19. stor.

Fajka s kolkom K. AZAR

V rieke Váh pri obci Zemné bola objavená čierna fajka s kolkom K. AZAR. Tento nápis znamená KIS AZAR, čo je maďarská verzia názvu obce Malé Ozorovce, okr. Trebišov. V prvej polovici 19. stor. ich tu vyrábali Vamossy, ktorý sa po čase presunul do Blatného Potoka (Sárospatak), kde pokračoval s výrobou pod dovtedajším značením (maď. KIS AZAR). Fajky ozdoboval malým motýľom. Boli zdobené a mali striebornú alebo popolavošedú farbu.² Fajka je na hlavičke bohato geometricky zdobená. Pod krčkom sa nachádza mušľovite vyformovaná postava (obr. 11: 8). Maďarský bádateľ Z. Nagy (2000, 47) túto značku mylne zaraďuje do skupiny maďarských fajok, ktoré boli produkované v meste Körmend.

Fajky maďarskej proveniencie

V skúmanom súbore sa stretávame aj s fajkami produkovanými v dnešnom Maďarsku. Podarilo sa nám doložiť tri rôzne produkčné Centrá.

Fajka s kolkom ADLER

Fajky označené kolkom ADLER pochádzajú od výrobcu fajok z mesta Budapešť. Najstaršie fajky pochádzajú už z roku 1795. Neskôr Fülöp Adler a jeho syn Henrik vyrábali hlinené fajky aj v Debrecíne. Spoločnosť na výrobu fajok pod vedením H. Adlera pracovali v Budapešti až do roku 1892 (Haider 2000, 109). Fajka s kolkom ADLER bola objavená v intraviláne obce Vlčany. Podľa morfológických znakov a zachovania je datovaná až do druhej polovice 19. stor. Fajka je tmavočiernej farby, pričom na najpoužívanejších miestach, teda na hlavičke a na krčku je vyšúchaná až do biela (obr. 9: 14). Kovové súčasti sú dokonale zachované.³

Fajka s kolkom HELLER

Ďalším producentom fajok z Budapešti bol Gyulla Heller. Jeho dielňa produkovala hlinené dvojdielne fajky od roku 1901 (Haider 2000, 110). Fajka objavená v Seliciach je tehlovočervenej farby s jednostranným kolkom HELLER (obr. 4: 4). Fajka zo Selíc je tvarovo totožná s predchádzajúcou fajkou Heller, ale je sivej farby (obr. 4: 7). Na oboch je tlačaná výzdoba na hlavičke s rastlinným motívom a kolkom HELLER, F. BUDAPEST (obr. 10: 12). Kolok F. Heller patrí pokračovateľovi fajkárskej tradície.

Fajka s kolkom BOSCOWIZ

V skúmanom súbore sa nachádza jedna fajka s kolkom BOSCOWITZ (obr. 10: 14). Je čiernej farby s geometricko-rastlinou výzdobou na hlavičke fajky. Hlavička bola prasknutá a následne rozbitá, čo bolo spôsobené pravdepodobne používaním. Pochádza z dielne Samuela Boscowitza v Pápe, ktorá vznikla v druhej polovici 19. stor. a fungovala až do roku 1945 (Nagy 2001, 45).

² Za identifikáciu ďakujem M. Čurnému.

³ Ide o antikvitu, ktorá je získaná z domácej zbierky a nie z povrchového zberu.

Fajka s kolkom MG

Miesto a výrobca fajok s označením MG sú pre nás doposiaľ neznáme. Fajka s kolkom MG bola objavená v Šali na sídlisku (obr. 7: 5). Je tmavočiernej farby, v lome je hlina sivá. Fajka bola vypálená v redukčnom prostredí a morfológicky patrí k fajkám vyrábaným v 19. stor. na území dnešného Maďarska, možno v okolí Pápy.

Fajka s kolkom RESNER

Miesto a výrobca fajok s označením RESNER je pre nás doposiaľ neznáme. Fajka bola objavená vo Váhu pri obci Zemné (obr. 11: 12). Ide o väčšiu hlinenú dvojdielnu fajku. Tvarovo je možné priradiť ju k fajkám z 19. stor. Zachovala sa celá a je oranžovej farby. Bohužiaľ, voda rieky poškodila kolok výrobcu, ktorý je ťažko identifikovateľný. Ide pravdepodobne o kolok RESNER, ale je možná aj iná interpretácia.

Fajky rakúskej proveniencie

Azda najvýznamnejším výrobným fajkárskeho okruhu bola oblasť Viedne. Južne od nej sa nachádzajú trojica fajkárskeho strediska, Wiener Neustadt, Theresienfeld a Pernitz, v ktorých v priebehu 19. stor. pôsobilo niekoľko fajkárov. Tí boli známi svojimi výrobkami aj na Slovensku. Z prvého centra fajkárskeho v Habsburskej monarchii sa niekoľko fajkárov presídlilo najprv do Banskej Štiavnice (Ahnert) a neskôr do maďarských lokalít Körmend a Vasváru (Nagy 2000, 50).

Fajka s kolkom A. RESS

Veľmi zaujímavá fajka bez hornej časti hlavičky bola objavená v meste Šaľa. Na prednej časti hlavičky sa nachádza reliéfne zobrazenie leva (obr. 6: 9). Fajka je červenej farby, oxidačne vypálená. Na ľavej strane je kolok A. RESS. Výrobca fajok Anton Ress prevzal v roku 1830 firmu Amstätter a pokračoval vo výrobe fajok pod svojím menom (Nagy 2000, 54). Dielňa pôsobila vo Viedni.

Joseph a Anton PARTSCH

O obidvoch výrobcach fajok s menom Partsch vieme, že s výrobou začali v Pernitzi (Nagy 2000, 49). Pri nálezoch fajok sa však stretávame s označením Zu Theresienfeld alebo In Theresienfeld, podľa čoho uvažujeme, že sa tam aj vyrábali. Výrobky Antona Partscha sú známe od roku 1812 a vyrábal ich do konca 50. rokov 19. stor. Fajky Josepha Partscha sú z doby okolo roku 1842 (Nagy 2000, 69). Okrem nich je známy aj fajkár Johann Partsch, ktorý svoje fajky signoval značkou JOH. PARTSCH IN PERNITZ alebo J. PARTSCH (Nagy 2001, tab. 88: 2). V Theresienfelde pôsobili aj menej známi fajkári Anhalzer a F. Netter (Nagy 2000, tab. 81: 1a, b).

Z Váhu pri obci Selice pochádza fajka Johana Partscha (obr. 4: 6). Je sivej farby, redukčne vypálená. Má šesťhrannú hlavičku s dnom mušlovitého tvaru a krátku trúbku, ktorá je zakončená ostro vyformovanou manžetou. Fajka je signovaná značkou JOH. PARTSCH IN PERNITZ. Datovaná je do druhej polovice 19. stor. Zo Šale pochádza fajka s jednostranným kolkom PARTSCH (obr. 6: 12). Povrch fajky je tehlovočervenej farby. Hlavička je poškodená a následne omletá váhom. Počas prieskumu boli objavené ďalšie tri fajky s kolkom PARTSCH. Dve sa našli vo Váhu pri Šali (obr. 6: 12; 7: 8) a jedna v intraviláne Vlčian (obr. 9: 10).

Fajky typu CAFE

Biele fajky typu Cafe alebo tiež tzv. gypsovky súvisia s módnym trendom záveru 19. a začiatku 20. stor., ktorý sa viaže na kaviarne a kaviarenský život. Tieto fajky boli vyrábané zo špeciálnej sadrovej zmesi lisovaním vo formách a vypaľované v bežných hrnčiarskych peciach. Čo sa týka tvaru, najčastejšie sa vyskytujú vysoké valcovité alebo typické hranolovité hlavičky s relatívne krátkou trúbkou. Poznáme však aj gypsovky s malými polguľovitými hlavičkami. Výzdoba sa viazala najmä na hlavičky fajok a vznikala odtlačeními vo forme. Najčastejšie išlo o rôzne geometrické lineárne vzory, ktoré boli doplnené o figurálne a iné motívy (prekřížené žrde, vázy, kvety, korunky a pod.). Relatívne

často sa na nich vyskytuje aj výzdoba aplikovaním hustého perlovca. Podľa M. Harmana a J. Šteffeka (2008, 43) vychádzali tieto fajky z nemeckých a rakúskych (viedenských) vzorov, odkiaľ ich prevzali napr. v českom Kolíne. Tu sa ich výrobou preslávil Móric Mahler (*Martínek* 2006). Ich výroba na Slovensku sa predpokladá v Kremnici, nakoľko sa v depozitári tamojšieho Múzea mincí a medailí nachádza niekoľko takýchto fajok so signatúrou Körmöcz a HONI IPAR (*Harman/Štefek* 2008, 42). Výrobcov tzv. gypsoviek však muselo byť omnoho viac, ako to indikuje neidentifikovaná značka L. na fajke zo Šale (obr. 7: 10). V skúmanom súbore sa vyskytuje iba jedna fajka typu Café. Je bielej farby s bohatou geometrickou výzdobou na hlavičke.

ZÁVER

Cieľom príspevku bolo prezentovať nálezy fajok z okolia mesta Šaľa. Skúmaný súbor fajok (105 kusov) pochádza zo 18.–20. stor. V inventári nedominujú fajky z okruhu banskoštiavnického fajkárstva, ale stretávame sa aj s hojným zastúpením fajok z Rakúska a Maďarska. Veľký počet je datovaný do 19. stor., pričom iba pri časti z nich bolo z dôvodu slabej zachovalosti možné určiť ich autorstvo. Najcitlivejšou časťou fajky bola práve hlavička, ktorá podstupovala najväčšie teplotné zmeny pri fajčení. Medzi značkovanými fajkami sme identifikovali výrobky 10 výrobcov. V súbore sa nachádzajú fajky iba od jedného výrobcu z Banskej Štiavnice, a to Lipóta Schlesingera. Niekoľko fajok má pôvod aj od napodobovateľov z blízkej Kremnice (Elias Stastný) a Malých Ozoroviec (Kis Azar). Väčšina fajok pochádza od výrobcov z Maďarska a Rakúska. Maďarské fajkárstvo reprezentujú fajky z dielne z Budapešti (Adler, Heller) a Pápi (Boscowitz). Rakúske fajkárstvo je zastúpené dielnami Antona Ressa i Jozefa a Antona Partsch, ktorí vyrábali svoje fajky vo Viedni. Samostatnú skupinu tvorí drevená fajka (obr. 7: 11), ktorá má bronzové kruhové viečko. Spomínaný typ fajky je datovaný pravdepodobne do 20. stor. Drevené fajky sa začínajú vyrábať od polovice 18. stor. v hornom Bavorsku a strednom Nemecku (*Haider* 2000, 58). Centrom výroby drevených fajok v Uhorsku sa stal v priebehu 19. stor. Debrecín. Ďalším sprievodným nálezom, ktorý súvisí s fajčením, boli nálezy kresadiel a špáradla (obr. 13).

Prezentovaný príspevok je katalógovým spracovaním súkromnej zbierky fajok zo Šale, ktoré by mohlo z hľadiska novovekej archeológie prispieť k rozvoju tohto zaujímavého a pre Slovensko významného odvetvia výroby z 19. a 20. stor.

Obr. 13. Nálezy potrieb pre fajčiarov objavených vo Váhu pri Šali. 1 – špáradlo; 2–4 – kresadlá. Foto M. Bielič.

Tabela 1. Nálezy fajok z rieky Váh. Použité deskripty podľa M. Čurného, P. Šimčíka a M. Bielicha (2013).

1	2	2a	3	4	5a	5b	5c	5d	6a	6b	6c	6d	7	8	9	10	11A	11B	11C	12A	12B	12C	13	14	15
1.	Kráľová	vodná nádrž	2	2	–	–	–	3	45	20	12	4	7a	8d	9a	–	–	11b	–	–	–	–	–	obr. 3: 1	17.–18. stor.
2.	Neded	Váh	2	2	–	20	12	4	40	25	10	4	7a	8c	9a	–	–	–	radiekovanie po ob- vode podstavy hla- vičky	–	–	–	–	obr. 3: 2	17.–18. stor.
3.	Neded	Váh	2	2	–	24	18	3	50	25	10	3	7a	8b	9b	–	–	11b	–	–	–	–	obr. 3: 3	18. stor.	
4.	Neded	Váh	2	2	–	–	–	3	–	25	13	3	7a	8d	9a	–	11a	11h	rastlinný rytý motív na čelnej strane hľavičky	–	–	–	–	obr. 3: 4	18. stor.
5.	Neded	Váh	2	2	–	–	–	4	–	–	–	4	7a	8d	9a	–	11a	11h	rastlinný rytý motív na čelnej strane hľavičky	–	–	–	–	obr. 3: 5	18. stor.
6.	Neded	Váh	2	2	52	22	20	3	50	20	10	4	7a	8c	9a	–	–	–	–	–	–	–	13a, b	obr. 3: 6	19. stor.
7.	Neded	Váh	2	2	–	22	18	2	50	25	13	4	7a	8g	9b	10a	–	–	–	erb	SLESINGER SEMNITZE	–	–	obr. 3: 7	19. stor.
8.	Neded	Váh	2	2	80	25	20	3	50	25	14	3	7a	8f	9b	10a	–	–	mušľovité vyformova- nie podstavy hľavičky	erb	E.STIASNY KREMELITZ	–	13b	obr. 3: 8	19. stor.
9.	Neded	Váh	2	2	50	22	20	2	–	14	10	2	7a	8f	9a	10a	11a	11i	rastlinný rytý motív na čelnej strane hľavičky	–	–	–	–	obr. 3: 9	18. stor.
10.	Neded	Váh	2	2	50	22	18	2	–	–	–	–	7a	8f	9a	–	–	11b	ryhovanie rastlinnými motívmi na hľavičke	–	debrecínske ľudové fajky	–	–	obr. 3: 10	18. stor.
11.	Neded	Váh	2	2	75	23	18	3	45	25	12	3	7a	8g	9b	–	–	–	mušľovité vyformova- nie podstavy hľavičky, erb na čelnej časti hľavičky	erb	prvá časť nečitateľná SCHEMNITZ	12c	–	obr. 3: 11	19. stor.
12.	Šaľa	Váh	2	2	–	20	17	3	40	19	11	4	7a	8c	9a	–	11a, c	–	ryhovanie manžety krčka	–	SCHLESINGER 33	–	13b	obr. 4: 1	19. stor.
13.	Selice	Váh	2	2	–	22	20	2	–	15	10	2	7a	8c	9a	–	11a	11i	geometrická výzdoba na boku hľavičky	–	–	–	–	obr. 4: 2	18. stor.
14.	Selice	Váh	2	2	60	25	20	3	–	–	–	–	7a	8g	9a	–	–	–	–	–	–	–	–	obr. 4: 3	–
15.	Selice	Váh	2	2	–	20	17	2	40	15	10	2	7a	8b	9b	–	11a	11i	rastlinný rytý motív na čelnej strane hľavičky	–	HELLER	–	13b	obr. 4: 4	19. stor.
16.	Selice	Váh	2	2	45	22	20	2	50	23	10	2	7a	8b	9a	10a	11a	11i	geometrická výzdoba na boku hľavičky	–	–	–	–	obr. 4: 5	18. stor.

Tabela 1. Pokračovanie.

1	2	2a	3	4	5a	5b	5c	5d	6a	6b	6c	6d	7	8	9	10	11A	11B	11C	12A	12B	12C	13	14	15
17.	Selice	Váh	2	2	75	25	22	2	50	25	12	2	7a	8g	9b	–	–	–	mušľovitě vyformované podstavy hlavičky	dva erby	JOH.PARTSCH IN PERNITZ	–	13a,b	obr. 4: 6	19. stor.
18.	Selice	Váh	2	2	–	20	10	4	40	15	9	4	7a	8g	9b	10a	11a	11b	ryhovanie rastlinnými motívmi na hlavičke	–	HELLER	–	–	obr. 4: 7	19. stor.
19.	Šaľa	Váh	2	2	–	22	15	4	–	16	8	4	7a	8c	9a	–	–	11b	ryhovanie rastlinnými motívmi na hlavičke	–	–	–	–	obr. 6: 1	18. stor.
20.	Šaľa	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	7a	–	–	–	–	–	–	–	–	–	obr. 6: 2	–	–
21.	Šaľa	Váh	2	2	–	22	15	3	–	18	9	4	7a	8g	9b	–	–	–	mušľovitě vyformované podstavy hlavičky	–	–	–	–	obr. 6: 3	19.–20. stor.
22.	Šaľa	–	2	–	–	20	15	2	–	–	–	–	7a	8c	9b	–	11a	–	–	–	–	–	–	obr. 6: 4	–
23.	Šaľa	Váh	2	2	–	–	–	3	45	22	13	4	7a	8c	9a	–	–	–	–	–	–	–	–	obr. 6: 5	18. stor.
24.	Šaľa	Váh	2	2	–	20	10	3	45	20	10	3	7a	8c	9a	–	–	–	–	–	–	–	–	obr. 6: 6	18. stor.
25.	Šaľa neurčená	–	2	–	–	–	–	–	–	20	10	4	7a	8c	9a	–	–	–	–	–	–	–	–	obr. 6: 7	18. stor.
26.	Šaľa	Váh	2	2	–	–	–	2	45	20	10	5	7a	8c	9a	–	–	11i	–	–	–	–	–	obr. 6: 8	18. stor.
27.	Šaľa	–	2	–	–	18	15	2	40	18	10	3	7a	8d	9a	–	11a	11k	plastické zobrazenie ležiaceho leva	–	A.RESS	12c	–	obr. 6: 9	19. stor.
28.	Šaľa	Váh	2	2	–	15	10	3	40	19	10	4	7a	8c	9a	–	11b	11h	rastlinný rytý motív na čelnej strane hlavičky	–	–	–	–	obr. 6: 10	18. stor.
29.	Šaľa	Váh	2	2	–	20	15	3	50	23	12	3	7a	8c	9a	–	11b	11h	plastické zobrazenie stojaceho jeleňa alebo srnca v tráve	–	–	12c	–	obr. 6: 11	19. stor.
30.	Šaľa	Váh	2	2	–	20	15	3	45	20	10	3	7a	8c	9b	–	–	–	kolok na prednej časti hlavičky fajky	–	PARTSCH	–	–	obr. 6: 12	19. stor.
31.	Šaľa	mesto	2	2	–	25	15	4	60	24	10	4	7a	8c	9a	10a	11b	11i	geometrický motív na hlavičke a päte fajky	–	–	–	–	obr. 6: 13	18. stor.
32.	Šaľa	Váh	2	2	–	20	16	3	55	23	12	3	7a	8c	9b	10a	11b	11i	geometrický motív na hlavičke fajky	nečitateľný kolok	–	–	–	obr. 6: 14	19. stor.
33.	Šaľa	neurčená	2	2	55	25	20	3	40	15	9	3	7a	8g	–	10a	11b	11h	ryhovanie rastlinnými motívmi na hlavičke	–	nečitateľný kolok	–	–	obr. 6: 15	19. stor.
34.	Šaľa	neurčená	2	2	–	20	15	3	50	23	10	3	7a	8h	9a	–	11a	–	geometrický motív na hlavičke fajky	–	–	–	–	obr. 6: 16	17.–18. stor.
35.	Šaľa	–	2	–	–	30	25	2	52	30	25	3	7a	8d	9b	–	–	–	mušľovitě vyformované podstavy hlavičky	erb Banskej Štiavnice	STASTNY oEIA SCHEMNITZ	–	–	obr. 6: 17	19. stor.

Tabela 1. Pokračovanie.

1	2	2a	3	4	5a	5b	5c	5d	6a	6b	6c	6d	7	8	9	10	11A	11B	11C	12A	12B	12C	13	14	15
36.	Šala	–	2	–	–	–	–	–	40	28	10	4	7a	8c	9a	–	11a	11j	–	–	–	–	–	obr. 7: 1	19. stor.
37.	Šala	Pri lodenici	2	2	–	22	18	2	40	25	10	3	7a	8g	–	10a	–	11b	ryhovanie rastlinnými motívmi na hlavičke	–	–	–	–	obr. 7: 2	18. stor.
38.	Šala	kaštieľ	2	2	–	25	15	4	60	18	10	3	7a	8d	9a	–	–	–	–	–	–	–	–	obr. 7: 3	18. stor.
39.	Šala	Váh	2	2	45	22	18	2	–	–	–	–	7a	8f	9a	10a	–	–	–	–	–	–	–	obr. 7: 4	nedatovateľné
40.	Šala	sídlisko	2	2	–	23	14	4	45	20	10	3	7a	8g	9b	10a	–	11i	gerometrická rytá výzdoba na hlavičke	–	MG s kráľovskou korunou	–	13b	obr. 7: 5	19. stor.
41.	Šala	Váh	2	2	–	20	14	3	40	20	9	3	7a	8c	9a	10b	–	11b	–	–	–	–	–	obr. 7: 6	19. stor.
42.	Šala	Váh	2	2	–	22	15	3	45	20	10	2	7a	8c	9a	10a	11a	11j	geometrická výzdoba na prednej časti hlavičky	–	–	–	–	obr. 7: 7	18. stor.
43.	Šala	Váh	2	2	–	25	19	3	42	25	13	6	7a	8g	9b	10a	–	–	mušľovité vyformovanie postavy hlavičky	–	PARTSCH	–	–	obr. 7: 8	19. stor.
44.	Šala	Váh	2	2	–	20	14	3	50	22	10	4	7a	8d	9b	10c	11a	–	rozetovité vyformovanie podstavy hlavičky	–	nečitateľný kolok	–	–	obr. 7: 9	19. stor.
45.	Šala	Váh	2	2	–	25	17	4	55	25	12	4	7a	8a	9b	–	11a	11i	geometrické motívy po celej hlavičke	–	L.	–	–	obr. 7: 10	19. stor.
46.	Šala	Váh	2	2	80	25	20	3	95	20	12	3	7d	8h	9a	–	–	–	–	–	–	13b	obr. 7: 11	19.–20. stor.	
47.	Vičany	intravilán	2	–	–	20	17	3	40	18	12	3	7a	8c	9a	–	–	–	–	–	–	–	–	obr. 8: 1	18. stor.
48.	Vičany	intravilán	2	2	–	–	–	–	50	20	12	4	7a	8c	9a	–	11a	11j	geometrické motívy po celej hlavičke	–	–	–	–	obr. 8: 2	18. stor.
49.	Vičany	intravilán	2	2	–	–	–	–	65	20	10	4	7a	8c	9a	–	–	–	–	–	–	–	–	obr. 8: 3	–
50.	Vičany	intravilán	2	2	–	–	–	–	50	28	14	4	7a	8c	9a	–	–	–	–	nečitateľný kolok	–	–	–	obr. 8: 4	19. stor.
51.	Vičany	intravilán	2	2	–	28	22	4	–	20	13	4	7a	8g	9b	10a	–	–	–	–	–	–	–	obr. 8: 5	19. stor.
52.	Vičany	intravilán	2	2	–	20	16	3	56	25	15	4	7a	8c	9b	–	–	–	–	erb	nečitateľný kolok	–	–	obr. 8: 6	19. stor.
53.	Vičany	intravilán	2	2	–	–	–	–	50	20	13	3	7a	8c	9b	–	–	–	–	erb	nečitateľný kolok	–	–	obr. 8: 7	18. stor.
54.	Vičany	intravilán	2	2	–	20	17	3	50	18	11	3	7a	8c	9a	10c	11a	11h	rastlinný rytý motív na čelnej strane hlavičky	–	–	–	–	obr. 8: 8	18. stor.
55.	Vičany	intravilán	2	2	–	–	–	–	–	25	11	4	7a	8c	9a	–	–	11b	ryhovanie na hlavičke	–	–	–	–	obr. 9: 1	18. stor.

Tabela 1. Pokračovanie.

1	2	2a	3	4	5a	5b	5c	5d	6a	6b	6c	6d	7	8	9	10	11A	11B	11C	12A	12B	12C	13	14	15
56.	Vlčany	intravilán	2	2	50	20	14	3	–	–	–	–	7a	8c	9a	–	–	–	–	–	–	–	–	obr. 9: 2	–
57.	Vlčany	intravilán	2	2	–	–	–	–	65	30	13	3	7a	8c	9a	–	–	–	–	erb	nečitateľný kolok	–	13b	obr. 9: 3	19. stor.
58.	Vlčany	intravilán	2	2	–	20	17	3	–	–	–	–	7a	8g	9b	–	–	–	–	–	–	–	–	obr. 9: 4	19. stor.
59.	Vlčany	intravilán	2	2	–	20	16	4	41	25	10	3	7a	8f	9a	10a	11c	11i	–	erb	OOOOO	–	–	obr. 9: 5	18. stor.
60.	Vlčany	intravilán	2	2	–	23	18	3	45	20	11	3	7a	8b	9b	10b	–	–	–	–	THEZENFELD	–	–	obr. 9: 6	19. stor.
61.	Vlčany	Váh	2	2	45	20	16	2	25	13	8	3	7a	8b	9a	–	–	11b	–	–	debrecínske ľudové fajky	–	–	obr. 9: 7	18. stor.
62.	Vlčany	intravilán	2	2	40	20	16	2	–	–	–	–	7a	8c	9a	–	11a	11j	–	–	–	–	13b	obr. 9: 8	18. stor.
63.	Vlčany	intravilán	2	2	50	25	20	3	45	20	11	3	7a	8c	9a	–	11a	11d	–	–	–	–	–	obr. 9: 9	18. stor.
64.	Vlčany	intravilán	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	7a	8c	9a	–	–	–	–	–	PARTSCH	–	13b	obr. 9: 10	19. stor.
65.	Vlčany	intravilán	2	2	55	35	20	3	40	25	10	3	7a	8c	9a	–	–	11d	–	–	debrecínske ľudové fajky	–	–	obr. 9: 11	18. stor.
66.	Vlčany	intravilán	2	2	65	25	20	3	40	15	9	3	7a	8g	9b	10a	–	–	–	–	HELLER BUDAPEST	–	–	obr. 9: 12	19. stor.
67.	Vlčany	intravilán	2	2	50	22	20	2	–	–	–	–	7a	8h	9b	10d	–	–	–	–	–	–	–	obr. 9: 13	19.–20. stor.
68.	Vlčany	intravilán	2	2	70	25	20	3	70	25	10	4	7a	8g	9b	10a	–	–	–	–	–	–	13a,b	obr. 9: 14	19. stor.
69.	Vlčany	intravilán	2	2	–	–	–	–	52	18	10	4	7a	8c	9a	–	–	–	–	–	–	–	–	obr. 10: 1	17.–18. stor.
70.	Vlčany	intravilán	2	2	–	18	15	3	40	20	13	3	7a	8c	9a	–	11a	11h	–	–	–	–	–	obr. 10: 2	18. stor.

Tabela 1. Pokračovanie.

1	2	2a	3	4	5a	5b	5c	5d	6a	6b	6c	6d	7	8	9	10	11A	11B	11C	12A	12B	12C	13	14	15
71.	Vlčany	intravilán	2	2	-	-	-	-	45	20	14	3	7a	8c	9a	-	11c	11j	geometrický motív na krčku pod hlavičkou fajky	-	-	-	-	obr. 10: 3	18. stor.
72.	Vlčany	intravilán	2	2	-	-	-	-	-	18	10	3	7a	8f	9a	10a	-	-	-	-	-	-	-	obr. 10: 4	18. stor.
73.	Vlčany	intravilán	2	2	-	-	-	-	52	20	14	3	7a	8c	9a	-	11a	11i	geometrický motív na hlavičke fajky	-	-	-	-	obr. 10: 5	18. stor.
74.	Vlčany	intravilán	2	2	-	-	-	-	58	20	13	4	7a	8c	9a	-	11a	11i	geometrický motív na hlavičke fajky	-	-	-	-	obr. 10: 6	18. stor.
75.	Vlčany	intravilán	2	2	-	-	-	-	50	21	15	3	7a	8c	9a	-	11a	11h	rastlinný rytý motív na čelnej strane hlavičky	-	-	-	-	obr. 10: 7	18. stor.
76.	Zemné	Váh	2	2	52	21	16	3	46	20	15	3	7a	8c	9a	-	-	-	-	-	-	-	-	obr. 10: 8	18. stor.
77.	Zemné	Váh	2	2	50	30	25	3	72	20	13	4	7a	8c	9a	-	11a	11j	geometrický motív na hlavičke fajky	-	-	-	-	obr. 10: 9	18. stor.
78.	Zemné	Váh	2	2	60	25	20	3	55	22	14	3	7a	8c	9a	-	11a	11j	geometrický motív na hlavičke fajky	-	-	-	-	obr. 10: 10	18. stor.
79.	Zemné	Váh	2	2	58	25	20	3	52	20	13	3	7a	8c	9a	-	11a	11i	geometrický motív na hlavičke fajky	-	-	-	-	obr. 10: 11	18. stor.
80.	Zemné	Váh	2	2	-	-	-	-	55	25	10	3	7a	8f	9b	10a	11a	-	-	-	-	-	-	obr. 10: 12	19. stor.
81.	Vlčany	Váh	2	2	-	-	-	4	50	25	14	4	7a	8d	9b	-	-	-	-	erb	-	-	13b	obr. 10: 13	19. stor.
82.	Vlčany	Kapustnice	2	2	-	20	15	4	45	23	10	3	7a	8g	9b	10a	11a	11j	geometrický motív na hlavičke fajky	-	-	-	-	obr. 10: 14	19. stor.
83.	Zemné	Váh	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7a	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	obr. 10: 15	19. stor.
84.	Zemné	Váh	2	2	-	-	-	-	35	25	12	4	7a	8a	9a	-	11b	-	-	-	-	-	-	obr. 11: 1	18. stor.
85.	Zemné	Váh	2	2	40	25	20	3	55	20	10	3	7a	8b	9a	-	11c	11i	geometrický motív na hlavičke a krčku fajky	-	-	-	-	obr. 11: 2	18. stor.
86.	Zemné	Váh	2	2	45	20	16	3	40	20	11	3	7a	8d	9a	-	11a	11j	geometrický motív na hlavičke fajky	-	-	-	-	obr. 11: 3	18. stor.
87.	Zemné	Váh	2	2	-	21	18	2	50	25	10	2	7a	8c	9a	-	11a	11j	geometrický motív na hlavičke fajky	-	-	-	-	obr. 11: 4	18. stor.
88.	Zemné	Váh	2	2	40	22	18	2	40	20	11	3	7a	8c	9a	-	11a	11j	geometrický motív na hlavičke fajky	-	-	-	13b	obr. 11: 5	18. stor.
89.	Zemné	Váh	2	2	-	20	16	3	40	22	10	4	7a	8c	9a	-	11a	11j	geometrické motívy vertikálne na hlavičke	-	-	-	-	obr. 11: 6	18. stor.

Tabela 1. Pokračovanie.

1	2	2a	3	4	5a	5b	5c	5d	6a	6b	6c	6d	7	8	9	10	11A	11B	11C	12A	12B	12C	13	14	15
90.	Zemné	Váh	2	2	65	25	20	3	40	16	10	4	7a	8g	9a	–	11a	11h	rastlinný rytý motív na čelnej strane hlavičky	–	debrecínka fajka	–	13b	obr. 11: 7	18.–19. stor.
91.	Zemné	Váh	2	2	–	23	20	2	50	20	10	4	7a	8g	9b	–	11a	11i, h	mušľovité výformovanie podstavy hlavičky, rytý geometricko-rastlinný motív po celej hlavičke	erb	**K. AZAR	–	–	obr. 11: 8	19. stor.
92.	Zemné	Váh	2	2	–	24	17	3	60	24	12	3	7a	8c	9b	–	–	–	Na čelnej strane hlavičky je uhorský erb	–	L.SCHLESINGER	–	–	obr. 11: 9	19. stor.
93.	Zemné	Váh	2	2	55	25	20	2	50	20	10	2	7a	8c	9a	–	11a	11j	geometrický motív na hlavičke	–	–	–	13b	obr. 11: 10	18. stor.
94.	Zemné	Váh	2	2	60	25	20	2	40	15	10	2	7a	8c	9a	–	11a	11h	rastlinný rytý motív na čelnej strane hlavičky	–	–	–	–	obr. 11: 11	18.–19. stor.
95.	Zemné	Váh	2	2	90	25	20	3	60	20	12	3	7a	8c	9a	–	–	–	–	–	nečitateľný kolok	–	–	obr. 11: 12	19. stor.
96.	Zemné	Váh	2	2	–	25	18	3	40	25	11	3	7a	8c	9a	–	11a	11j	geometrické motívy na hlavičke a krčku fajky	–	–	–	–	obr. 11: 13	18. stor.
97.	Zemné	Váh	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	7a	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	obr. 12: 1	18. stor.
98.	Zemné	Váh	2	2	–	–	–	–	–	25	10	5	7a	8b	9a	–	–	11d	radielková výzdoba na hlavičke fajky	–	–	–	–	obr. 12: 2	19. stor.
99.	Zemné	Váh	2	2	50	24	21	2	50	22	14	3	7a	8c	9a	–	11a	11j	geometrický motív na hlavičke fajky	–	–	–	–	obr. 12: 3	18. stor.
100.	Zemné	Váh	2	2	50	25	20	3	40	20	10	3	7a	8c	9a	–	11a	11j	geometrický motív na hlavičke fajky	–	–	–	–	obr. 12: 4	18. stor.
101.	Zemné	Váh	2	2	–	20	15	3	50	20	11	4	7a	8c	9a	–	11a	11j	geometrický motív na hlavičke fajky	–	–	–	–	obr. 12: 5	18. stor.
102.	Zemné	Váh	2	2	–	22	15	3	40	–	10	3	7a	8c	9a	–	–	11c	radielkovanie po obode hlavičky a krčka a na podstave	–	–	–	–	obr. 12: 6	17.–18. stor.
103.	Zemné	Váh	2	2	60	25	22	3	–	–	–	4	7a	8c	9a	–	11a	11h	rastlinný rytý motív na čelnej strane hlavičky	–	–	–	–	obr. 12: 7	18. stor.
104.	Zemné	Váh	2	2	–	25	20	3	45	20	10	3	7a	8d	9a	–	11a	11i	geometrický motív na hlavičke fajky	–	–	–	–	obr. 12: 8	18. stor.
105.	Zemné	Váh	2	2	60	22	20	2	40	25	13	2	7a	8d	9a	–	11a	11h	rastlinný rytý motív na čelnej strane hlavičky	–	–	–	–	obr. 12: 9	18. stor.

LITERATÚRA

- Čurný/Šimčík/Bielich 2013 M. Čurný/P. Šimčík/M. Bielich: Nálezy keramických fajok z archeologických výskumov a prospekcií na Slovensku. I. Štud. Zvesti AÚ SAV 53, 2013, 85–102.
- Čurný et al. 2013 M. Čurný/V. Mitáš/P. Šimčík/M. Žáčik: Nálezy keramických fajok z archeologických výskumov a prospekcií na Slovensku. II. Štud. Zvesti AÚ SAV 54, 2013, 189–210.
- Haider 2000 E. Haider: List of Pipe Engravers of Pest-Buda. In: E. Haider/A. Orgona/A. Ridovics (Ed.): The History of the Hungarian pipemaker's craft. Hungarian history through the pipemaker's art. Keszthely – Debrecen – Budapest 2000, 109–112.
- Harman/Šteffek 2008 M. Harman/J. Šteffek: Fajka velebená, fajka zatracovaná. Tlmače 2008.
- Martínek 2006 J. Martínek: Tajemný svět dýmek. Betliar 2006.
- Nagy 2000 Z. Nagy: Transdanubian Pipe Manufacturers Associated with Selmechánya. In: E. Haider/A. Orgona/A. Ridovics (Ed.): The History of the Hungarian pipe-maker's craft. Hungarian history through the pipemaker's art. Keszthely – Debrecen – Budapest 2000, 45–55.
- Nagy 2001 Z. Nagy: Dunántúli cseréppipa készítő műhelyek és termékeik a XIX. Században. Fontes Castr. 1. Szombathely 2001.
- Vallašek 1979 A. Vallašek: Niekoľko novších poznatkov z výskumu Spišského hradu. Pam. a Prír. 1, 1979, 3–7.
- Vallašek 1983 A. Vallašek: Dielňa na výrobu hlinených fajok na Spišskom hrade. Eine Werkstätte zur Herstellung tönerner Pfeifen auf der Burg Spišský hrad (Zipser Burg). Arch. Hist. 8, 1983, 233–241.
- VSOS 1977 Vlastivedný slovník obcí na Slovensku, II. zväzok, K–R. Bratislava 1977.
- VSOS 1978 Vlastivedný slovník obcí na Slovensku, III. zväzok, S–Ž. Bratislava 1978.

Pipe finds from Šaľa and its Vicinity

Mário Bielich

Summary

This article presents finds of the pipes from a private collection belonging to Z. Vozák from Šaľa. During his work on the river Váh and in the surroundings of the town Šaľa he managed to collect 105 specimens of pipes. All the pipes were obtained by surface collection.

Pipes characteristic for the end of the 17th and 18th century are considered the two-piece pipes made in wooden or metal mould, which except a simple, often only stylized ornament do not carry other identifying features. Their production began probably at the end of the 17th century. Bowls of these pipes are in the most cases of a simple cylindrical shape and they are attached to the shank in a sharp angle. Shanks have typically ring-shaped reinforced opening for the stem – the ferrule. Decoration is either plastic, situated mainly on sides of a bowl, which was created in the mould, or it is an engraved ornament, respectively impressed while wet into the moulded semi-product of a pipe, most often by using a graver or other stamping tool. The plastic ornament is usually represented by small dot – like protrusions arranged into a geometric shape, rhombus (fig. 10: 9–11). The engraved ornament is usually placed on the ferrule of a stem and stems itself. In exceptional cases, a transparent yellow or green glazing occurs on pipes too (fig. 7: 9).

A great number of finds of pipes is from the 19th century, but it was. The most sensitive part of the pipe is a bowl, which did undergo the highest changes in temperature during smoking. Among the marked pipes were identified products made by ten producers (SLESINGER SEMNITZE, E. STIASNY KREMNITZ, JOH. PARTSCH IN PERNITZ, A. RESS, MG, type Café L., HELLER F. BUDAPEST, BOSCOWITZ, K. AZAR). Within the researched set of finds dominate mainly pipe masters from Hungary. It is interesting, that within the set of 105 there is only a minim of pipes associated with Banská Štiavnica, which was at that time a significant centre of pipe production in the Hungarian Kingdom. From the Austrian pipe producers, we only encounter with J. Partschem.

Fig. 1. Localization of finds at the lower course of the Váh river.

Fig. 2. Smoking miller in a festive costume with a pipe in front of the watermill on river Váh from the 19th century.

Source: <http://www.pnky.sk/historia/vodnik-vyliezol-z-vody-vo-dne-alebo-nie-kazda-pomsta-je-sladka/>

Fig. 3. Finds of ceramic pipes from the survey in the Váh river surroundings. 1 – Kráľová, water reservoir; 2–11 – Neded. Photo M. Bielič.

Fig. 4. Finds of ceramic Pipes from the survey in the Váh river surroundings. 1 – Šaľa; 2–7 – Selice. Photo M. Bielič.

Fig. 5. Localization of Pipe finds in Šaľa town.

Fig. 6. Finds of ceramic Pipes from the survey in the Váh river surroundings. 1–17 – Šaľa. Photo M. Bielič.

Fig. 7. Finds of ceramic Pipes from the survey in the Váh river surroundings. 1–11 – Šaľa. Photo M. Bielič.

Fig. 8. Finds of ceramic pipes from the survey in the Váh river surroundings. 1–8 – Vlčany. Photo M. Bielič.

Fig. 9. Finds of ceramic pipes from the survey in the Váh river surroundings. 1–14 – Vlčany. Photo M. Bielič.

Fig. 10. Finds of ceramic pipes from the survey in the Váh river surroundings. 1–7, 13, 14 – Vlčany; 8–12, 15 – Zemné. Photo M. Bielič.

Fig. 11. Finds of ceramic pipes from the survey in the Váh river surroundings. 1–13 – Zemné. Photo M. Bielič.

Fig. 12. Finds of ceramic pipes from the survey in the Váh river surroundings. 1–9 – Zemné. Photo M. Bielič.

Fig. 13. Finds of smoking accessories discovered in Váh river next to Šaľa. 1 – Toothpick; 2–4 – Flints. Photo M. Bielič.

Tab. 1. Pipes finds from Váh river. Deskriptors after M. Čurný, P. Šimčík and M. Bielič (2013).

Translated by Mgr. Martina Zaujecová

Mgr. Mário Bielič, PhD.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
nraumbie@savba.sk

FAJKY ZO ZBIEROK GEMERSKO-MALOHONTSKÉHO MÚZEA V RIMAVSKEJ SOBOTE

Alexander Botoš

Klíčové slova: fajka, Gemersko-malohontské múzeum, keramické fajky, fajky zo sepiolitu, drevené fajky

Key words: Pipe, Gemer-Malohont museum, ceramic Pipes, Pipes from sepiolite, wooden Pipes

Pipes from Collections of the Gemer-Malohont Museum in Rimavská Sobota

In the collections of the Gemer-Malohont museum is evidenced altogether 94 pieces of Pipes. Pipes are evidenced in collection funds of archaeology, history and ethnology. Pipes are made from various materials with the predominance of Pipes from sepiolite, clay and wood.

From the chronological perspective are in the collection funds of the museum represented Pipes from the 17th up to the 20th century.

The collection of Pipes of the Gemer-Malohont museum represents in its extent relatively small, but more assorted collection fund, which in many ways contains unique and exceptional Pipes.

V zbierkach Gemersko-malohontského múzea, tak ako aj v zbierkach iných múzeí na území Slovenska, sú evidované nálezy fajok.

Gemerské župné múzeum bolo založené v roku 1882 sprístupnením Umelecko-archeologickej výstavy v budove nevyužívaných delostreleckých kasární. Budova sa neskôr (od roku 1910 až do súčasnosti) stala sídlom múzejnej inštitúcie.

Prvé fajky v zbierkach múzea boli zaznamenané v roku 1903, posledné akvizície pochádzajú z roku 2012. Fajky boli do fondu zaevidované predovšetkým z dôvodu vysokej estetickej hodnoty na začiatku 20. stor. Vyrezávané boli najmä z morskej peny (sepiolitu).

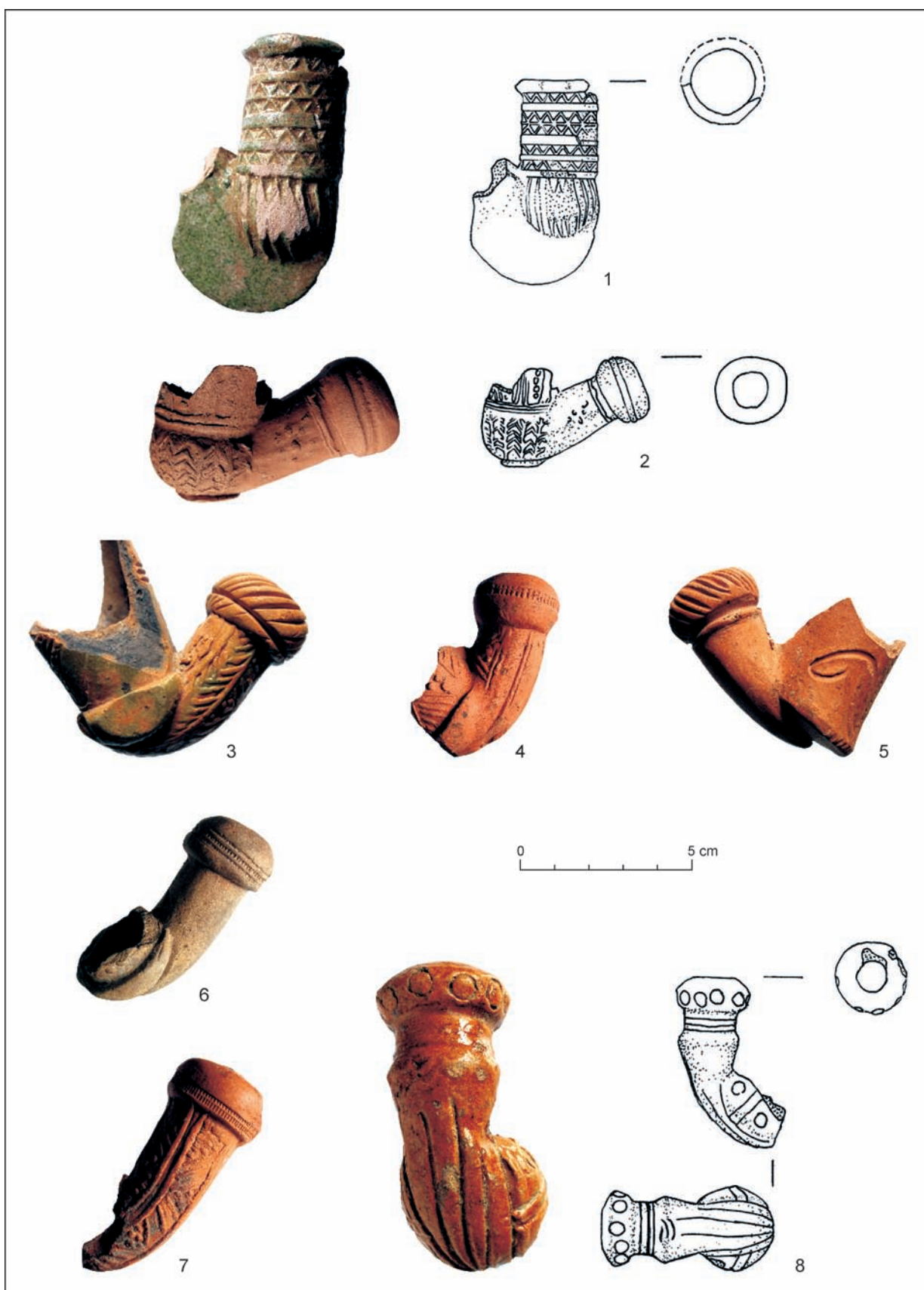
V múzeu sa nachádza celkom 94 kusov fajok. Sú evidované v zbierkovom fonde archeológia (19 kusov), história (67 kusov) a etnológia (8 kusov). Vzhľadom na rozmanitý charakter fajok ich predstavíme podľa jednotlivých fondov.

FAJKY V ZBIERKOVOM FONDĚ ARCHEOLÓGIA

Všetky fajky pochádzajú z archeologických výskumov, resp. zberov. Z hľadiska miesta nálezu pochádza veľká väčšina z katastrálneho územia mesta Rimavská Sobota (tento fakt je zapríčinený najväčšou stavebnou intenzitou v meste Rimavská Sobota a z toho vyplývajúcou najväčšou intenzitou archeologických výskumov). Zastúpené sú však aj vidiecke sídla. Fajky boli objavené zberom na poľnohospodársky obrábaných plochách (napr. Včelince, Širkovce).

Z hľadiska materiálového vyhotovenia je 18 fajok keramických, jedna (resp. jej torzo) je vyrobená zo sepiolitu.

V rokoch 1993–1997 bol vykonaný archeologický výskum Hlavného námestia v Rimavskej Sobote pod vedením I. B. Kovácsa. Počas neho bol odkrytý aj komplex stredovekej radnice a gotické základy kostola sv. Jána Krstiteľa. Získaný bol bohatý archeologický materiál a osem kusov dvojdielných hlinených fajok.

Obr. 1. Nálezy fajok. 1–7 – Rimavská Sobota-Hlavné námestie; 8 – Hnúšťa-Francisciho ulica. Kresba L. Podhorčík, Foto J. Ferleťáková.

Za najpozoruhodnejšiu fajku z Hlavného námestia v Rimavskej Sobote môžeme označiť torzo hline nej dvojdielnej fajky (e. č. A 8311, obr. 1: 1). Hlavička nie je zachovaná. Neporušený je len krk, ktorý je zdobený sústavou plasticky vystupujúcich trojuholníkov vo vodorovných pásoch. Dno hlavičky a krku je opatrené plochým rebrom, fajka monochrómnu glazúrou zelenej farby.

Ako identickú analógiu k tejto fajke môžeme uviesť nález fajky, ktorá bola objavená počas archeologického výskumu mestského hradu v Kremnici (Holčík 1984, 29). Š. Holčík (1984, 185) ju zaradil otázne do 16. stor., pričom ploché rebro podľa neho slúžilo na opretie fajky o podlahu. Pri tomto spôsobe fajčenia je fajka položená na zemi a fajčí sa z nej pomocou dlhej trúbky. Práve spôsob fajčenia nám indikuje aj jej chronologické zaradenie. Môžeme ju označiť ako jeden z najstarších typov fajok na území Slovenska a zaradiť do 17. stor.

Z Hlavného námestia pochádza aj ďalší zaujímavý nález fajky (e. č. A 8315, obr. 1: 2). Hlavička nie je zachovaná, dno je opatrené okrúhlym podstavcom, ktorý slúžil na opretie fajky o podlahu. Spodná časť hlavičky je vyformovaná do mierne guľovitého tvaru (typ fajky čibuk) a je zdobená plastickým vetvičkovým ornamentom. Ten je usporiadaný do pásov. Fajku môžeme označiť ako turecký typ. Z tohto typu fajky bolo opäť fajčené takým spôsobom, že fajka bola položená na podlahe a fajčilo sa z nej prostredníctvom dlhej trúbky, tak ako to znázorňuje rytina od J. E. Nilsona z obdobia okolo roku 1750 (Holčík 1984, 15, obr. 7).

Ako analógiu z hľadiska morfológie k tejto fajke môžeme predložiť nálezy fajok veľmi blízkych tvarov z lokality Buda-Viziváros (Kondorosy 2007, 274, tab. 2: B4, B12). Autor tieto typy fajok označil ako turecké a zaradil ich do 17. stor. (Kondorosy 2007, 264).

Ďalšiu blízku analógiu k predmetnej fajke môžeme uviesť nálezy fajok tureckého typu z pevnosti Nagykanizsa, ktoré sú chronologicky zaradené do 17. stor. (Kovács 2004, 129, tab. 1: 2, 3).

Ako ďalší podobný nález k fajke s e. č. A 8315 môžeme uviesť aj fajku s príbuznou morfológiou, s guľovite profilovanou hlavičkou a podstavou. Bola objavená na lokalite Prešov-Okružná ulica (Čurný/Šimčík/Bielich 2013, 87, tab. 2: 4) a je zaradená do obdobia okolo roku 1650 (Čurný/Šimčík/Bielich 2013, 93).

Na základe vyššie uvedených analógií predpokladáme, že fajka tureckého typu z Rimavskej Soboty pochádza z obdobia 17. stor.

Z Hlavného námestia pochádzajú fajky s e. č. A 8312–A 8314 (obr. 1: 3–5). Hlavička fajky s e. č. A 8312 (obr. 1: 3) je len čiastočne zachovaná a je kónicky profilovaná. Spodná časť je opatrená zrezaným polguľovitým kŕčkom. Takmer identicky profilovaná fajka pochádza z lokality Buda-Viziváros (Kondorosy 2007, 278, tab. 6: B157) a je zaradená do 18. stor. (Kondorosy 2007, 259).

Fajky s e. č. A 8312, A 8313, A 8314, A 8316 (obr. 1: 6) a A 8317 (obr. 1: 7) môžeme zaradiť do 18. stor. Sz. Kondorosy (2007, 259) tieto typy označuje ako „uhorské fajky hromadnej produkcie“ („magyar tömegpi-pák“) a chronologicky ich zaraďuje do 18. stor.

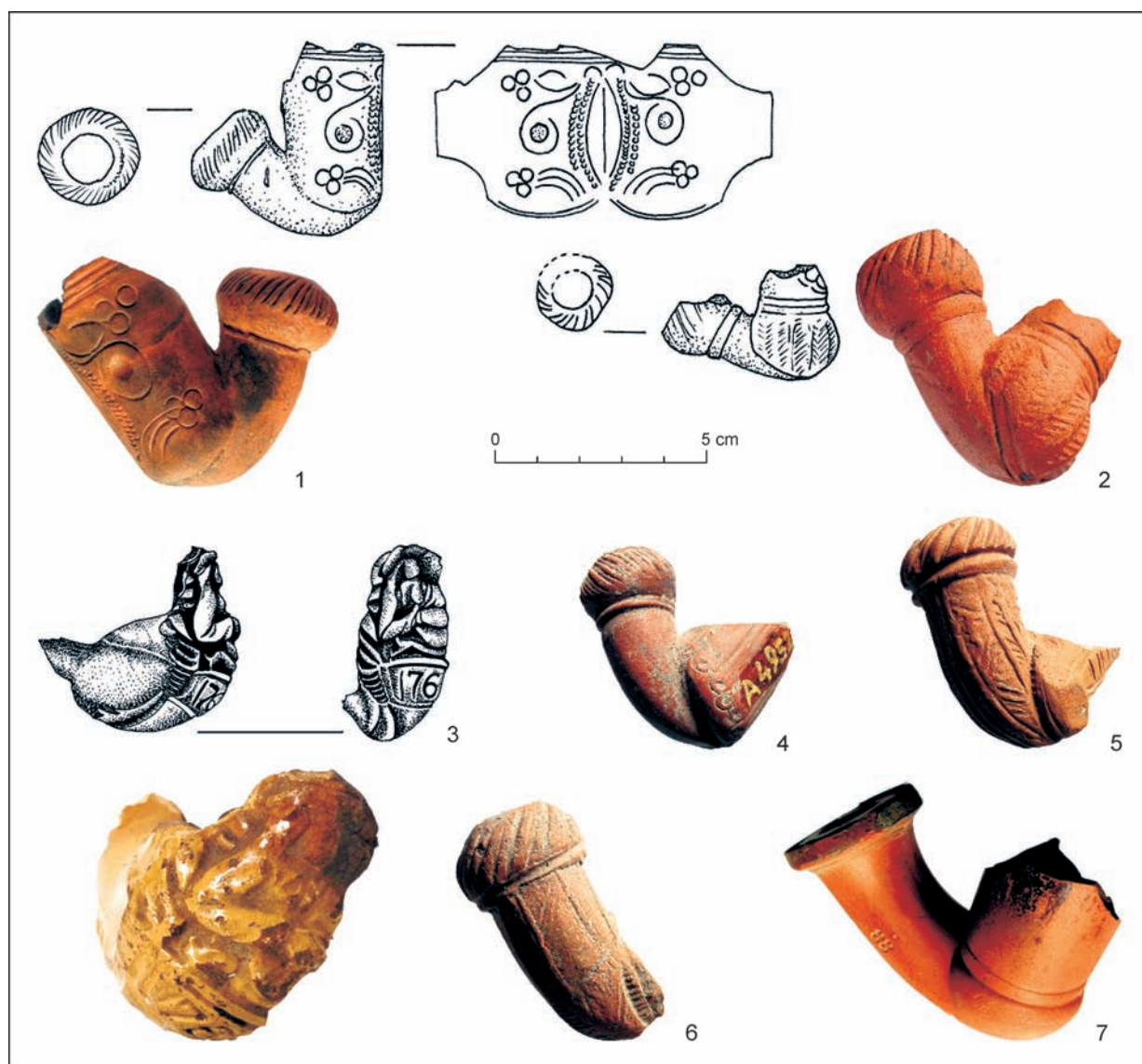
Veľmi zaujímavý typ fajky pochádza z lokality Hnúšťa-Francisciho ul. (e. č. A 8219, obr. 1: 8), ktorá bola objavená v roku 2011 pri výkopových prácach. Je opatrená monochrómnu glazúrou žltej farby. Zachoval sa len krk, ktorý je plasticky profilovaný. Prstenec je zdobený vedľa seba uloženými rytými kruhmi. Fajka príbuzného typu s plasticky profilovaným krkom bola objavená počas archeologického výskumu na lokalite Buda-Viziváros (Kondorosy 2007, 277, tab. 5: B120). Autor ju priradil k typu tureckých fajok a zaradil ju do 17. stor. (Kondorosy 2007, 264). K tomuto zaradeniu sa prikláňame aj my.

Počas archeologického výskumu v lokalite Rimavská Sobota-ul. B. Bartóka, na mieste bývalej mestskej tržnice, bola objavená Ľadnica s kamenným plášťom štvorcového pôdorysu s rozmermi 1,40 x 1,20 m (Botoš 2013, 26). Z výplne objektu bol získaný pomerne bohatý nálezový fond, a to džbány, hrnce, misy, taniere, sklenené čaše, fľaše, sklenený korálik a jedna keramická fajka (e. č. A 8213, obr. 2: 1), ktorá je takmer celá zachovaná. Na hlavičke sa nachádzajú ryté rastlinné motívy, krk je nezdobený. Prstenec krku je zdobený šikmými rytými ryhami.

Skoro identicky profilovaná fajka pochádza z hradu Eger (Kovács 1963, 260, tab. 4: 5) a je zaradená do 18. stor. (Kovács 1963, 255).

Nálezy drevených dosák z objektu Ľadnice boli podrobené dendrochronologickej analýze, ktorá preukázala, že dosky pochádzajú z roku 1733 (Botoš 2013, 27). Na základe toho predpokladáme, že archeologické nálezy (medzi nimi aj fajka), ktoré boli objavené vo výplni Ľadnice, pochádzajú z obdobia okolo roku 1733, resp. z 30. rokov 18. stor.

Na tejto lokalite, vo výplni objektu č. 9/2010, bolo zistené torzo dvojdielnej hlinenej fajky (e. č. A 8125, obr. 2: 2). Hlavička nie je zachovaná. Jej spodná časť je vyformovaná do mierne guľovitého tvaru (typ fajky čibuk), zdobená plastickým vertikálnymi rebrami a vetvičkovým ornamentom, ktorý

Obr. 2. Nálezy fajok. 1 – Rimavská Sobota-ulica B. Bartóka; 2 – Rimavská Sobota-ulica B. Bartóka; 3, 7 – Rimavská Sobota-ulica B. Bartóka; 4–6 – Včelince-Lászlófalva. Kresba L. Podhorčík, Foto J. Ferletáková.

je usporiadaný do pásov. Krk je ukončený výrazným plastickým prstencom. Ten je zdobený šikmými ryhami.

Ako analogický nález k tejto fajke môžeme predložiť nález fajky pochádzajúci z archeologického výskumu v lokalite Buda-Vizíváros (*Kondorosy 2007, 274, tab. 2: B12, B14*). Autor ju priradil k typu tureckých fajok a chronologicky ju zaradil do 17. stor. (*Kondorosy 2007, 264*). Z tej istej lokality pochádzajú aj fajky s takmer identicky profilovanou hlavou a krkom, ako aj s identickou výzdobou prstenca, ktoré sú zaradené do 18. stor. (*Kondorosy 2007, 260, 278, tab. 6: 160, 161*). Fajky s veľmi podobnou profiláciou krku a prstenca, ako aj s veľmi príbuznou výzdobou prstenca krku, pochádzajú z lokality Nitra-hrad a sú zaradené do 18. stor. (*Bielich/Čurný 2009, 341, obr. 3: g, e*).

Domnievame sa, že fajku s e. č. A 8125 môžeme označiť ako zmiešaný typ tureckej a domácej uhorskej fajky. Jej chronologické zaradenie kladieme do obdobia 18. stor.

Počas archeologického výskumu v Rimavskej Sobote-ul. B. Bartóka bol zberom z haldy zeminy zistený aj fragment z vonkajšej strany krku fajky. Je vyrobená zo sepiolitu a je na nej plasticky zobrazený figurálny motív pána v klobúku, ako aj signovanie 176. (e. č. A 8193, obr. 2: 3). Fragment pochádza z fajky, ktorú môžeme zaradiť do 60. rokov 18. stor.

Obr. 3. Nálezy fajok. 1 – Rimavská Sobota-Malohontská ulica; 2–7 – Rimavská Sobota. Foto J. Ferleťáková.

Obr. 4. Nálezy fajok. 1, 2, 4–8 – Rimavská Sobota; 3 – Fűzkút. Foto J. Ferleťáková.

V archeologickom zbierkovom fonde majú zastúpenie aj nálezy fajok z lokality Včelince-Lászlófala, kde bolo preskúmané sídlisko tellového typu zo staršej a strednej doby bronzovej. Fajky s e. č. A 4952, A 4954, A 4955 (obr. 2: 4–6) predstavujú nálezy uhorských fajok hromadnej produkcie z 18. stor.

Najmladší horizont fajok je z mesta Rimavská Sobota-ul. B. Bartóka – tržnica (e. č. A 8190, obr. 2: 7). Hlavička nie je zachovaná, krk je hladký, valcovite profilovaný. Prstenec bol opatrený medeným vrchnáčikom. Na vonkajšej strane krku je zachovaná signatúra v tvare číslice 88. Značka fajky nie je identifikovaná. Predpokladáme, že pochádza z obdobia druhej polovice 19. stor. až začiatku 20. stor.

Počas zemných prác na Malohontskej ulici č. p. 16 bola objavená fajka z bielej hliny s obsahom kaolínu (e. č. A 8269, obr. 3: 1). Hlavička je zachovaná len čiastočne a je zdobená hustými rytými vlnovkami. Krk je hladký, valcovite profilovaný a opatrený nevýrazným prstencom. Analógiu k tomuto nálezu fajky sme nezistili. Predpokladáme, že pochádza z obdobia druhej polovice 19. stor. až začiatku 20. stor.

FAJKY V ZBIERKOVOM FONDĚ HISTÓRIA

Fajky evidované v tomto zbierkovom fonde sú rozmanitého tvaru i materiálu. Z hľadiska použitého materiálu dominujú fajky zhotovené zo sepiolitu (34 kusov). Ďalej sú zastúpené fajky z dreva (25 kusov), keramické (4 kusy), porcelánové (3 kusy) a fajka z mosadze (1 kus).

Z hľadiska miesta nálezu pochádza väčšina fajok z mesta Rimavská Sobota. Ďalej sú zastúpené lokality z územia Gemer-Malohont ako Veľký Blh, Tisovec, Pondelok, Uzovská Panica, Vieska nad Blhom, Rimavské Zalužany a Čierny Potok.

Vo fonde história majú výnimočné a osobité postavenie fajky z pozostalostí rimavskosobotského rodáka a zakladateľa uhorského klasicistického sochárstva I. Ferenczyho (1792–1856). Pozoruhodnou fajkou z jeho zbierky je fajka zhotovená zo sepiolitu, ktorej krk je zdobený uhorským štátnym znakom so svätoštefanskou korunou (e. č. H 398, obr. 3: 2). Hlavička aj krk sú opatrené kovaním zo strieborného plechu. Vzhľadom na výzdobný motív môžeme fajku zaradiť do obdobia okolo polovice 19. stor.

V zbierke I. Ferenczyho bola zachovaná aj fajka zo sepiolitu, ktorej vonkajšia strana krku je zdobená rastlinným motívom (e. č. H 399, obr. 3: 3). Krk je opatrený strieborným vrchnáčikom, hlavička obrubou zo strieborného plechu. Fajka sa zachovala spolu s trúbekou. Vzhľadom na osobu I. Ferenczyho ju môžeme zaradiť do obdobia okolo polovice 19. stor.

Ďalšia fajka je zhotovená z hliny a opatrená hustým drotárskym výpletom (e. č. H 402, obr. 3: 4).

V zbierke tohto významného uhorského sochára sa zachovala aj dvojdielna fajka z porcelánu (e. č. H 403, obr. 3: 5). Vonkajšia strana krku je zdobená strojovou potlačou s motívom krajinky. Krk je opatrený mosadzným vrchnáčikom.

I. Ferenczy obľuboval sepiolitové fajky. V jeho súbore sa nachádza fajka zo sepiolitu, s bohatou vyrezávanou plastickou pletencovou výzdobou. Vonkajšia strana krku je zdobená motívom poľovníka s dvomi srnkami (e. č. H 404, obr. 3: 6). Krk je opatrený mosadzným vrchnáčikom.

Pomerne vysokej umeleckej hodnoty je dvojdielna drevená fajka (e. č. H 405, obr. 3: 7). Krk je zdobený rytým uhorským štátnym znakom. Na jeho stranách sú dvaja husári s vytasenými šablami. Vzhľadom na výzdobný motív môžeme fajku zaradiť do obdobia okolo polovice 19. stor., keď v Uhorsku, ale aj v Európe, vrcholilo revolučné národnouvedomovacie obdobie.

Veľmi hodnotná je aj dvojdielna fajka (taktiež pochádza zo zbierky tohto významného umelca) zhotovená zo sepiolitu, bohato plasticky vyrezávaná (e. č. H 407, obr. 4: 1). Dominantným motívom krku fajky ja cválajúci kôň. Dno hlavičky je opatrené falošným datovaním 1700. Hlavička aj krk sú opatrené mosadznými vrchnáčikmi.

Netypickým vyhotovením zaujme dvojdielna hlinená fajka s tanierovito profilovaným ústím hlavičky a krku (e. č. H 417, obr. 4: 2). Je bohato zdobená rytou geometrickou výzdobou. Bola vyrobená v Debrecíne, v dielni M. Seresa (je značená v tvare Debreczen Seres Mihályi) a pochádza z obdobia okolo polovice 19. stor.

Veľmi podobná debrecínska tanierovitá fajka je uložená aj v zbierkach Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici. Bola vyrobená v dielni G. Kissa a pochádza z konca 19. stor. (*Glocko* 2007, 34, 74, obr. 1).

Vzhľadom na osobnosť I. Ferenczyho, ktorý žil v rokoch 1792–1856, väčšinu fajok z jeho zbierky môžeme zaradiť do obdobia okolo polovice 19. stor.

Obr. 5. Nálezy fajok. 1, 6, 8, 9 – Rimavská Sobota; 2 – Čierny Potok; 3 – Veľký Blh; 4 – Rimavské Zalužany; 5 – Uzovská Panica; 7 – Vieska nad Blhom. Foto J. Ferleťáková.

V zbierke múzea je zachovaná aj drevená dvojdielna fajka (e. č. H 408, obr. 4: 3). Vrchnáčik hlavičky je zdobený plasticky vystupujúcou mačkou (resp. kocúrom ?), hlavička je zdobená plasticky vystupujúcou mačkou spolu s tromi malými mačiatkami. Fajka pochádza z lokality Fúzkút (pri jazere Balaton, Maďarsko), z obdobia 19. stor.

Fajka vysokej historickej hodnoty je evidovaná pod e. č. H 411 (obr. 4: 4). Predstavuje ju dvojdielna fajka vyrobená zo sepiolitu. Je pomerne skromne zdobená plastickými rebrami a žliabkami. Vonkajšia strana krku je zdobená rytou rastlinnou a geometrickou výzdobou. Vrchnáčik hlavičky je zhotovený zo striebra a je dedikovaný nápisom Com: Steph: Illesházy de Eadem Perp: in Trencsén A: 1818. Ústie hlavičky je opatrené značkou ADLER. Fajka patrila dedičnému trenčianskemu a liptovskému županovi Štefanovi Illesházymu (1762–1838) a pochádza z roku 1818.

Fajku v roku 1916 do zbierok múzea daroval A. Czászár z Rimavskej Soboty. Žiaľ, ďalšie nálezové okolnosti nie sú známe, preto nevieme, za akých okolností sa fajka dostala do Rimavskej Soboty.

Zo sepiolitu je vyrobená aj dvojdielna fajka (e. č. H 421, obr. 4: 5). Jej krk je zdobený plasticky vyrezávanou figurálnou výzdobou v podobe L. Huňadiho, ktorému vzdáva hold Turek. Ústie hlavičky a krku je okované. Fajku chronologicky zaraďujeme do obdobia konca 19. až začiatku 20. stor.

V zbierkovom fonde história sú bohato zastúpené dvojdielne fajky zhotovené zo sepiolitu, ktorých ústredným výzdobným motívom je cválajúci kôň. Do tejto skupiny patrí fajka s e. č. H 422 (obr. 4: 6), na ktorej je okrem cválajúceho koňa zobrazené aj datovanie 1807. Ďalšia fajka má e. č. H 440 (obr. 4: 7) a je na nej takisto zobrazený cválajúci kôň. Datovaná je do roku 1812. Identickým motívom je zdobená fajka s e. č. H 447 (obr. 4: 8), pričom cválajúci kôň môže predstavovať aj bájneho jednorožca. Je na nej rovnako vyznačený rok 1830. Aj fajka s e. č. H 454 (obr. 5: 1) je zdobená motívom troch cválajúcich koní. Poslednou fajkou zo skupiny fajok „s konským motívom“ je fajka s e. č. H 18790 (obr. 5: 2). Má čiastočne poškodený krk a je opatrená s vročením 1827.

Typologicky blízke k uvedeným typom fajok sú fajky zo zbierok Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici (*Glocko* 2007, 53, obr. 152, 156, 159) a sú vročené do začiatku 19. stor. *F. Glocko* (2007, 53) sa domnieva, že tieto typy fajok boli opatrené falošným dátumom z dôvodu zvýšenia historickej i zberateľskej hodnoty týchto fajok a zaraďuje ich do druhej polovice 19. stor. Prikláňame sa k jeho názoru a fajky s e. č. H 422, H 440, H 447, H 454, H 18790 zaraďujeme do spomínaného obdobia.

Ako fajku s najväčšou umeleckou a estetickou hodnotou z celej zbierky Gemersko-malohontského múzea môžeme označiť fajku zhotovenú zo sepiolitu s e. č. H 437 (obr. 5: 3). Krk je realisticky a plasticky stvárnený vo forme ľudskej ruky. V nej sedí žena, matka, ktorá drží na rukách dve malé deti. Fajka pochádza z lokality Veľký Blh. Bola zhotovená na území Bosny, odkiaľ si ju priniesol podomový obchodník M. Jankovič z Veľkého Blhu. Zaradiť ju môžeme do obdobia druhej polovice 19. až začiatku 20. stor.

Pomerne častým výzdobným motívom na fajkách sú aj rôzne druhy psích plemien, najčastejšie poľovníckych (hlavne stavače a duriče). Vo fonde múzea sú evidované dve sepiolitové fajky s vyobrazením psov. Z fajky s e. č. H 446 (obr. 5: 4) je zachovaný len krk. Na ňom je plasticky vyrezávaný pes, ktorý beží do budy. Fajka je opatrená s vročením 1814. Ďalšou fajkou s obdobnou tematikou je torzo fajky (e. č. H 445, obr. 5: 5). Taktiež sa zachoval len krk, na ktorom je plasticky vyrezávaný bežiaci poľovnícky pes a vročenie 1812.

Zvieracie motívy na fajkách zo zbierok múzea uzatvára dvojdielna fajka z hliny s e. č. H 449 (obr. 5: 6). Krk je opatrený plechovým viečkom, na vonkajšej strane je plasticky zobrazený ležiaci lev. Fajka pochádza z lokality Rimavská Sobota a chronologicky ju môžeme zaradiť do obdobia 19. stor.

Na fajkách zhotovených zo sepiolitu sa v nemalej miere uplatňovali aj figurálne motívy. Jednou z takých je fajka s e. č. H 450 (obr. 5: 7). Na krku je zobrazený dom a sediaci muž, ktorý hrá na gitare. Krk je opatrený vročením 1761. Domnievame sa však, že datovanie je falošné a fajka pochádza zrejme až z obdobia 19. stor.

V zbierkovom fonde história je evidovaná aj dvojdielna hlinená fajka (čibuk; e. č. H 415, obr. 5: 8), ktorá je opatrená vypletaným vrchnáčikom hlavičky. Krk je signovaný v tvare ANTON TANDLER SCHEMNITZ. Bola zhotovená v Banskej Štiavnici a môžeme ju datovať do obdobia po roku 1847 (*Harman/Šteffek* 2008, 122).

V Banskej Štiavnici bola vyrobená aj hlinená fajka (štiavnička, typ s hranatou hlavičkou; e. č. H 433, obr. 5: 9). Na hlavičke je vyobrazený baník s prekríženými rukami, kladivkom v ruke a s nápismi v maďarskom jazyku SZERENCSE FEL, v nemeckom GLÜCK AUF. Krk je signovaný v tvare ZACHAR K. SELMECZEN, ako aj značkou akosti PRIVI-LEGIRT. Na základe signovania ju datujeme do obdobia rokov 1900–1918 (*Harman/Šteffek* 2008, 122).

Obr. 6. Nálezy fajok. 1, 2, 5, 6, 8, 9 – Rimavská Sobota; 3, 4 – Veľký Blh; 7 – Chvalová. Foto J. Ferleťáková.

Raritou v zbierkovom fonde múzea je jednodielna fajka zhotovená z koreňa vínnej révy (e. č. H 419, obr. 6: 1). Je zdobená realistickou vyrezávanou výzdobou v podobe prútov viniča. V roku 1903 ju do zbierok múzea daroval Vojtech Beny. Chronologicky ju zaraďujeme do obdobia konca 19. stor. až začiatku 20. stor.

Menej častým materiálom na výrobu fajok je aj paroh. Fajka v zbierkach múzea s e. č. H 451 (obr. 6: 2) predstavuje fajku zhotovenú zo srnčieho parožia. Je dvojdielna, krk je opatrený plechovým viečkom s retiazkou. Trúbeľka je opatrená dlhým náustkom. Fajka pochádza z mesta Rimavská Sobota, chronologicky ju zaraďujeme do obdobia druhej polovice 19. stor. až začiatku 20. stor.

Vo fonde múzea sú zastúpené aj vývojovo najmladšie typy fajok, a to trojdielne, ktoré sa začínajú objavovať už od 18. stor. (Holčík 1984, 8). Sú výhradne spojené s novým materiálom na výrobu fajok, s porcelánom, ktorý sa začal používať od 18. stor. Tento typ fajky sa skladá z hlavičky, trúbeľky a z tzv. štiavníka (mokváčika). V prvej polovici 19. stor. získal obľubu vajcovitý tvar s hladkým povrchom. Na hlavičku boli najskôr ručne maľované, neskôr strojovo odtlačené rôzne žánrové obrázky a motívy. Okrem funkcie fajčiarskej potreby začali plniť aj funkciu suveníru.

Do tejto skupiny patrí aj fajka s vyobrazením hlavy koňa (e. č. H 471, obr. 6: 3). Pochádza z lokality Veľký Blh a môžeme ju zaradiť do druhej polovice 19. stor. až začiatku 20. stor. Do rovnakej skupiny zaraďujeme fajku, na ktorej hlavici je portrét cisára Františka Jozefa I. (e. č. H 17 802, obr. 6: 4). Spadá do obdobia rokov 1900–1918.

Posledným predstaviteľom typu trojdielnej fajky je fajka s e. č. H 20 477 (obr. 6: 7). Na hlavičke je zobrazený ľúbostný motív v podobe objímajúceho sa vojaka so svojou milou. Na štiavníku je vyobrazený erb Habsburgovcov. Je vročená rokom 1908 a patrila vojenskému vyslúžilcovi Jurajovi Strokovi, mlynárovi z Chvalovej. Patrí do skupiny tzv. rezervistických fajok, ktoré sa stali spomienkou vojnového veterána na ťažké roky vojenskej služby.

FAJKY V ZBIERKOVOM FONDE ETNOLÓGIA

V zbierkovom fonde etnológia je evidovaných osem kusov fajok. Z hľadiska miesta nálezu pochádzajú z územia Gemera-Malohontu, z lokalít Rimavská Sobota, Hrnčiarska Ves, Bakta a Tornaľa. Z hľadiska materiálového vyhotovenia sú štyri fajky keramické a štyri z dreva.

Z keramických fajok majú zastúpenie štiavničky. Jednou z nich je hlinená dvojdielna fajka (e. č. E 7622, obr. 6: 5), typ Londoner. Je nezdobená a signovaná v tvare K. ZACHAR B. STIAVNICA. Opatrená je aj kolkom s erbom Banskej Štiavnice. Fajku môžeme datovať do obdobia rokov 1918–1925 (Harman/Šteffek 2008, 124).

Ďalšia keramická fajka má e. č. E 7623 (obr. 6: 6). Je signovaná v tvare ZACHAR SELMECZEN a opatrená značkou akosti PRIVI-LEGIRT, ako aj kolkom erbu Banskej Štiavnice. Dno hlavičky je zdobené plastickým mušľovitým motívom. Na základe signovania ju datujeme do obdobia rokov 1900–1918 (Harman/Šteffek 2008, 124).

Z dielne K. Zachara pochádza hlinená fajka s osemhrannou hlavičkou (e. č. E 7624, obr. 6: 8). Je signovaná v tvare ZACHAR SELMECZEN a opatrená značkou akosti PRIVI-LEGIRT. Fajku môžeme datovať do obdobia rokov 1900–1918 (Harman/Šteffek 2008, 124).

Poslednou keramickou fajkou v zbierkovom fonde etnológia je hlinená fajka s e. č. E 7625 (obr. 6: 9). Dno zdobí výrazný plastický mušľovitý motív. Krk je signovaný v tvare K. ZACHAR B. STIAVNICA. Opatrená je aj kolkom s mestským erbom Banskej Štiavnice. Na základe signovania ju datujeme do obdobia rokov 1918–1925 (Harman/Šteffek 2008, 124).

Ďalšie fajky predstavujú drevené fajky typu Bent (e. č. E 1757, obr. 7: 1) a Bent Army (e. č. E 6815, obr. 7: 2).

V zbierke múzea je zachovaná aj drevená fajka typu Pot (e. č. E 7257, obr. 7: 3). Hlavica je opatrená kovovým prstencom, ktorý je signovaný v tvare PARKER SUPER BRIARBARI, 74, MADE IN LONDON ENGLAND.

Zbierka fajok Gemersko-malohontského múzea predstavuje rozsahom pomerne malý, avšak o to rôznorodejší zbierkový fond, ktorý v mnohých smeroch obsahuje aj unikátne a výnimočné fajky s vysokou umeleckou a estetickou hodnotou.

Obr. 7. Nálezy fajok. 1 – Hrnčiarska Ves; 2 – Bakta; 3 – Tornaľa. Foto J. Ferleťáková.

LITERATÚRA

- Botoš 2013* A. Botoš: Archeologický výskum na ul. B. Bartóka, na mieste bývalej mestskej tržnice v Rimavskej Sobote. Gemer-Malohont. 8/9, 2013, 13–28.
- Bielich/Čurný 2009* M. Bielich/M. Čurný: Pipe finds from Nitra and Nitra pipe production. In: J. Žegklitz (Ed.): Studies in Post-medieval Archaeology 3. Prague 2009, 337–362.
- Čurný/Šimčík/Bielich 2013* M. Čurný/P. Šimčík/M. Bielich: Nálezy keramických fajok z archeologických výskumov a prospekcií na Slovensku I. Štud. Zvesti AÚ SAV 53, 2013, 85–101.
- Glocko 2007* F. Glocko: Fajky a fajčiarske potreby zo zbierok Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici. Banská Bystrica 2007.
- Harman/Šteffek 2008* M. Harman/J. Šteffek: Fajka velebená, fajka zatracovaná. Tlmače 2008.
- Holčík 1984* Š. Holčík: Fajky. Bratislava 1984.
- Kondorosy 2007* Sz. Kondorosy: Cseréppipák a budai felső vízivárosból. Budapest Régiségei 41, 2007, 249–280.
- Kovács 1963* B. Kovács: A Dobó István vármúzeum cseréppipái. Egri Múz. Évk. 1, 1963, 235–262.
- Kovács 2004* Gy. Kovács: Cseréppipák a 17.–18. századból. Budapest Régiségei 38, 2004, 121–131.

Pipes from Collections of the Gemer-Malohont Museum in Rimavská Sobota

Alexander Botoš

Summary

In the collections of the Gemer-Malohont museum is evidenced altogether 94 pieces of pipes. Pipes are evidenced in collection funds of archaeology, history and ethnology. In the archaeological fund is evidenced 19 pieces of pipes. The greatest number of pipes is evidenced in the history fund, where is evidenced 67 pieces of pipes. In the collection fund of ethnology is evidenced 8 pieces of pipes.

Pipes in the collection fund of archaeology come from the archaeological excavations, respectively surface collections. Regarding the place of the find, the vast majority of tobacco pipes comes from the cadastral area of Rimavská Sobota city. Represented are also the rural settlements, where the pipes were discovered by the method of surface collection on the agriculturally cultivated areas (for e. g. Včelince, Širkovce).

From the chronological perspective are interesting pipes with the evidence numbers A 8311, A 8315 and A 8219, which are in general the oldest pipes within the collections of the museum and we can assign them to the 17th century. From the chronological perspective is significant a find of pipe with the evidence number A 8213, which is absolutely dated by the dendrochronological measuring to the period around the year 1733.

In the fund of history have an exceptional and individual status pipes from the heritage of an inhabitant of Rimavská Sobota and founder of the Hungarian classicist sculpture István Ferenczy (1792–1856). Pipe with the greatest artistic and aesthetic value within the fund of history is considered the pipe made from sepiolite with the evidence number H 437. Shank of the pipe is realistically and plastically embodied in the form of a human hand, in which is a sitting woman – mother holding two little children in her arms. The pipe comes from the site Veľký Blh, it was made in the territory of Bosnia, where it was brought from by the pedlar Martin Jankovič from Veľký Blh.

In the collection fund of the ethnology is evidenced 8 pieces of pipes. Regarding the location of the find, pipes from the area of Gemer-Malohont come from sites Rimavská Sobota, Hrnčiarska Ves, Bakta and Tornaľa. Regarding the material they are made from are 4 pipes ceramic and 4 pipes are made from wood.

The collection of pipes in the Gemer-Malohont museum represents by its extent a relatively small, but very assorted collection fund, which in many ways contains even unique and exceptional pipes with a high artistic and aesthetic value.

Fig. 1. Finds of Pipes. 1–7 – Rimavská Sobota-Main Square; 8 – Hnúšťa-Francisci street. Drawing L. Podhorčík, Photo J. Ferleťáková.

Fig. 2. Finds of Pipes. 1 – Rimavská Sobota-street B. Bartóka; 2 – Rimavská Sobota-street B. Bartóka; 3, 7 – Rimavská Sobota-street B. Bartóka; 4–6 – Včelince-Lászlófala. Drawing L. Podhorčík, Photo J. Ferleťáková.

Fig. 3. Finds of Pipes. 1 – Rimavská Sobota-Malohontská street; 2–7 – Rimavská Sobota. Photo J. Ferleťáková.

Fig. 4. Finds of Pipes. 1, 2, 4–8 – Rimavská Sobota; 3 – Fúzkút. Photo J. Ferleťáková.

Fig. 5. Finds of Pipes. 1, 6, 8, 9 – Rimavská Sobota; 2 – Čierny Potok; 3 – Veľký Blh; 4 – Rimavské Zalužany; 5 – Uzovská Panica; 7 – Vieska nad Blhom. Photo J. Ferleťáková.

Fig. 6. Finds of Pipes. 1, 2, 5, 6, 8, 9 – Rimavská Sobota; 3, 4 – Veľký Blh; 7 – Chvalová. Photo J. Ferleťáková.

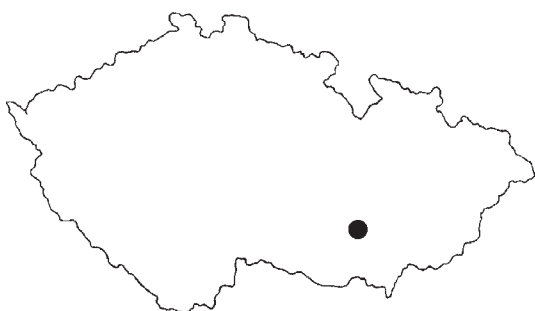
Fig. 7. Finds of Pipes. 1 – Hrnčiarska Ves; 2 – Bakta; 3 – Tornaľa. Photo J. Ferleťáková.

Translated by Mgr. Martina Zaujecová

PhDr. Alexander Botoš
Gemersko-malohontské múzeum Rimavská Sobota
Nám. M. Tompu č. 5
SK – 979 01 Rimavská Sobota
botos@gmmuzeum.sk

NEJSTARŠÍ DÝMKY A KUŘÁCKÉ POTŘEBY Z BRNĚNSKÝCH ARCHEOLOGICKÝCH NÁLEZŮ

Petr Holub – Václav Kolařík – Olga Lečbychová – Antonín Zůbek

Klíčová slova: dýmka, kouření, archeologie, Brno, raný novověk

Key words: pipe, tobacco pipe, smoking, archaeology, Brno, Early Modern Age

The oldest Pipes and smoking accessories within the archaeological finds from Brno

Text represents finds of the oldest pipes from selected archaeological excavations in Brno. These are both the one-piece pipes and their fragments, including the fragments of stems, and the oldest types of two-piece pipes as well. Among the interesting finds are also two exemplars of pipe cleaning kits.

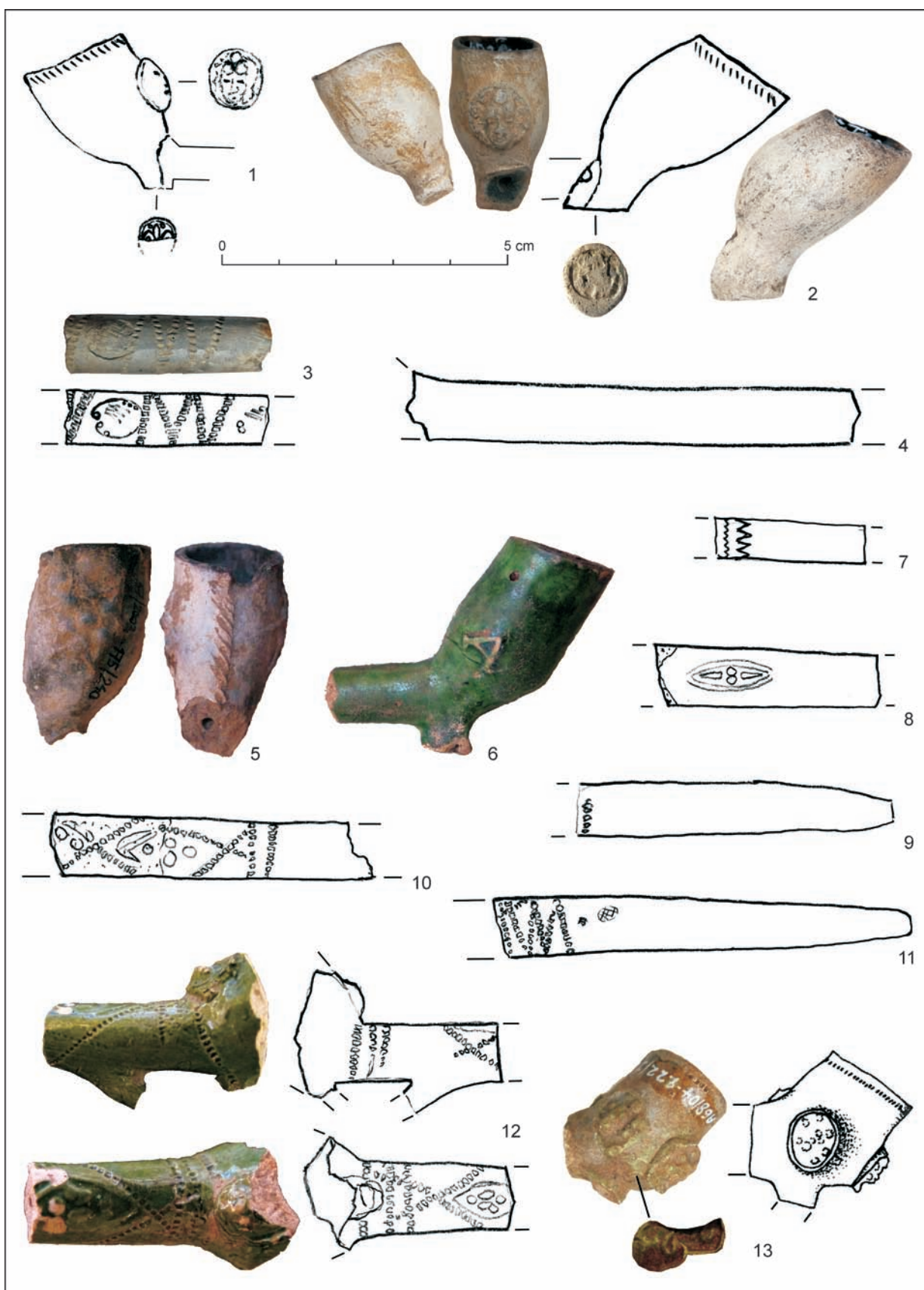
Archeologické nálezy dýmek pocházejí jak z výzkumů v centru města (Jakubské náměstí), tak i na jeho předměstích (Blok 51, Rooseveltova). K nejpřesněji datovaným patří dýmky z náleзовé situace švédského obléhacího příkopu z roku 1645 v ulici Rooseveltova. V oblasti kuřáckých potřeb příspěvek zohlední nálezy kostěného čistítka dýmek z ulice Joštova a kovového čistítka z ulice Koliště (oba nálezy z prostoru brněnských předměstí).

Nálezový fond brněnských dýmek pocházející z archeologických výzkumů je poměrně rozsáhlý, přesto mu však až do současnosti nebyla věnována výrazná pozornost. Jedinou prací z posledních let, která alespoň základně shrnuje brněnské nálezy, je rukopis seminární práce z pera O. Lečbychové (*Palečková 2009*). Kolektiv autorů tohoto příspěvku by tak chtěl do odborné literatury uvést alespoň základní poznatky o podobě a nálezových okolnostech nejstarších brněnských dýmek pocházejících ze 17. a počátku 18. stol., ať již jako základ dalšího bádání k dané problematice v regionu, nebo jako srovnávací soubor pro stále se rozrůstající počet prací na toto téma z jiných oblastí (srov. např. *Čurný/Šimčík/Bielich 2013; Čurný et al. 2013; Vyšehlid 2008; 2009; 2011*).

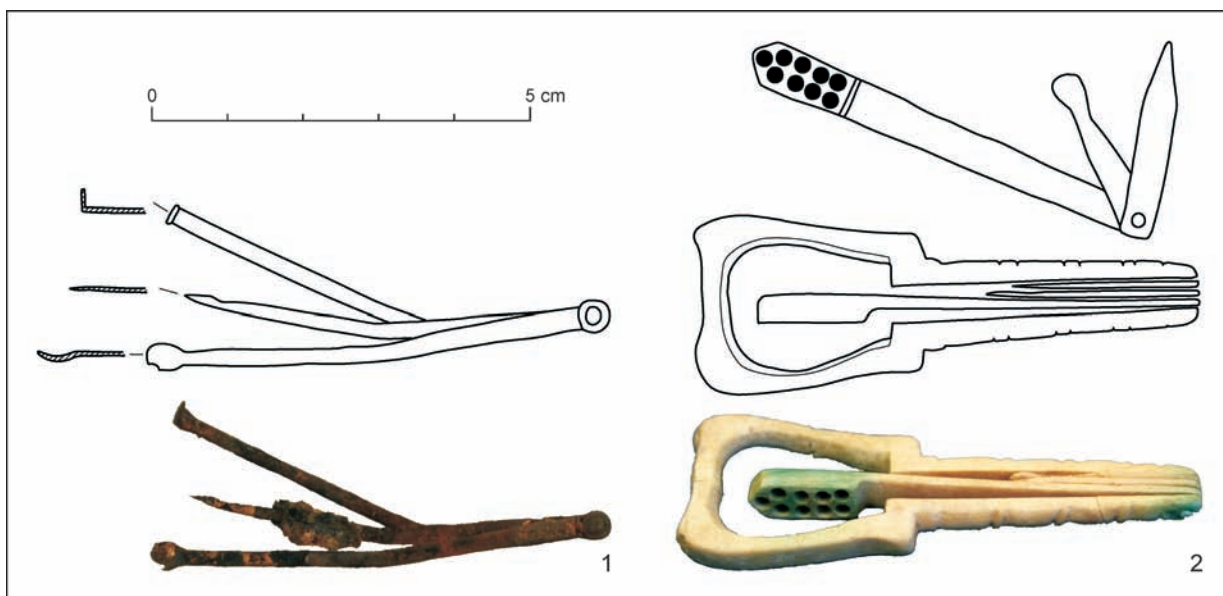
Pro uvedení do problematiky brněnských dýmek 17. stol. byly vybrány nálezové soubory z vnitřního města Brna i z jeho historických předměstí. Zastoupeny jsou jak starší archeologické výzkumy (A068/2004, Blok 51 – *Holub et al. 2005*, 152; A057/2003, Jakubské náměstí – *Holub et al. 2006*, 175, 176), tak výzkumy aktuálně provedené (A054/2010, Joštova, rekonstrukce – *Černá et al. 2012*, 118, 119; A001/2013, Janáčkovo divadlo, parkovací garáže – *Černá et al. 2014*, 180–185; A060/2013, Centrum Edison¹). Všechny zmíněné akce byly realizovány společností Archaia Brno o. p. s., která dlouhodobě a systematicky provádí záchranné archeologické výzkumy v centru města Brna a v oblasti jeho historických předměstí (*Holub et al. 2004*). Z těchto akcí představíme v následujících řádcích především nejstarší nálezy jednoduchých dýmek ze 17. stol., ale i dvoudílné dýmky ze závěru 17. či počátků 18. stol. a dva nálezy kuřáckých potřeb, souprav pro čištění dýmek.

Nejstarší archeologické nálezy dýmek na území Brna vyzvednuté z dobře stratifikovaných situací známe z první poloviny 17. stol., spíše z jejího závěru. Nejlépe archeologicky datovaný je v tomto ohledu nález přibližovacího příkopu (sapy), související s obléháním Brna Švédy v květnu až srpnu roku 1645 (akce A001/2013, Janáčkovo divadlo, parkovací garáže; *Černá et al. 2014*, 180–185). V komunikačních úrovních na dně příkopu a v jeho zásypech byly mimo jiné vyzvednuty i čtyři zlomky jednoduchých dýmek.

¹ Archeologický výzkum A060/2013, Centrum Edison, stále probíhá.

Obr. 1. Jednoduché dýmky. 1–4 – Brno-Janáčkovovo divadlo (Akce A001/2013); 5, 6 – Brno-Jakubské náměstí (Akce A057/2003); 7–12 – Brno-Joštova (Akce A054/2010); 13 – Brno-Blok 51 (Akce A068/2004).

Obr. 2. Čistící soupravy dýmek. 1 – Brno-Edison centrum (Akce A060/2013); 2 – Brno-Joštova (Akce A054/2010).

Dle nálezové situace je vysoce pravděpodobné, že nalezené dýmký náležely příslušníkům z řad obléhatelů města a mohly být na území Moravy zahraničními vojáky přineseny.

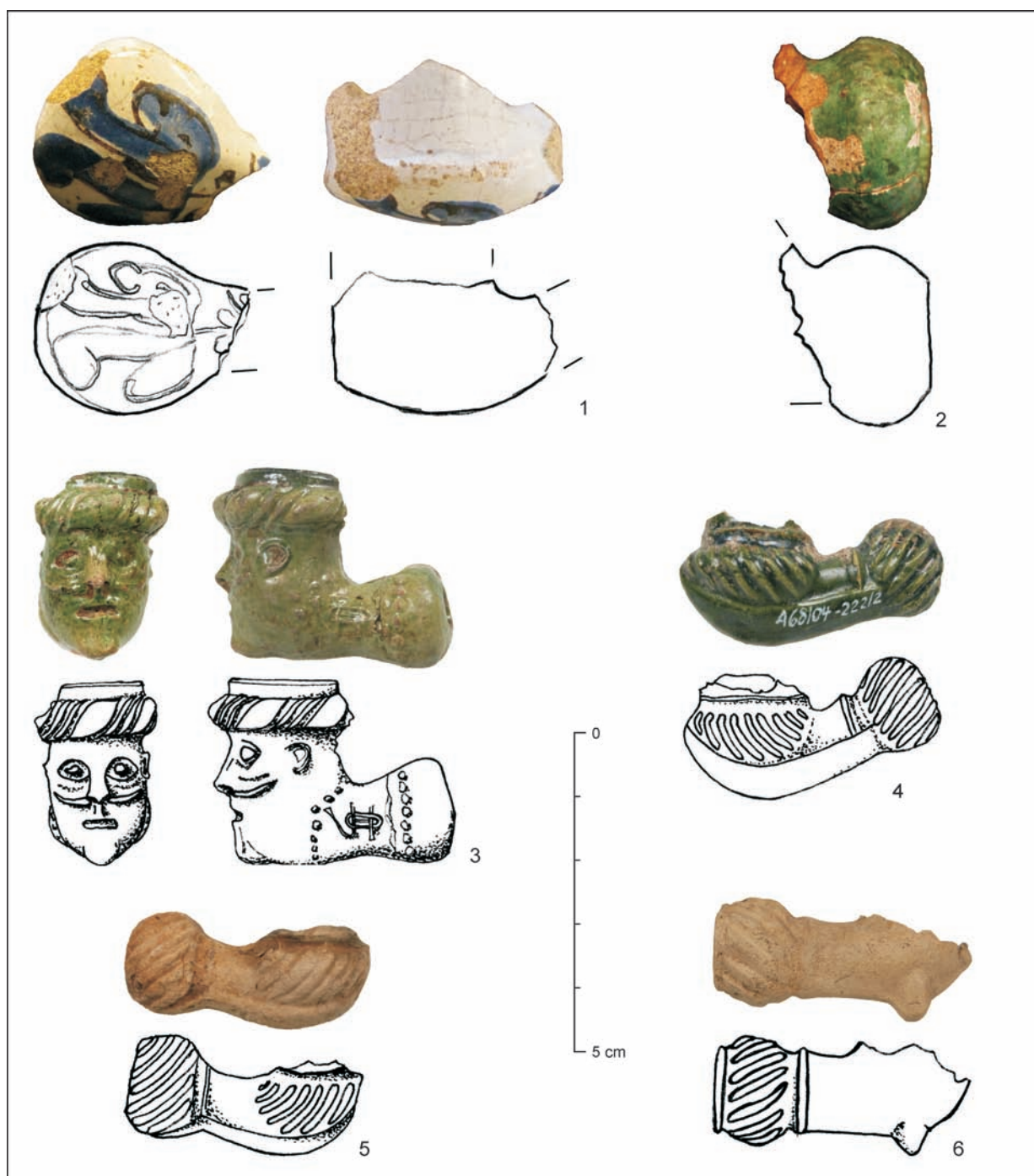
V nálezovém fondu vyzvednutém ze zásypů sapy se nachází dvě hlavičky jednodílných dýmek a pět zlomků troubelí. Hlavička dýmký i. č. 001/13-403/14 je vyrobena ze světlé keramické hmoty (obr. 1: 1). Při horním lemu hlavičky je plastická výzdoba provedená radélkem. Na vnitřní straně hlavičky je pak plastický reliéf v podobě lidské hlavy. Patka dýmký je na spodní straně opatřena značkou. Patrná je horní část lilie. Hlavička dýmký i. č. 001/13-459/13 je taktéž z bílé keramické hmoty (obr. 1: 2). Stejně jako v případě předchozí dýmký je horní část hlavičky po obvodu vyzdobena radélkem. Na patce je nečitelná značka. Z pěti zlomků nalezených troubelí je jeden zdobený radélkovým vzorem doplňovaným kolkem (i. č. 001/13-403/6, obr. 1: 3). Další jsou bez výzdoby (i. č. 001/13-404/2, obr. 1: 4). Nálezy dýmek ze zásypů obléhacího příkopu můžeme řadit k nejstarším typům dýmek známým z území České republiky a odpovídajícím publikovaným nálezům z náměstí Republiky v Praze (Vyšohlíd 2007, 281).

Do první poloviny 17. stol. můžeme rovněž zařadit nález čistící soupravy dýmek z prostoru ulice Koliště (akce A060/2013 – Centrum Edison, obr. 2: 1). Předmět pochází z nálezové situace říčních nánosů říčky Ponávky v oblasti pod tělesem splavu. Ty byly v těchto místech tvořeny písčitou uloženinou s množstvím nálezů želez a barevných kovů. Mimo jiné bylo odsud vyzvednuto i 17 mincí, z nichž čtyři byly již určeny.² Souprava obsahuje tři na ose uložené nástroje, lžičku, trn a dusátko. Železné jádro předmětu je pokoveno barevným kovem.

Nálezy dýmek datovatelné do druhé poloviny 17. stol. pocházejí také ze dvou odpadních jímek v prostoru Jakubského náměstí v Brně (akce A057/2003). Obě jámy s. s. j. 045 a s. s. j. 046 přísluší zástavbě tzv. svatojakubské stavební huti, přičemž s. s. j. 045 dle nálezového materiálu může být mladší a nelze vyloučit její datování až do 18. stol. Torzo jednodílné dýmký i. č. 057/2003-175/240 (obr. 1: 5) je představováno dochovanou hlavičkou ze světlé keramické hmoty. Na bočních stranách hlavičky je reliéfní motiv v podobě šesticípé hvězdy. Spoj na vnitřní straně hlavičky je proveden plasticky přesekávaným hliněným páskem. Patka dýmký chybí. Z objektu s. s. j. 046 pochází zlomek zeleně glazované dýmký s dochovanou hlavičkou a částí troubele (i. č. 057/2003-371/258, obr. 1: 6). Fragment dýmký s dochovanou patkou má na jedné boční straně hlavičky značku v podobě písmene „A“.

V průběhu výkopu kanalizace v ulici Joštova (akce A054/2010) byl z navážkových horizontů vyzvednut relativně velký soubor troubelí jednodílných keramických dýmek. Situace nárůstu terénu pomocí navážky lze datovat do druhé poloviny 17., případně k počátku 18. stol. Z několika dokumentovaných

² Archeologický výzkum A060/2013, Centrum Edison, stále probíhá.

Obr. 3. Dvoudílné dýmky. 1, 2 – Brno-Jošтова (Akce A054/2010); 3–6 – Brno-Blok 51 (Akce A068/2004).

vrstev s. j. 280, 293, 436, 437 pochází zlomky troubelí ze světle okrové až bílé hlíny, z nichž některé jsou zdobeny kolkovanou či radélkovou výzdobou, některé jsou navíc opatřeny i zelenou glazurou (obr. 1: 7–11). Ze stejné nálezové situace (s. j. 436, 437) pochází i zlomky hlaviček dýmek. Jedná se především o zeleně glazovanou jednodílnou dýmku s reliktem troubele i. č. 54/10-437/78 (obr. 1: 12). Na vnitřní straně hlavičky je patrný pozůstatek plastické výzdoby, snad v podobě hlavy. Troubel je zdobená radélkovým motivem a kolkem. Patka hlavičky přecházela v ouško, dnes ulomené. V nálezové situaci se vyskytly i dva zlomky dvoudílných dýmek. Majoliková hlavička opatřená bílou glazurou a dvoubarevným malováním (modrá a tmavě hnědá) i. č. 54/10-436/70 (obr. 3: 1) a zlomek zeleně glazované hlavičky (ústí na straně troubele) i. č. 54/10-437/77 (obr. 3: 2).

Z úrovně s. j. 270 (18.–19. stol.) byl pak vyzvednut kostěný předmět interpretovaný jako čistítka dýmky (obr. 2: 2). V sadě jsou na ose seskládány tři nástroje, a to kartáček, lžička a trn. Celá sada je upevněna do kostěného vyřezávaného rámečku.

Poslední výrazný nálezo- vý soubor byl vyzvednut ze zásypů příkopu opevnění města v prostoru předpolí barbakánu Běhounské brány (akce A068/2004). Jedná se o jednorázově vzniklou navážku uloženou v souvislosti s budováním brněnského bastionového opevnění v průběhu třetí třetiny 17. stol. Z různých úrovní dokumentovaných navážek byly vyzvednuty čtyři zlomky dvoudílných a jeden zlomek jednodílné dýmky. Jednodílná dýmka i. č. 68/04-222/3 (obr. 1: 13) byla opatřena světle zelenou glazurou. Hlavičku zdobí plastický reliéf v podobě čtyř oválných terčů s malinovými nálepy. Docho- vány jsou v současné podobě dva, dva jsou odlomené. Při patce na vnější straně hlavičky je kolek s patrnými písmeny HG. Kolek je přeražen, z původního kolku je patrná pouze dolní polovina, zbytek je překryt jedním z reliéfních terčů. Patka hlavičky je ulomená, pravděpodobně tvořila ouško. Další čtyři nalezená torza představují zlomky hlaviček dvoudílných dýmek ve dvou případech glazovaných. Asi nejzajímavějším exemplářem je zeleně glazovaná hlavička dvoudílné dýmky v podobě lidské hlavy (i. č. 68/04-236/73, obr. 3: 3). Zpodobnění hlavy „Turka“ na hlavičce dýmky není v tomto období nezvyklé (Vyšohlíd 2011, 74). Narozdíl od zjištění M. Vyšohlídy se však na boční straně hlavičky brněnského exempláře nachází značka v podobě několika propletených písmen. Ta by snad mohla napomoci určení proveniencí dýmky. Zeleně glazovaná je také hlavička dvoudílné dýmky i. č. 68/04-222/2 (obr. 3: 4). Další dvě nalezené dvoudílné dýmky i. č. 68/04-222/4 (obr. 3: 5) a 68/04-225/1 (obr. 3: 6) jsou neglazované, vyrobené ze světle okrové keramické hlíny. Nálezové okolnosti dovolují poměrně přesně datovat stáří souboru do třetí třetiny 17. stol.

Uvedený příspěvek shromáždil soubor nálezů nejstarších brněnských keramických dýmek, ať již jedno- dílných, nebo dvoudílných, z aktuálních záchranných archeologických výzkumů. Největší počet dýmek pochází ze situací mohutných terénních úprav a s nimi souvisejících navážek prováděných v Brně v sou- vislosti s budováním barokního bastionového opevnění města (Brno-Joštova ulice, Brno-blok 51). Zmíněny jsou také nálezy z odpadních jímek (Brno-Jakubské náměstí). Zásadním a dosud nejlépe datovaným je soubor jednodílných dýmek z přibližovacího příkopu souvisejícího s obléháním Brna Švédy roku 1645.

Mimo keramické dýmky známe z brněnských nálezů také předměty, jež můžeme interpretovat jako čistící soupravy dýmek. Kovové čistítka datované do 17. stol. pochází z archeologického výzkumu v pro- storu bývalé předměstské koželužské čtvrti, kostěné pak z navážkových horizontů 18.–19. stol. v prostoru ulice Joštova.

Představený soubor je pouhým zlomkem brněnských nálezů dýmek, omezujícím se pouze na základ- ní popis několika nejstarších exemplářů z pěti v nedávné době provedených archeologických výzkumů. Budoucí výzkum dané problematiky se bude muset zaměřit na plošnější poznání brněnského nálezo- vého spektra a především pak na dosud nepoznané a nepublikované nálezy, jejichž těžiště se nachází v mladších obdobích (19.–20. stol.).

LITERATURA

Černá et al. 2012	L. Černá/M. Dejmal/P. Holub/V. Kolařík/D. Merta/M. Peška/H. Zbránek/A. Zůbek: Brno, (okr. Brno-město). Přehled Výzkumů 53/2, 2012, 100–136.
Černá et al. 2014	L. Černá/P. Holub/V. Kolařík/D. Merta/M. Peška/L. Sedláčková/A. Zůbek: Brno, (okr. Brno-město). Přehled Výzkumů 55/2, 2014, 171–205.
Čurný/Šimčík/Bielich 2013	M. Čurný/P. Šimčík/M. Bielich: Nálezy keramických fajok z archeologických vý- skumov a prospekcií na Slovensku I. Štud. Zvesti AÚ SAV 53, 2013, 85–101.
Čurný et al. 2013	M. Čurný/V. Mitáš/P. Šimčík/M. Žáčik: Nálezy keramických fajok z archeolo- gických výskumov a prospekcií na Slovensku II. Štud. Zvesti AÚ SAV 54, 2013, 189–209.
Holub et al. 2004	P. Holub/V. Kolařík/P. Kováčík/D. Merta/M. Peška/R. Procházka/D. Zapletalová/ A. Zůbek: Systematický archeologický výzkum města Brna. FUMA I, 2004, 57–97.
Holub et al. 2005	P. Holub/V. Kolařík/D. Merta/M. Peška/D. Zapletalová/A. Zůbek: Brno, (okr. Brno- -město). Přehled Výzkumů 46, 2005, 111–169.
Holub et al. 2006	P. Holub/V. Kolařík/D. Merta/M. Peška/P. Polánka/L. Sedláčková/D. Zapletalová/ A. Zůbek: Brno, (okr. Brno-město). Přehled Výzkumů 47, 2006, 170–226.
Palečková 2009	O. Palečková: Nálezy dýmek z Brna (okr. Brno-město, okr. Brno-venkov). 2009. 2. seminární práce (ÚAM FF MU v Brně). Brno 2009. Nepublikované.

- Vyšohlíd 2007* M. Vyšohlíd: Finds of clay tobacco pipes from Náměstí Republiky in Prague's New Town – Nálezy keramických dýmek z náměstí Republiky na Novém Městě v Praze. In: J. Žegklitz (Ed.): Studies in Post-medieval Archeology 2, 2007, 275–304.
- Vyšohlíd 2008* M. Vyšohlíd: Svět keramických dýmek. Čas. Spol. Přátel Starožitností 116/1, 2008, 43–49.
- Vyšohlíd 2009* M. Vyšohlíd: Keramické a porcelánové dýmky z Malé Strany. Staletá Praha 25, 2009, 81–87.
- Vyšohlíd 2011* M. Vyšohlíd: Dvoudílné keramické dýmky 17.–19. století z archeologických nálezů v Čechách. In: J. Dano/N. Mihálová (Ed.): História výroby fajok a archeologické nálezy fajok na Slovensku. Zborník príspevkov z I. medzinárodnej konferencie konané v dňoch 29. a 30. 9. 2011 v Tekovskom múzeu v Leviciach. Levice 2011, 71–88.

The oldest pipes and smoking accessories within the archaeological finds from Brno

Petr Holub – Václav Kolařík – Olga Lečbychová –
Antonín Zůbek

Summary

Set of finds of pipes from the archaeological excavations in Brno is relatively extensive, nevertheless it did not receive considerable attention until now. This contribution introduces into the scientific literature the basic knowledge about finding circumstances of the oldest pipes from Brno dated to the 17th and the beginning of the 18th century. These include both one-piece and two-piece pipes from current rescue archaeological excavations. The largest amount of pipes comes from massive landscaping activities and their related earthworks in Brno in connection with the construction of baroque bastion fortification of the town. Finds from the waste pits are also mentioned. Fundamental and currently best dated is a set of individual pipes from the converge moat associated with the siege of Brno by Swedes in the year 1645. Apart from the ceramic pipe are among the finds from Brno known also items, which can be interpreted as pipe cleaning sets. Presented set is merely a fraction of pipe finds from Brno, limited to the basic description of the oldest exemplars from five recently conducted archaeological excavations. Future research of given topic will have to be focused on the broader knowledge of the spectre of finds from Brno and above all on yet unknown and unpublished finds, which occurrence concentrates in the younger periods (19th–20th century).

Fig. 1. Individual pipes. 1–4 – Brno-Janáčkovovo divadlo (Activity A001/2013); 5, 6 – Brno-Jakubské náměstí (Activity A057/2003); 7–12 – Brno-Joštova (Activity A054/2010); 13 – Brno-Blok 51 (Activity A068/2004).

Fig. 2. Pipe cleaning sets. 1 – Brno-Edison centrum (Activity A060/2013); 2 – Brno-Joštova (Activity A054/2010).

Fig. 3. Two-piece pipes. 1, 2 – Brno-Joštova (Activity A054/2010); 3–6 – Brno-Blok 51 (Activity A068/2004).

Translated by Mgr. Martina Zaujecová

Mgr. Petr Holub
Muzeum města Brna, p. o.
Špilberk 210/1
CZ – 602 00 Brno
holub@spilberk.cz

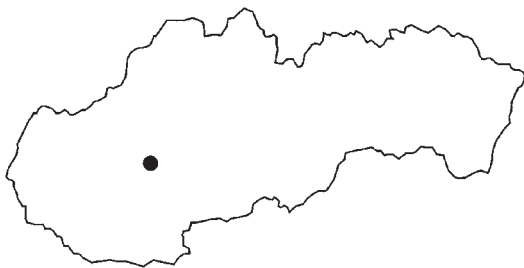
Mgr. Václav Kolařík
Archaia Brno o. p. s
Bezručova 78/15
CZ – 602 00 Brno
vkolarik@archaiabrno.cz

Mgr. Olga Lečbychová
Archeologický ústav AV ČR, Brno, v. v. i
Čechyřská 363/19
CZ – 602 00 Brno
lecbychova@arub.cz

Mgr. Antonín Zůbek, PhD.
Archaia Brno o. p. s
Bezručova 78/15
CZ – 602 00 Brno
azubek@archaiabrno.cz

JEDNODIELNE FAJKY Z HRADU HRUŠOV (OKR. ZLATÉ MORAVCE)

Róbert Daňo

Kľúčové slová: hrad Hrušov, archeologický výskum, fajka, Holandsko

Key words: Hrušov castle, archaeological excavation, pipe, Netherlands

Tobacco Pipe from Hrušov Castle (county Zlaté Moravce)

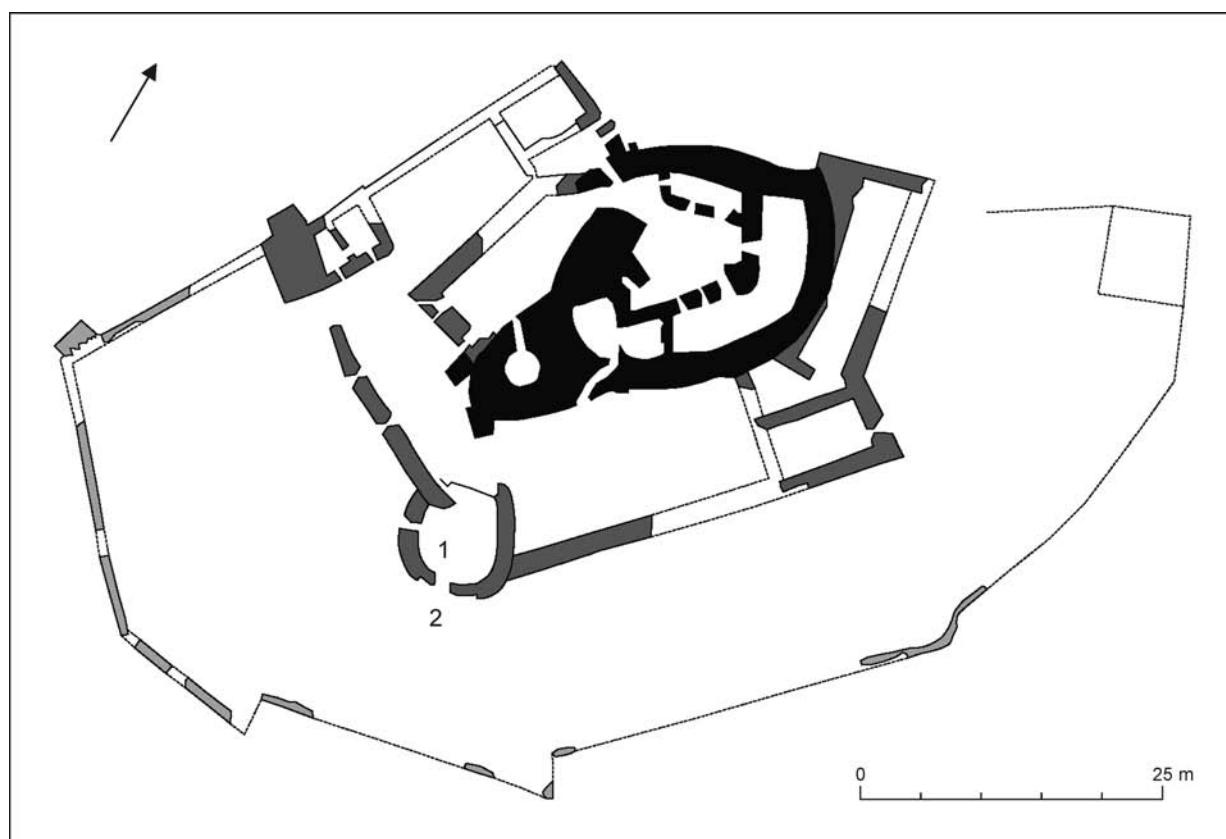
During the excavation on the castle Hrušov was in the Cannon bastion in the year 2013 discovered a one-piece ceramic pipe. Based on its analogies it can be assigned to the tobacco pipes of so-called Holland type. The pipe has a stamp in the shape of a grid in round cartouche – factory mark. The habit of smoking and the pipe connected with it get to the Hungarian Kingdom territory in the second half of the 17th century. The pipe from Hrušov castle can be according to its archaeological context and accompanying archaeological material dated to the second half of the 17th century.

ÚVOD

V rokoch 2013 a 2015 bol na hrade Hrušov (k. ú. Hostie, okr. Zlaté Moravce) vykonaný pamiatkový archeologický výskum delovej bašty prvého predhradia, ktorého cieľom bolo preskúmať interiér a exteriér objektu a pripraviť ho na sanáciu.

Delová bašta podkovovitého pôdorysu sa nachádza v južnom nároží opevnenia prvého predhradia. S najväčšou pravdepodobnosťou bola postavená pred rokom 1585, kedy bola ukončená rozsiahla prestavba realizovaná novým majiteľom, Jánom z Topoľčianok. V roku 1662 ukončil majiteľ hradu L. Rákoci výstavbu druhého predhradia (Plaček/Bóna 2007, 140, 141) a zrejme najneskôr od tohto roku prestalo prvé nadzemné podlažie (ďalej len NP) bašty plniť svoju primárnu funkciu a stalo sa smetiskom.

Interiér delovej bašty na prvom nadzemnom podlaží bol rozdelený na dve časti gotickou hradbou parkanu (Plaček/Bóna 2007, 140), ktorá zároveň po úprave tvorila oporu pre trámy stropu. V roku 2013 sa archeologický výskum zamerail na južnú časť. Zásyp tvorili vrstvy suťovité, hlinito-suťovité a hlinité, s vysokým obsahom organických zložiek (hnoj?, fekálny odpad?), ktoré obsahovali množstvo odpadu tvoreného úžitkovými predmetmi (predmety z keramiky, železa, skla, farebných kovov, kameňa) a kuchynského odpadu (zvieracie kosti). Zásypové vrstvy klesali v smere od severu na juh pod uhlom 30 až 40°. Na základe spomenutého faktu môžeme oprávnene predpokladať, že odpad bol nasypávaný z priestoru nádvorja prvého predhradia. Pri rozoberaní masívnej hlinitej vrstvy s vysokým obsahom organických zložiek v juhozápadnom kvadrante sa našla jednodielna keramická fajka (obr. 1: 1). V roku 2015 pokračoval výskum v súvislosti s potrebou odstránenia násypov v exteriéri bašty v priestore druhého predhradia. Exteriérové násypy tvorili čiastočne stavebné sute a čiastočne vrstvy odpadu z interiéru, ktoré sa tam dostali z interiéru bašty cez trhlinu obvodového múru v priestore južnej strielne prvej NP. V odpadových vrstvách sa v marci našiel fragment ďalšej jednodielnej fajky (obr. 1: 2).

Obr. 1. Pôdorys hradu Hrušov s vyznačením nálezov fajok (podľa Plaček/Bóna 2007, 139).

Fajka z interiéru bašty

Jednodielna keramická fajka vyrobená z jemnej hliny, dlhá 97 mm, farba na povrchu biela. Súdkovitá hlavička dlhá 26 mm s mierne oválnym okrajom (16 x 17 mm) a s okrúhlym otvorom s priemerom 13 mm. Trúbeľa (pipasár) valcovitého tvaru s dĺžkou 76 mm a s priemerom 9 až 10 mm. Otvor na konci štvorcového tvaru so stranou 4 mm. Hlavička je na trúbeľu nasadená pod 128 stupňovým uhlom. Na spodnej strane trúbeľi pod hlavičkou sa nachádza zarovnaná oválna plocha s rozmermi 9 x 5 mm. Pod okrajom hlavičky je tenká (hr. 0,7 mm) obvodová ryha, miestami zodratá. Na povrchu hlavičky fajky nad trúbeľou sa nachádza okrúhly (pr. 8 mm) odtlačok s mriežkou, pravdepodobne dielenská značka. Fajka nesie stopy po intenzívnom používaní. Okraj hlavičky je čiastočne obdrtý a čiastočne obitý, avšak bez výskytu ostrých hrán (obr. 2: 1).

Fragment fajky z exteriéru bašty

Fragment jednodielnej keramickej fajky vyrobenej z jemnej hliny, zachovaná dĺžka 37 mm, farba na lome maslovo biela, na povrchu zelená glazúra. Fragment je tvorený časťou súdkovitej hlavičky (zachovaná dĺžka 20 mm) a valcovitej trúbeľi (zachovaná dĺžka 26 mm). Otvor v hlavičke je mierne oválny (11 x 10 mm). Trúbeľa má okrúhly prierez s priemerom 10 mm a s asymetricky umiestneným otvorom s priemerom 2 mm. Na styku hlavičky a trúbeľi je na spodnej časti nožička oválneho tvaru (9 x 7 mm) s výškou 4 mm. Na povrchu sa nachádza plastická výzdoba, ktorá je na hlavičke tvorená kvetmi (jeden na každej bočnej strane) a štylizovanými lístkami (na vrchnej časti). Na trúbeľi sú na bočných stranách štyri guľičky a jeden štylizovaný list (obr. 2: 2).

Obr. 2. Jednodiely hlinené fajky. Foto R. Daňo.

Datovanie

Najneskôr po roku 1662 (ukončenie prestavby za L. Rákociho) prestalo prvé NP delovej bašty zo 16. stor. plniť svoju primárnu funkciu a začalo sa zaplňať odpadom, ktorý bol produkovaný v areáli hradu. Predmetný priestor slúžil ako smetisko najneskôr do roku 1708, kedy bol hrad vážne poškodený a stal sa neobývaným. Na datovanie do druhej polovice 17. stor. poukazuje aj predbežná analýza ostatných archeologických nálezov zo zasypaných vrstiev.

Jednodiely fajky z delovej bašty hradu Hrušov môžeme priradiť k fajkám tzv. holandského typu. Prvými známymi výrobcami hlinených fajok na európskom kontinente boli anglickí hrnčiari. Po roku 1603 musela časť anglických fajkárov z náboženských dôvodov opustiť krajinu a presťahovali sa do Holandska, kam preniesli aj svoje remeslo. V prvej polovici 17. stor. nastal v Holandsku rozmach fajkárskej výroby, najmä v oblasti mesta Gouda (Holčík 1984, 10, 11, 13). Neskôr sa výroba rozšírila aj ďalej na východ, do nemecky hovoriacich krajín (Mehler 2009, 317–336). Na územie vtedajšieho Uhorska sa zvyk fajčenia a s ním spojená fajka dostali v prvej polovici 17. stor. pravdepodobne prostredníctvom žoldnierov a vojakov z bojísk Tridsaťročnej vojny (Holčík 1984, 12).

ZÁVER

Nálezy jednodielych hlinených fajok situovaných najbližšie k hradu Hrušov poznáme z centra mesta Nitra. Na archeologických výskumoch v areáli nitrianskeho hradu (južné nádvorie) a na Štefánikovej triede (budova Všeobecnej úverovej banky) sa našli dva fragmenty jednodielych fajok. Fragment z južného nádvoria hradu je datovaný do 17. stor. a fragment zo Štefánikovej triedy sa našiel v sídliskovej jame spolu s mincou z roku 1622 (Bielich/Čurný 2009, 337–340). Rovnako ako fragmenty fajky (obr. 2: 2) z hradu Hrušov majú plastickú výzdobu, pod pripojením hlavičky na trúbku majú výraznú nožičku, avšak fajka z nitrianskeho hradu má žltý glazovaný povrch. Všetky tri spomenuté nálezy sa svojim prevedením skôr podobajú na jednodiely fajky, ktoré sú vyrábané na území Bavorského kurfirstva (Mehler 2009, 322–324). Nepoškodená fajka (obr. 2: 1) z hradu Hrušov sa svojim vyhotovením viac podobá na jednodiely fajky zo 17. stor., nájdené na území Bratislavy, ktoré uvádza Š. Holčík (1984, 89, obr. 1). Podľa vyobrazenia piatich fajok z Bratislavy môžeme predpokladať, že boli zhotovené zo svetlej až bielej hlíny. Sú bez plastickej výzdoby a v dvoch prípadoch u nich absentuje výrazná nožička pod napojením hlavičky na trúbku. V prípade bratislavských fajok nie je určená ich proveniencia. Záverom môžeme konštatovať, že jednodiely fajky z delovej bašty hradu Hrušov sú datované do 17. stor. a sú importom zo západu. Na územie Slovenska sa pravdepodobne dostali v súvislosti s vojnovými udalosťami a s nimi súvisiacim rozšírením zvyku fajčiť, do oblasti strednej Európy.

LITERATÚRA

Bielich/Čurný 2009

M. Bielich/M. Čurný: Pipe finds from Nitra and Nitra pipe production (Nálezy fajok z Nitry a nitrianska fajkárská produkcia). *Stud. Post-Medieval Arch.* 3, 2009, 337–362.

Holčík 1984

Š. Holčík: *Fajky*. Bratislava 1984.

Mehler 2009

N. Mehler: Clay pipes in Bavaria and Bohemia: common ground in the cultural and political history of smoking. *Stud. Post-Medieval Arch.* 3, 2009, 317–335.

Plaček/Bóna 2007

M. Plaček/M. Bóna: *Encyklopédia hradov*. Bratislava 2007, 138–141.

Tobacco Pipe from Hrušov Castle (county Zlaté Moravce)

R ó b e r t D a Ň o

Summary

During the research season 2013 on the castle Hrušov was during the archaeological excavation in the area of the Cannon bastion in the first forecastle found a tobacco pipe.

The one-piece ceramic pipe is made from fine white clay. It has a barrel-shaped bowl, long 26 mm, with slightly oval rim (16 x 17 mm) and with circular chamber 13 mm in diameter. The stem is of a cylindrical shape, long 76 mm and has 9 to 10 mm in diameter. Opening at the end of the quadratic shape with a side of 4 mm. Stummel is attached to the stem under a 128-degree angle. On the bottom part of the stummel under the bowl is an aligned oval surface with dimensions 9 x 5 mm. Under the rim of the bowl is a thin (0,7 mm) peripheral groove, worn out on places. On the surface of the bowl, above the stem is situated circular (8 mm in diameter) impression with a grid, most likely the factory mark. The pipe has traces of an intense use. The rim of the bowl is partially deducted and chipped, however, without sharp corners (Fig. 2).

At the latest after the year 1662 (completion of reconstruction by L. Rákoci), the first above-ground floor of the cannon bastion from the 16th century stopped fulfilling its primary function and it had started to be filled with waste produced within the area of the castle. Space in question served as a dump until the year 1708 at latest, when the castle was seriously damaged and became uninhabited. Dating this pipe to the second half of the 17th century is indicated on by an interim analysis of other archaeological finds from the backfill layers.

Fig. 1. Ground plan of the Hrušov castle with the location of the pipe find (after *Plaček/Bóna 2007*, 139).

Fig. 2. One-piece clay pipe. Photo R. Daňo.

Translated by Mgr. Martina Zaujecová

Mgr. Róbert Daňo, PhD.
Pamarch, spol. s r. o.
Štefánikova 4/7
SK – 949 01 Nitra
robo@pamarch.sk

KERAMICKÉ FAJKY Z NIEKTORÝCH ARCHEOLOGICKÝCH NÁLEZÍSK NA SLOVENSKU¹

Vladimír Mitáš

Kľúčové slová: Slovensko, novovek, keramické fajky, archeologické lokality

Key words: Slovakia, Modern Age, ceramic pipes, archaeological sites

Ceramic Pipes from several archaeological Sites in Slovakia

The contribution presents yet unpublished ceramic pipes from several, in some cases already known, archaeological sites in Slovakia. These, in fragments preserved items, have not been systematically, but randomly collected during various occasions (field archaeological excavation, amateur collections, author's leisure time activities). Analysed finds, considering their parallels in Slovakia, respectively in a broader area of former Hungarian Kingdom, generally belong to common types of stub-stemmed pipes. In the proposed set are pipes from the time interval since the turn of 17th and 18th until the 2nd half of the 19th century. The author of article believes, that find of a pipe can indicate some activities from the Modern Age (exploitation of resources, pastoralism, search for antiques, etc.) on an archaeological site with settlement from the prehistory or the early history.

ÚVOD

Historické pozadie objavenia keramických fajok a rozšírenia obľuby fajčenia na území Slovenska zaisťte na tomto mieste nemá význam rozoberať, pretože je z početných publikácií dobre známe (napr. *Dano/Miháľová 2011; Glocko 2007; Gruša 2013; Haider/Orgona/Ridovics 2000; Harman/Šteffek 2008; Holčík 1984*). Možno však informatívne pripomenúť a zopakovať, že uvedený okruh problémov vo všeobecnosti súvisí s tureckou expanziou (po bitke pri Moháči v roku 1526), s pohybom cudzích vojsk v 17. stor., najmä v rámci tridsaťročnej vojny (po bitke na Bielej hore v roku 1620), ale i s presunmi skupín remeselne zručného obyvateľstva (napr. Habánov) a s migrovaním jednotlivcov (cestovateľov, remeselníkov, obchodníkov a pod.) v rámci habsburskej monarchie. V priebehu 18. a 19. stor. si na fajčenie tabaku z fajok zvykli ľudové vrstvy aj v bývalom Uhorsku.

NOVÉ NÁLEZY FAJOK A ICH NÁLEZOVÉ OKOLNOSTI

Cieľom tohto príspevku je poukázať na zatiaľ nepublikované keramické fajky z niektorých, v istých prípadoch už v odbornej literatúre známych, archeologických nálezísk. Prezentované nálezy neboli zozbierané systematicky, ale náhodne pri rôznych príležitostiach (terénne archeologické výskumy, dary zo zberov amatérov, aktivity autora vo voľnom čase). Patria k nim štyri torzá fajok z dvoch lokalít na juhu stredného Slovenska (obr. 1) a dve torzá fajok z dvoch lokalít na juhozápadnom Slovensku (obr. 2). Z geograficko-administratívneho hľadiska ide v oboch prípadoch o miesta, ktoré, zhodou okolností, predstavujú susedné obce.

¹ Príspevok vznikol v rámci aktivity 2.1 (Vybudovanie technologického centra na vyhľadávanie archeologických nálezísk modernými metódami), Centra výskumu najstarších dejín stredného Podunajska. Kód ITMS: 26220120059.

Obr. 1. Lokalizácia nálezov keramických fajok. 1–3 – Cinobaňa (okr. Poltár); 6 – Lovinobaňa (okr. Lučenec). Zdroj: Google earth. Číslovanie nálezísk je zhodné s ich poradím v tabele 1.

Obr. 2. Lokalizácia nálezov keramických fajok. 4 – Hostová (okr. Nitra); 5 – Kolíňany (okr. Nitra). Zdroj: Google earth. Číslovanie nálezísk je zhodné s ich poradím v tabele 1.

Obr. 3. Miesta nálezov fajok. 1 – Cinobaňa, poloha Jarčanisko; 2 – Cinobaňa, poloha Strieborná; 3 – Cinobaňa, poloha Markova pustatina; 4 – Hosťová, Intravilán. Foto V. Mitáš.

Cinobaňa (okr. Poltár)

V extraviláne obce sa nachádza komplex nálezísk západnej enklávy kultúrneho komplexu juho-východných popolnicových polí z mladšej a neskorej doby bronzovej, t. j. pilinskej a kyjatickej kultúry (Furmánek/Mitáš/Pavelková 2010). Tvoria ho otvorené sídlisko, žiarové pohrebisko (polohy Jarčanisko I a II) a hradisko na vrchu Strieborná (719 m n. m.). Podrobnejšie preskúmaná je v súčasnosti časť väčšieho pohrebiska pilinskej a kyjatickej kultúry (obr. 1: 1; Mitáš/Furmánek v tlači). Pochádza z neho i pozoruhodná železná industria, príp. keramické zlomky z doby laténskej (Furmánek/Mitáš 2014). Pri začisťovaní plochy pohrebiska sa na začiatku prvej sezóny výskumu pre vedecké a dokumentačné účely v roku 2008 zistil v nadložnej vrstve na okraji sektoru A, sonda A-V-4 (obr. 3: 1), zlomok keramickej fajky (tab. I: 1; II: 4, 5).

V rámci uvedenej sezóny sa získali informácie od miestnych obyvateľov o viacerých nových archeologických nálezoch a náleziskách v regióne. O jednom z nich nás informoval pán J. Kokavec z Cinobane. Materiál zberového charakteru, ktorý nám bezo zvyšku venoval na spracovanie a uloženie v Archeologickom ústave SAV, poukazuje na doteraz neznámu novovekú lokalitu z Cinobane (obr. 1: 2), v polohe Markova pustatina (obr. 3: 3). V nálezovom súbore s dominantným podielom tzv. bielej keramiky sa nachádza aj fragment keramickej fajky (tab. I: 4; II: 1–3).

Zlomok tretej keramickej fajky z obce Cinobaňa (tab. I: 5; II: 6, 7) bol získaný pri povrchovom prieskume hradiska kyjatickej kultúry na Striebornej (obr. 1: 3; Furmánek 1983, 30) v roku 2012. Fajka ležala v areáli tzv. akropoly (obr. 3: 2), neďaleko od deštrukcie kamennej fortifikácie na západnej strane lokality.

Tabela 1. Deskripcia náleзов fajok (vysvetlivky: Čurný/Šimčík/Bielich 2013, 90, 91; Čurný et al. 2013, 191). Číslo náleзов sú zhodné s číslami náleзов na obr. 1 a 2.

1	2	2a	3	4	5				6				7	8	9	10	11			12			13	14	15
					5a	5b	5c	5d	6a	6b	6c	6d					11a	11b	11c	12a	12b	12c			
1.	Cinobaňa	Jarčanisko	1	2	-	-	-	3-5	28	15-22	5-12	3-6	7a	8c	9b	-	11a	-	šíkmé ryhovanie manžety krčka	-	-	-	-	tab. I: 1; II: 4, 5	prír. číslo 450/08
2.	Cinobaňa	Markova pustatina	2	2	-	-	-	4	38	15-20	7-9	4-6	7a	8c	9b	-	11a	-	ryhovanie manžety krčka	-	-	-	-	tab I: 4; II: 1-3	-
3.	Cinobaňa	Strieborná	2	2	-	-	-	-	33	15-22	8-11	4-5	7a	8c	9b	-	11a	-	ryhovanie manžety krčka	-	-	-	-	tab I: 5; II: 6, 7	doklad používania
4.	Hostová	Intravilán, záhrada domu č. 62	2	2	-	-	-	-	24	13-22	6-9	3-7	7a	8c	9b	-	11a	-	šíkmé ryhovanie manžety krčka	-	-	-	-	tab. I: 2; II: 8, 9	-
5.	Kolíňany	Konopnice	2	2	-	-	-	-	27	15-27	9-11	2-9	7a	8c	9b	-	11a 11d	11i	šíkmé ryhovanie manžety krčka, radielkovanie krčka	-	-	-	-	tab. I: 3; II: 10, 11	-
6.	Lovinobaňa	Za jarkom	2	2	-	-	-	5-7	-	-	-	5-6	7a	8c	9b	-	11a 11b	11i	šíkmé ryhovanie manžety krčka, rytie na hlavíčke	-	-	-	-	tab. I: 6, 7; II: 12	zrejme dva zlomky z jednej fajky

Hostová (okr. Nitra)

V extraviláne obce sa evidujú náleziská z praveku, protohistorického obdobia a včasného stredoveku (Fehér 1997, 12, 13; Mitáš 2002b; 2003; Ruttkay et al. 2013, 214, 215). Prezentovaný zlomok keramickej fajky s nimi priamo nesúvisí (tab. I: 2; II: 8, 9). Pochádza z miesta v intraviláne (obr. 2: 4), ktorý leží v zregulovanom povodí Hostovského potoka. Našli sme ho náhodne v roku 2002 pri obrábaní pôdy na súkromnom pozemku (obr. 3: 4), ktorý je vo vlastníctve rodiny pána B. Bratha z Hostovej č. 62.

Kolíňany (okr. Nitra)

Z chotára obce je známych relatívne veľa archeologických nálezisk (napr. Bednár/Ruttkay 1991, 27; Mitáš 2002a; Veliachik/Romsauer 1994, 81, 82), žiaľ, iba z povrchovej prospekcie. Pri pochôdzke cez jedno z nich sme v roku 1998 našli aj fragment keramickej fajky s pozoruhodným radielkovým dekórom (tab. I: 3; II: 10, 11). Nálezisko leží v polohe Konopnice, neďaleko kolíňanskej vodnej nádrže (obr. 2: 5), a pri prieskume povodia potoka Bocegaj ho identifikovali už P. Bednár a M. Ruttkay (1991). Zberový materiál z uvedenej polohy patrí do praveku, doby rímskej a vrcholného stredoveku.

Lovinobaňa (okr. Lučenec)

Archeologické náleziská v obci sú známe najmä vďaka pánovi M. Peťkovi, lokálnemu nadšencovi archeológie, histórie a spoluobjaviteľovi žiarového pohrebiska v Cinobani. Ide o lokality z intravilánu i extravilánu, príp. z časti Uderiná (Mitáš 2011; 2013). Dva zlomky pravdepodobne z jednej keramickej fajky s jemnou rytou výzdobou (tab. I: 7; II: 12) však pochádzajú z doteraz neznámej a nezverejnenej lokality v polohe Za jarkom (obr. 1: 6). Z dávnejšie nazbieranej kolekcie náleзов, ktorú M. Peťko kompletne daroval Archeologickému ústavu SAV a ktorú zastupuje štiepaná kamenná industria, rôzne datované keramické zlomky, železné kovanie, železná a sklenená troska a fragment asi z menšieho mosadzného zvonu, možno usudzovať, že ide o nálezisko z praveku a pravdepodobne i z neskorého stredoveku až novoveku.

ANALÝZA

Prezentované nálezy sú opísané v rámci formalizovaného systému (tabela 1), vypracovaného v ostatnom čase a aplikovaného na vybrané súbory fajok zo Slovenska (Čurný/Šimčík/Bielich 2013; Čurný et al. 2013). Vo všetkých prípadoch

Obr. 4. Cinobaňa. Nález a miesto nálezu novovekej mince na ploche žiarového pohrebiska. Foto V. Mitáš.

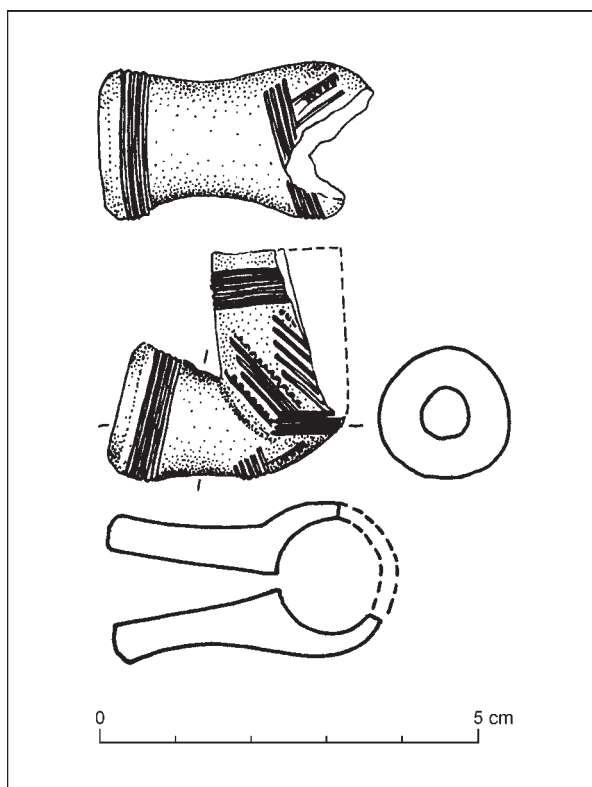
doch ide o dvojdielne keramické fajky, presnejšie ich torzá, t. j. hlavice, krčky a dolné časti hlavičiek. Analyzované predmety sú zhotovené z jemne plavenej hliny, kvalitne vypálené, nesignované a bez glazúry. Zdobené sú rôzne (tab. I; II). Určite nešlo o fajky výnimočnej hodnoty či tzv. zberateľské kusy, ktoré by ich majitelia na fajčenie nikdy nepoužili, resp. ak by aj použili, tak iba výnimočne. Na fajke zo Striebornej v Cinobani sú dokonca viditeľné stopy po jej používaní (obr. 7: 2). Je veľmi pravdepodobné, že tieto fajky boli po poškodení (zlou manipuláciou, pri čistení, vypadnutí z ruky a pod.) a puknutí, jednoducho zahodené ako nepoužiteľné.

Určenie miesta ich výroby – hrnčiarskych dielní (?), vzhľadom na ich zachovalosť a absenciu kol-kov, zostáva neznáme. Podotýkame, že historické fakty vypovedajúce o produkcii keramických fajok napr. v obciach Divín a Podrečany, t. j. v susedných katastroch Lovinobane a s ňou susediacej Cinobane a zbežné oboznámenie sa s ich charakteristickou produkciou i distribúciou nám neunikli (napr. Beňušková a kol. 2005, 157; Bielich/Čurný 2009, 350, 351, obr. 12; Vyšohlíd 2008, obr. 5: c; 2009, 988, obr. 24: g–i). Analyzované nálezy, azda až na torzo fajky z Kolíňan (tab. I: 3; II: 10, 11), vzhľadom na paralely a analógie zo Slovenska alebo z priľahlého Maďarska, patria k bežným typom uhorských keramických fajok z mladšieho novoveku, generálne z časového úseku 18. až 19. stor. S prihliadnutím na ich tvarové a výzdobné odlišnosti sú však v analyzovanom súbore exempláre chronologicky staršie aj mladšie. Radielkovanie krčka na náleze z Kolíňan (tab. I: 3; II: 10, 11) naznačuje, že by mohlo ísť o fajku z prelomu 17. a 18. stor. (pozri a porovnaj: Vyšohlíd 2009, obr. 7: a–d; 23: a–c). Prítomnosť jemne ryhovaných manžiet krčkov na fajkách z Cinobane, z polôh Markova pustatina (tab. I: 4) a Strieborná (obr. 7: 1; tab. I: 5), datuje tieto nálezy do 19. stor., eventuálne do jeho druhej polovice (Čurný/Šimčík/Bielich 2013, 96, obr. 1: 3, 10). Irelevantné zrejme nie je (pozri a porovnaj: Čurný/Šimčík/Bielich 2013, 93, obr. 1: 7; 2: 5, 9; 3: 5; Haider/Orgona/Ridovics 2000, 126, obr. 5c/2, XXII: C. n. 5e/5; Harman/Šteffek 2008, 157, tab. III; Holčík 1984, 97, obr. 9; Vyšohlíd 2009, obr. 23: b, c) ani rôzne stvárnenie šikmého ryhovania manžety krčka na štyroch (obr. 7: 3, 4; tab. I: 1, 2, 3, 6; II: 4, 5, 8–12) zo šiestich hodnotených exemplárov. Jemná rytá výzdoba na zlomku fajky z Lovinobane (tab. I: 6, 7; II: 12) je porovnateľná s dekórom keramickej fajky z prvej polovice 18. stor., ktorá sa zistila na ulici B. Bartóka v mieste bývalej tržnice v Rimavskej Sobote (Botoš 2011, 10).

VYHODNOTENIE A DISKUSIA

Výskyt keramických fajok na opísaných lokalitách možno vysvetliť rôzne. Zistili sa vo vidieckom prostredí, v krajine využívanej a pretváranej formou poľnohospodárskych a lesohospodárskych aktivít, v prípade Cinobane a Lovinobane aj prospektorstvom a baníctvom (Žilák 1983; 1987). V zhode s inými bádateľmi ich preto všeobecne spájame s obľubou a rozšírením zvyku fajčenia tabaku z fajky medzi ľudovými vrstvami v mladšom novoveku (Harman/Šteffek 2008, 26–49).

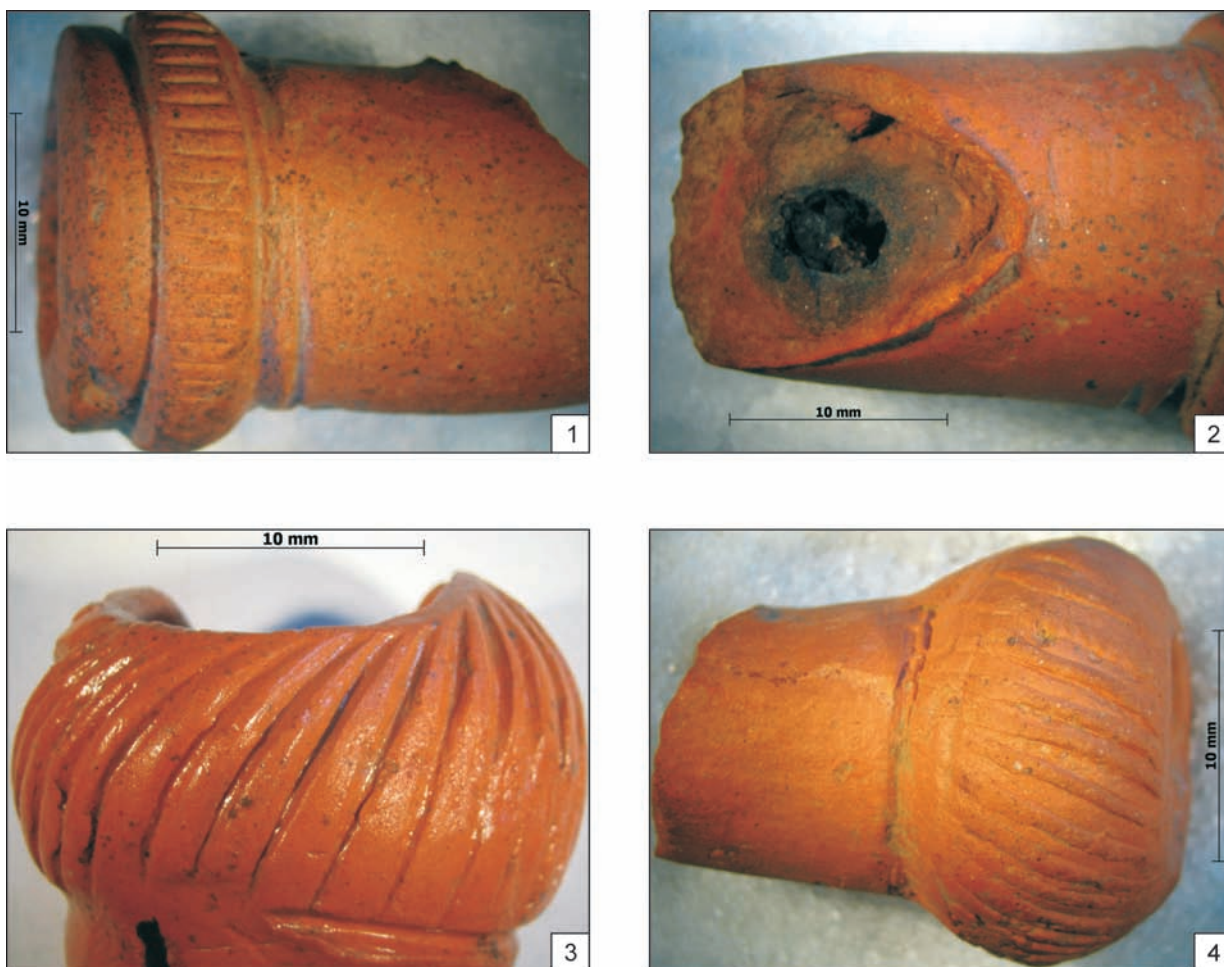
Osobitné možnosti interpretácie ponúka nálezové prostredie keramických fajok z pohrebiska a hradiska z doby popolnicových polí v Cinobani (obr. 3: 1, 2). Domnievame sa, že nálezy tohto typu môžu signalizovať záujem o archeologické náleziská v polohách Jarčanisko a Strieborná ešte v období zhromažďovania starožitností a ich prvej systematizácie v Uhorsku, príp. turistiku spojenú s poznávaním pravekých pamätihodností a prírodných krás Novohradskej župy. Majestátnosť hory Strieborná (719 m n. m.) so zoskupeniami skalísk na vrchole, na ktoré sa napájajú deštrukcie kamenných valov, vytvárajúce pozoruhodné fortifikačné dielo z neskej doby bronzovej (Furmánek/Mitáš 2011, 96) tomu neodporuje a vyhladávaným výletným miestom

Obr. 5. Včelince, poloha Halomszer. Keramická fajka z revízného výskumu mohyly (podľa Furmánek/Marková 1994).

Obr. 6. Včelince, poloha Halomszer. Autentický záber z výskumu mohyly v roku 1908 (Archív Gemersko-malohontského múzea v Rimavskej Sobote).

Obr. 7. Detaily fajok. 1, 2 – Cinobaňa, poloha Strieborná; 3 – Cinobaňa, poloha Jarčanisko; 4 – Hostová, Intravilán. Foto J. Mihályiová a V. Mitáš.

s vrcholovou knihou je i v súčasnosti. Samozrejme, že na zreteli treba mať fakt, že Strieborná bola rovnako v 19. stor. zalesnená² a v hospodárení s lesom sa premieta celý rad činností, popri ktorých sa našiel čas aj na fajčenie.

Rukolapnejšie argumenty, o ktoré sa opierame pri osvetlení predpokladaného vzťahu fajky a záujmu o tieto archeologické náleziská, sú nasledovné: V prvom rade ide o správu o náleze krátkého bronzového meča s plnou a zdobenou rukoväťou na svahu Striebornej z druhej polovice 19. stor. (*Kubinyi* 1866, 190), ako aj iné novoveké nálezy na ploche pohrebiska s kamennými skrinkovými hrobmi v Cinobani, napr. medený uhorský grajciar z kremnickej mincovne z roku 1879, typ Huszár (1979), č. 2186³ (obr. 4), alebo fragmenty novovekého skla z nadložnej vrstvy. V tejto súvislosti je dôležitým nálezom keramická fajka, ktorá bola zistená v mohyle z doby železnej vo Včelinciach (obr. 5), čiastočne amatérsky preskúmaná Ľ. Hübössym ešte na začiatku 20. stor. (*Furmánek/Marková* 1994, 370, 371). Realizátori revízneho výskumu lokality v polohe Halomszer, okrem zmienok o starších zásahoch do mohyly, zachytili miestnu tradíciu, tkvejúcu v správe o mohyle už „preskúmanej“ Turkami. S ich výkopom, samozrejme s opatrnosťou, spájajú aj zlomok keramickej fajky, ktorý sa našiel v jednom sekundárnom zásype v hĺbke asi dvoch metrov. Podľa V. Furmánka a K. Markovej (1994, 371, 384)⁴ ide o torzo

² Vychádzame z on-line publikovaných mapových listov 2. a 3. vojenského mapovania Rakúsko-Uhorska z rokov 1806–1869 a 1869–1887. Zdroj: Arcanum Adatbázis KFT; www.arcanum.hu [16. 2. 2015].

³ Za určenie mince ďakujem PhDr. J. Hunkovi, CSc. z Archeologického ústavu SAV v Nitre.

⁴ Autori sa poradili so znalcom fajok Š. Holčíkom.

fajky z konca 17. a zo začiatku 18. stor. Poznamenávame, že veľavravné sú tiež autentické fotozábery⁵ z výskumu mohyly v roku 1908 (obr. 6), na ktorých viacerí kopáči pózujú s fajkami (*Furmánek/Marková* 1994, obr. 2; 18). Túto skutočnosť už zohľadnili pri interpretácii tohto novovekého predmetu aj realizátori revízneho výskumu vo Včelinciach, ktorí uvažovali buď o silne antikvovanej fajke, ktorú používal Hübössyho kopáč, alebo o doklade zásahu do mohyly v období tureckej okupácie juhu stredného Slovenska (*Furmánek/Marková* 1994, 384). V neposlednom rade do úvahy prichádzajú aj podstatne jednoduchšie vysvetlenia prítomnosti celkom bežných typov fajok na pravekom pohrebisku a hradisku v Cinobani, strata či zahodenie poškodeného a už nepoužiteľného predmetu anonymným pastierom, pri eksploatacii surovín (dreva, kameňa) alebo mnohých iných sezónnych prácach v chotári.

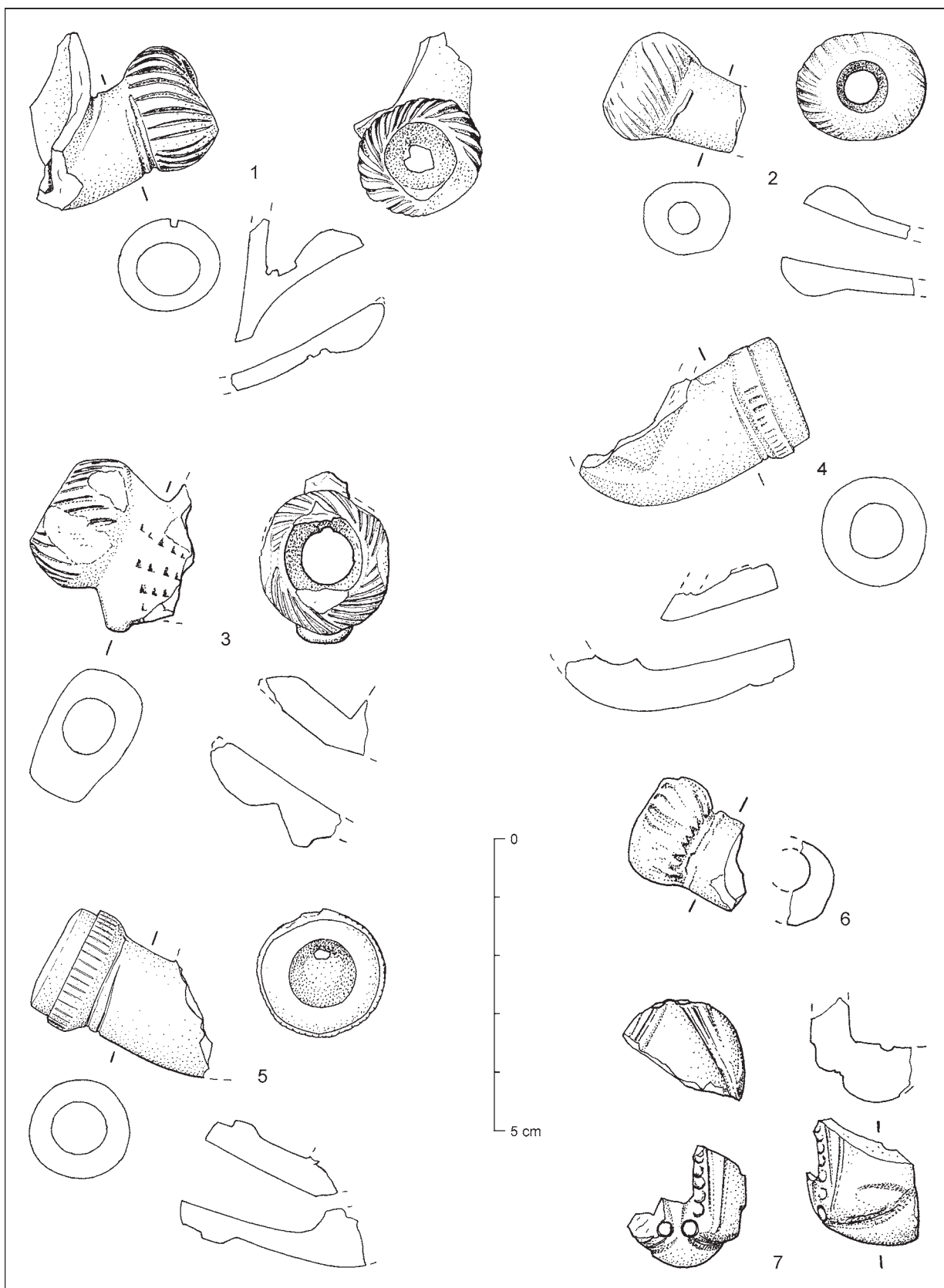
Je veľmi pravdepodobné, že Cinobaňa a Včelince nie sú jedinými miestami nálezov keramických fajok na Slovensku, na ktorých absentuje post-medieválne nálezové prostredie⁶, charakteristické pre novoveké vidiecke sídla a mestá. Je však otázne, do akej miery, resp. či vôbec, v rámci rozsiahlych archeologických výskumov pravekých lokalít v minulom storočí, sa tieto predmety evidovali.

ZÁVER

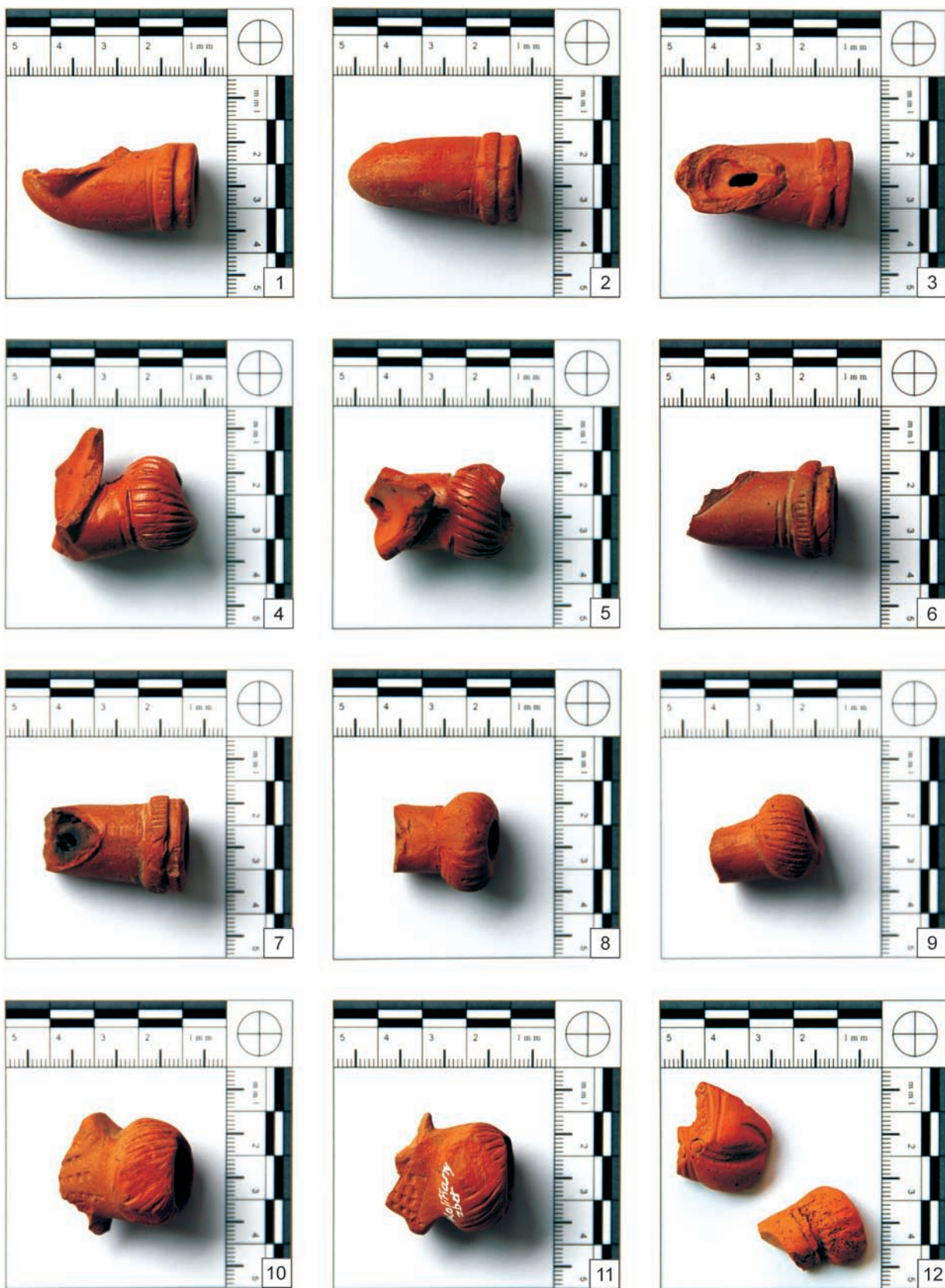
Vzhľadom na zachovalosť a nálezové okolnosti už nepovažujeme za zmysluplné pokračovať v hlbšej analýze a hľadaní odpovedí, ktoré by osvetlili výskyt predložených nálezov na pertraktovaných archeologických náleziskách. Zverejnenie menšieho súboru, na prvý pohľad možno „bezvýznamných“ zlomkov keramických fajok, je považované tak za impulz k sprístupneniu ďalších nezverejnených predmetov tohto typu z archeologických výskumov na Slovensku, ktorých ťažisko nepredstavoval novovek, ako aj k rozmyšľaniu nad touto, dozaista pozoruhodnou, súčasťou hmotnej kultúry novoveku.

⁵ Za poskytnutie digitálnej kópie fotografie sme s vďakou zaviazaní PhDr. A. Botošovi z Gemersko-malohontského múzea v Rimavskej Sobote. Zdroj: Archív Gemersko-malohontského múzea v Rimavskej Sobote.

⁶ Oprávnenosť tejto úvahy sa začala potvrdzovať už pri finalizácii príspevku. Za informácie o nepublikovaných nálezoč fajok z rímskeho tábora v Iži, poloha Leányvár (okr. Komárno), ďakujeme PhDr. J. Rajtárovi, CSc. z Archeologického ústavu SAV v Nitre.

Tab. I. Súbor keramických fajok. 1 – Cinobaňa, poloha Jarčanisko; 2 – Hostová, Intravilán; 3 – Kolíňany, poloha Konopnice; 4 – Cinobaňa, poloha Markova pustatina; 5 – Cinobaňa, poloha Strieborná; 6, 7 – Lovinobaňa, poloha Za jarkom. Kresba Z. Nagyová.

Tab. II. Súbor keramických fajok. 1–3 – Cinobaňa, poloha Markova pustatina; 4, 5 – Cinobaňa, poloha Jarčanisko; 6, 7 – Cinobaňa, poloha Strieborná; 8, 9 – Hosťová, Intravilán; 10, 11 – Kolíňany, poloha Konopnice; 12 – Lovinobaňa, poloha Za jarkom. Foto V. Mitáš.

LITERATÚRA

- Bednár/Ruttkay* 1991
Beňušková a kol. 2005
Bielich/Čurný 2009
Botoš 2011
Čurný et al. 2013
Čurný/Šimčík/Bielich 2013
Dano/Mihálová 2011
Fehér 1997
Furmánek 1983
Furmánek/Marková 1994
Furmánek/Mitáš 2011
Furmánek/Mitáš 2014
Furmánek/Mitáš/Pavelková 2010
Glocko 2007
Gruia 2013
Haider/Orgona/Ridovics 2000
Harman/Šteffek 2008
Holčík 1984
Huszár 1979
Kubinyi 1866
Mitáš 2002a
Mitáš 2002b
Mitáš 2003
Mitáš 2011
Mitáš 2013
Mitáš/Furmánek v tlači
Ruttkay et al. 2013
Veliačik/Romsauer 1994
Vyšohlíd 2008
Vyšohlíd 2009
Žilák 1983
Žilák 1987
- P. Bednár/M. Ruttkay: Prieskum povodia potoka Bocegaj. AVANS 1989, 1991, 26–28.
 Z. Beňušková a kol.: Tradičná kultúra regiónov Slovenska. Prehľad charakteristických znakov. Bratislava 2005.
 M. Bielich/M. Čurný: Pipe finds from Nitra and Nitra pipe production. In: J. Žegklitz (Ed.): Studies in Post-medieval Archaeology 3. Prague 2009, 337–362.
 A. Botoš: Rymoa Zumbota. Rimavská Sobota v stredoveku a v novoveku. Katalóg k výstave. 7. decembra 2011–28. februára 2012. Rimavská Sobota 2011.
 M. Čurný/V. Mitáš/P. Šimčík/M. Žáčik: Nálezy keramických fajok z archeologických výskumov a prospekcií na Slovensku II. Štud. Zvesti AÚ SAV 54, 2013, 189–209.
 M. Čurný/P. Šimčík/M. Bielich: Nálezy keramických fajok z archeologických výskumov a prospekcií na Slovensku I. Štud. Zvesti AÚ SAV 53, 2013, 85–101.
 J. Dano/N. Mihálová: História výroby fajok a archeologické nálezy fajok na Slovensku. Zborník príspevkov z I. medzinárodnej konferencie, konanej v dňoch 29. a 30. 9. 2011 v Tekovskom múzeu v Leviciach. Levice 2011.
 S. Fehér: Nyitrageszte monográfia. Nové Zámky 1997.
 V. Furmánek: Hradiská pilinskej a kyjatickej kultúry na Slovensku. Arch. Rozhledy 35, 1983, 24–32.
 V. Furmánek/K. Marková: Revízny výskum mohyly z doby železnej vo Včelíniciach. Slov. Arch. 42, 1994, 369–397.
 V. Furmánek/V. Mitáš: Prieskum hradiska Strieborná. AVANS 2008, 2011, 96, 97.
 V. Furmánek/V. Mitáš: Pohřebiště lidu popelnicových polí předmětem zájmu Keltů. Co dělali Keltové v Cinobani? Stud. Arch. Brun. 19, 2014, 93–104.
 V. Furmánek/V. Mitáš/J. Pavelková: The burial ground of the Kyjatice culture in Cinobaňa (Slovakia). In: Sz. Guba/T. Károly (Ed.): „Régről kell kezdenünk...” Studia Archaeologica in honorem Pauli Patay. Szécsény 2010, 125–136.
 F. Glocko: Fajky a fajčiarske pomôcky zo zbierok Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici. Banská Bystrica 2007.
 A.-M. Gruia: The Gift of Vice. Pipes and the Habit of Smoking in Early Modern Transylvania. Cluj-Napoca 2013.
 E. Haider/A. Orgona/A. Ridovics: The history of the Hungarian pipemaker's craft. Hungarian history through the pipemaker's art. Keszthely – Debrecen – Budapest 2000.
 M. Harman/J. Šteffek: Fajka velebená, fajka zatracovaná. Tlmače 2008.
 Š. Holčík: Fajky. Bratislava 1984.
 L. Huszár: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute. München – Budapest 1979.
 F. Kubinyi: Új régészeti lelhelyek, közli idősb. Arch. Közl. 6, 1866, 188–191.
 V. Mitáš: Nové nálezy z Koliňan. AVANS 2001, 2002, 135.
 V. Mitáš: Nálezy z Hostovej. AVANS 2001, 2002, 136.
 V. Mitáš: Nové nálezy z Hostovej. AVANS 2002, 2003, 99.
 V. Mitáš: Praveké, stredoveké a novoveké nálezy z Lovinobane. AVANS 2008, 2011, 194.
 V. Mitáš: Ďalšie nálezy z Lovinobane. AVANS 2009, 2013, 173–175.
 V. Mitáš/V. Furmánek: Výskum pohrebiska v Cinobani. AVANS 2013, v tlači.
 M. Ruttkay/H. Baliová/P. Bednár/M. Bielich/A. Bistáková/J. Ďuriš/M. Gabulová/J. Haruštiak/M. Jakubčinová/R. Malček/V. Mitáš/M. Vojteček: Záchranne archeologické výskumy na trase výstavby rýchlostnej cesty R1 v úseku Nitra–Selenec–Beladice. AVANS 2009, 2013, 209–229.
 L. Veliačik/P. Romsauer: Vývoj a vzťah osídlenia lužických a stredodunajských popelnicových polí na západnom Slovensku. I – Katalóg. Nitra 1994.
 M. Vyšohlíd: Svět keramických dýmek. Nálezy z náměstí Republiky v Praze. Čas. Spol. Přátel Starožitností 116, 2008, 43–49.
 Martin Vyšohlíd: Keramické dýmky v archeologických nálezech a jejich vypovídací možnosti. Arch. Střední Čechy 13, 2009, 965–1000.
 J. Žilák: Z baníckej minulosti Lovinobane od konca 16. do 18. storočia. Zbor. Ban. Múz. (Ban. Štiavnica) 11, 1983, 131–141.
 J. Žilák: Banícka minulost Cinobane a jej okolia do konca 18. storočia. Zbor. Ban. Múz. (Ban. Štiavnica) 13, 1987, 143–154.

Ceramic Pipes from several archaeological Sites in Slovakia

Vladimír Mitáš

Summary

Author of the contribution draws the attention to yet unpublished ceramic pipes from several, in some cases in the processional literature already known, archaeological sites in Slovakia. These, in fragments preserved items from two communes in the south of western Slovakia (Hosťová, county Nitra; Kolíňany, county Nitra) and from another two in the south of middle Slovakia (Cinobaňa, county Poltár; Lovinobaňa, county Lučenec), they were not collected systematically, but randomly during various occasions (field archaeological excavation, amateur collections, author's leisure time activities). Analysed finds, considering their parallels in Slovakia, respectively in a broader area of former Hungarian Kingdom, generally belong to common types of stub-stemmed pipes. In the proposed set are pipes from the time interval since the turn of 17th and 18th until the 2nd half of the 19th century. Typological and chronological differences between them are mentioned. Significant is the environment of find of two ceramic pipes from the analysed set, that is a cremation burial ground (location Jarčanisko) and a hillfort (location Strieborná) from the period of Urnfield cultures in rural area of Cinobaňa. Author of the article assumes, that a find of the pipe can indicate some activities from the Modern Age, for example exploitation of resources (e.g. stone), pastoralism, search for "Hungarian" antiques, tourism associated with discovering the monuments and natural sights, on archaeological site from the prehistory or early history. In this context an important find of the ceramic pipe is pointed out, a find obtained during the revision excavation of a mound from the Iron Age in Včelince (county Rimavská Sobota), partially researched by L. Hübösy already at the beginning of the 20th century and before, according to a local tradition, it was „excavated“ even by Turks (*Furmánek/Marková 1994*, 370, 371). Release of a smaller set, at first glance seemingly „insignificant“ fragments of ceramic pipes, is considered as an impulse for accessing another unpublished artefacts of this type from archaeological excavations on Slovakia, which focus represented the Modern Age, but as well to contemplate about this remarkable part of material culture of the Modern Ages.

Fig. 1. Location of pipe finds. 1–3 – Cinobaňa (county Poltár), 6 – Lovinobaňa (county Lučenec). Source: Google earth. Numbering of sites is identical with their order in table 1.

Fig. 2. Location of pipe finds. 4 – Hosťová (county Nitra), 5 – Kolíňany (county Nitra). Source: Google earth. Numbering of sites is identical with their order in table 1.

Fig. 3. Places of pipe finds. 1 – Cinobaňa, location Jarčanisko; 2 – Cinobaňa, location Strieborná; 3 – Cinobaňa, location Markova pustatina; 4 – Hosťová, urban area. Photo V. Mitáš.

Fig. 4. Cinobaňa. The find and location of the Modern Age coin in the area of cremation burial ground. Photo V. Mitáš.

Fig. 5. Včelince, location Halomszer. Ceramic pipe from the revision excavation of the prehistoric mound (according to *Furmánek/Marková 1994*).

Fig. 6. Včelince, location Halomszer. Authentic snapshot of the trench from the year 1908 (Archive Gemer-malohont Museum in Rimavská Sobota).

Fig. 7. Details of pipes. 1, 2 – Cinobaňa, location Strieborná; 3 – Cinobaňa, location Jarčanisko; 4 – Hosťová, urban area. Photo J. Mihályiová and V. Mitáš.

Tab. 1. Description of pipe finds (Legend In: *Čurný/Šimčík/Bielich 2013*, 90, 91; *Čurný et al. 2013*, 191). Numbering of finds is identical with the number of sites of the fig. 1; 2.

Pl. I. Set of ceramic pipes. 1 – Cinobaňa, location Jarčanisko; 2 – Hosťová, urban area; 3 – Kolíňany, location Konopnice; 4 – Cinobaňa, location Markova pustatina; 5 – Cinobaňa, location Strieborná; 6 – Lovinobaňa, location Za jarkom. Drawing Z. Nagyová.

Pl. II. Set of ceramic pipes. 1–3 – Cinobaňa, location Markova pustatina; 4, 5 – Cinobaňa, location Jarčanisko; 6, 7 – Cinobaňa, location Strieborná; 8, 9 – Hosťová, urban area; 10, 11 – Kolíňany, location Konopnice; 12 – Lovinobaňa, location Za jarkom. Photo V. Mitáš.

Translated by Mgr. Martina Zaujecová

KERAMICKÁ FAJKA Z HRADISKA VALY V BOJNEJ¹

Miriam Jakubčinová

Kľúčové slová: Slovensko, novovek, včasnostredoveké hradisko Bojná, poloha Valy, keramická fajka

Key words: Slovakia, Modern Age, Early Middle Ages hillfort Bojná, location Valy, ceramic pipe

Ceramic Pipe from Hillfort Valy in Bojná

The article is dedicated to a solitary find of the ceramic pipe from hillfort Bojná I, which was discovered during a systematic archaeological excavation. Find of the ceramic pipe suggests the interest in the Early Middle Ages hillfort even during the period of the Modern Age.

Hradisko Bojná I-Valy sa nachádza v juhovýchodnej časti pohoria Považský Inovec, ktoré oddeľuje Považie od Ponitria. Pohorím prechádzalo v staršom období niekoľko komunikácií, ktoré spájali tieto dve oblasti (Pieta/Ruttikay 2007, 37).

Keramická fajka² (obr. 1) sa na hradisku v Bojne našla v jeho centrálnej časti počas archeologického výskumu v roku 2011, na mieste pracovne označenom ako plocha 7. Bola objavená vo vrchnej vrstve sondy XVIII (obr. 2: 2). Fajka sa našla vo fragmentoch, pričom časť hlavičky sa nezachovala.

OPIS NÁLEZU

Ide o dvojdielnu fajku okrovej farby (tabela 1). Krčok je ukončený prstencovitým zosilnením, tzv. manžetou. Tá je ozdobená hustým plytkým ryhovaním. Tvoria ho zošíkmené, rovnobežné, krátke ryhy, prerušené vo vrchnej časti oproti hlavičke fajky. Krčok má pod manžetou dve vodorovné ryté línie, ktoré prebiehajú po jeho celom obvode. Hlavička má valcovitý tvar s guľovito rozšírenou podstavou, ktorá je ukončená plasticky vyhnutým profilovaním. Ozdobená je rytou výzdobou v kombinácii s okrúhlymi jamkami, fragmentárne zachovanou. Podstavu hlavičky zdobia pravidelne rozmiestnené hlbšie podlhovasté ryhy mandľovitého tvaru. Pod profilovaným ukončením hlavičky sa nachádzajú tri vodorovné ryté línie, ktoré sa kvôli poškodeniu nezachovali celé a zrejme prebiehali po celom jeho obvode.

VYHODNOTENIE

Tento typ dvojdielných keramických fajok bol rozšírený predovšetkým v 18. stor. (Čurný/Šimčík/Bielich 2013, 96), hoci s ich výrobou sa začalo už na konci 17. stor. Rozšírenie zrejme súviselo s pohybom vojsk počas vojenských konfliktov s Osmanskou ríšou (Čurný/Šimčík/Bielich 2013, 96). Tvarovo podobné fajky bez kolkov výrobcov môžeme nájsť na rôznych miestach dnešného Slovenska, napr. v Košiciach (Čurný/

¹ Príspevok vznikol v rámci grantového projektu 2/0189/12 a 2/0121/15 agentúry VEGA.

² Za možnosť publikovať nález z Bojne ďakujem PhDr. K. Pietovi, DrSc. a za konzultácie ohľadom keramickej fajky ďakujem PhDr. V. Mitášovi, PhD.

Obr. 1. Keramická fajka z hradiska Bojná I-Valy. Kresba N. Vaššová, foto M. Jakubčinová.

Obr. 2. Miesto nálezu fajky. 1 – hradisko Bojná (autori mapy: Ing. Elena Blažová a Martin Bartík); 2 – pohľad na sondu XVIII. Foto K. Pieta.

Tabela 1. Deskripcia fajky z Bojne (vysvetlivky podľa Čurný/Šimčík/Bielich 2013, 90, 91).

1	2	2a	3	4	5				6				7	8	9	10	11			12			13	14	15
					5a	5b	5c	5d	6a	6b	6c	6d					11A	11B	11C	12a	12b	12c			
1	Bojná	Valy	1	2	61	30	20	3	42	22	12	6	7a	8b	9b	–	11b	–	–	–	–	–	–	obr. 1	pr. č. 173/11

Šimčík/Bielich 2013, obr. 1: 7), v Nitre-Mostnej ul. (Bielich/Čurný 2009, obr. 4: g) alebo v Rimavskej Sobote (Botoš 2011, obr. na s. 10). Rytú výzdobu na fajke z Rimavskej Soboty, podobne ako na fajke z Bojne, dopĺňajú okrúhle jamky (Botoš 2011, obr. na s. 10). Rozvoj výroby fajok, ale aj obchodu s tabakom bol pre oblasť terajšieho okresu Topoľčany príznačný už od konca 16. stor. (Čurný et al. 2013, 196). Fajky vyrábali hrnčiari, ktorí sú doložení v súpisoch remeselníkov z viacerých okolitých dedín, ako aj priamo z Bojne. Avšak až na konci 18. stor. sú z okresu Topoľčian známi traja obchodníci s tabakom (Čurný et al. 2013, 196; Greždová 1997, 156). Fajčenie sa stávalo aj napriek jeho zákazom veľmi obľúbeným a záľubu vo fajčení dokladá i smutná správa o tragédii zo 14. mája 1797, keď sa pivovarník S. Marko z pivovaru v Bojne utopil v cisterne pri čistení fajky (Čurný et al. 2013, 197; Krajčík/Lukačka 1990, 47).

Hradisko Valy v Bojne bolo vo svojom okolí určite známe a hoci najväčší rozmach zažilo v 9. stor., je nepochybné, že sa oň sporadicky zaujímali aj v iných obdobiach. Súviselo to zrejme so starými cestami spájajúcimi Považie a Ponitrie, príp. aj s polohou Trhovisko, ktorá leží západne od lokality, kde sa vraj ešte v období vlády kráľa Žigmunda konali trhy (Pieta/Ruttkey 2007, 25). A hoci nevieme, či miestni obyvatelia poznali minulosť hradiska, je zrejme, že mohutné valy prebúdžali zvedavosť u ľudí z blízkeho, ale aj vzdialenejšieho okolia. Záujem o lokalitu dokladá nález keramickej fajky, ako aj mince z rokov 1807 a 1862 nájdené v jej areáli³, či dve ostrohy z obdobia vrcholného stredoveku. Hradisko pútať aj pozornosť bádateľov, o čom svedčia práce dvoch maďarských historikov (Kőnyőki 1905; Némethy 1912). J. Kőnyőki (1905) písal o lokalite ako o pozostatkoch stredovekého hradu. Na základe jeho informácií sa L. Némethy (1912, 263) podujal nájsť domnelý stredoveký hrad na vrchu Valy. O hrade sa od miestnych obyvateľov síce nič nedozvedel, ale navštívil aspoň spomínaný vrch a ako prvý hradisko podrobnejšie opísal. Záujem o hradisko počas minulého storočia určite neklesal, aj keď väčšej publicity sa mu dostalo až vďaka systematickému archeologickému výskumu, ktorý sa realizuje od roku 2007 až doteraz.

LITERATÚRA

Bielich/Čurný 2009

M. Bielich/M. Čurný: Pipe finds from Nitra and Nitra pipe production. (Nálezy fajok z Nitry a nitrianska fajkárská produkcia). Studies in Post-Medieval archaeology 3. Praha 2009, 337–362.

Botoš 2011

A. Botoš: Rymoa Zumbota. Rimavská Sobota v stredoveku a novoveku. Katalóg k výstave. 7. decembra 2011 – 28. februára 2012. Rimavská Sobota 2011.

Čurný/Šimčík/Bielich 2013

M. Čurný/P. Šimčík/M. Bielich: Nálezy keramických fajok z archeologických výskumov a prospekcií na Slovensku. I. Štud. Zvesti AÚ SAV 53, 2013, 85–101.

Čurný et al. 2013

M. Čurný/V. Mitáš/P. Šimčík/M. Žáčik: Nálezy keramických fajok z archeologických výskumov a prospekcií na Slovensku. II. Štud. Zvesti AÚ SAV 53, 2013, 189–209.

Greždová 1997

H. Greždová: Topoľčany po satumarskom mieri. In: E. Wiedermann (Ed.): Topoľčany vo vrstvách vekov. Dejiny mesta do polovice 20. storočia. Bratislava 1997, 153–167.

Kőnyőki 1905

J. Kőnyőki: A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra. Budapest 1905.

Krajčík/Lukačka 1990

J. Krajčík/J. Lukačka: Bojná. Topoľčany 1990.

Némethy 1912

L. Némethy: A nyitra – bajnai elpusztult várról. Arch. Ért. 32, 1912, 263–265.

Pieta/Ruttkey 2007

K. Pieta/A. Ruttkey: Bojná – mocenské a christianizačné centrum Nitrianskeho kniežatstva. Bojná – neues Macht- und Christianisierungszentrum des Fürstentums von Nitra. In: K. Pieta/A. Ruttkey/M. Ruttkey (Ed.): Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva. Nitra 2007, 21–70.

³ Za určenie mincí ďakujem PhDr. J. Hunkovi, CSc.

Ceramic Pipe from Hillfort Valy in Bojná

MIRIAM JAKUBČINOVÁ

Summary

From the systematic archaeological excavation of the hillfort Bojná I-Valy originates a solitary find of the ceramic pipe (Fig. 1). It is a specimen of the two-piece pipe without the stamp of its producer from the 18th century. Morphologically similar pipes can be found also on other sites, for e. g. in Košice (Čurný/Šimčík/Bielich 2013, fig. 1: 7), in Nitra-Mostná street. (Bielich/Čurný 2009, fig. 4: g) or in Rimavská Sobota (Botoš 2011, fig. at the page no. 10). Hillfort was in its close surrounding definitely well known and it is apparent, that the massive ramparts were awakening the curiosity in people from close or more distant areas. Ceramic pipe could belong to a local inhabitant, who maybe lost it on his walk through forest, or to a collector of antiques or long time ago forgotten places. And even though its greatest expansion in the 9th century, this find suggests, that there have been a sporadic interest in it even in other periods.

Fig. 1. Ceramic pipe from the hillfort Bojná I-Valy. Illustration N. Vaššová, Photo M. Jakubčinová.

Fig. 2. Place of pipe find. 1 – hillfort Bojná I (authors of the map: Ing. Elena Blažová and Martin Bartík); 2 – view on probe XVIII. Photo K. Pieta.

Tab. 1. Description of the pipe from Bojná (notes after Čurný/Šimčík/Bielich 2013, 90, 91).

Translated by Mgr. Martina Zaujecová

Mgr. Miriam Jakubčinová
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
nraumjak@savba.sk

SKRATKY ČASOPISOV A PERIODÍK

Skratky časopisov, periodík a edícií sú uvádzané podľa pravidiel skracovania v slovenskom jazyku a v zmysle Pokynov na úpravu rukopisov (Archeologický ústav SAV. Nitra 1999), resp. podľa Abkürzungsverzeichnis für Zeitschriften. Ausgabe 1993 (Ber. RGK 73, 1992, 477–540).

- Acta Envir. Univ. Comenianae (Bratislava) = Acta Environmentalica Universitatis Comenianae. Bratislava. Vedecký recenzovaný časopis. Bratislava
- Acta Milit. Mediaev. = Acta Militaria Mediaevalia. Sanok
- Am. Journal Phys. Anthr. = American Journal of Physical Anthropology (Wiley)
- Antiquity = Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology. Cambridge, England
- Archiv Anthr. = Archiv für Anthropologie. Braunschweig
- Arch. Ért. = Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tudományos folyóirata. Budapest
- Arch. Hist. = Archaeologia Historica. Brno
- Arch. Közl. = Archaeologiai Közlemények. A hazai műemlékek ismeretének előmozdítására. Budapest
- Arch. Polski = Archeologia Polski. Warszawa – Wrocław
- Arch. Rozhledy = Archeologické rozhledy. Praha
- Arch. Střední Čechy = Archeologie ve středních Čechách. Praha
- AVANS = AVANS. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku. Nitra
- BioScience = BioScience. Časopis amerického inštitútu pre biologické vedy. Virgínia. <http://bioscience.oxfordjournals.org/>
- Bratislava. Spisy MM = Bratislava. Spisy Mestského múzea v Bratislave. Bratislava
- Budapest Régiségei = Budapest Régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve. Budapest
- Čas. Spol. Přátel Starožitností = Časopis Společnosti přátel starožitností. Ústřední orgán historické vlastivědy české. Praha
- Denarius = Denarius. Numizmatický časopis. Bratislava
- Egri Múz. Évk. = Az Egri Múzeum Évkönyve. Eger
- Folia Num. = Folia Numismatica. Časopis Moravského zemského muzea v Brně. Brno
- FUMA = Forum Urbes Medii Aevi. Brno
- Gemer-Malohont = Zborník Gemersko-malohontského múzea v Rimavskej Sobote. Rimavská Sobota
- Geografia = Geografia. Časopis pre základné, stredné a vysoké školy. Bratislava
- Geografie = Zborník českej geografickej spoločnosti. Praha
- Geograf. Čas. = Geografický časopis. Časopis Geografického ústavu Slovenskej akadémie vied. Bratislava
- Geograf. Štúd. = Geografické štúdie. Časopis fakulty Prírodných vied Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre. Nitra
- Historica = Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Historica. Bratislava
- Hist. Carpatica = Historica Carpatica. Zborník Východoslovenského múzea v Košiciach. Košice
- Homo = Homo. Internationale Zeitschrift für die vergleichende Forschung am Menschen. Stuttgart
- Human Evolut. = Human Evolution. Netherlands
- Journal Forens. Scien. = Journal of Forensic Sciences. American Academy of Forensic Sciences (Wiley)
- Journal Human Evolut. = Journal of Human Evolution. Netherlands
- Konštantínove Listy = Konštantínove listy. Nitra
- Mitt. Anthr. Ges. Wien = Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Wien
- Musaica = Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Musaica. Bratislava
- Numizmatika (Bratislava) = Numizmatika. Časopis Slovenskej numizmatickej spoločnosti. Bratislava
- Num. Sbor. = Numizmatický sborník. Praha
- Pakistan Journal Biolog. Scien. = Pakistan Journal of Biological Sciences. Pakistan
- Pam. a Prír. = Pamiatky a príroda. Metodicko-odborný a informačný časopis. Bratislava
- Period. Polytech. Archit. = Periodica Polytechnica Architecture. University of Technology and Economics. Budapest

Przegląd Antr. = Przegląd Antropologiczny. Poznań

Přehled Výzkumů = Přehled Výzkumů Archeologického ústavu ČSAV v Brně. Brno

Rad Vojvođanskih Muz. = Rad vojvođanskih muzeja. Novi Sad

Ročenka Bratislava = Ročenka Bratislava. Bratislava

Sbor. MSS = Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti. Martin

Scripta Medica = Scripta Medica Facultatis Medicae Universitatis Brunensis Masarykianae. Masarykova univerzita Brno

Slov. Arch. = Slovenská archeológia. Časopis Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied v Nitre. Nitra

Slov. Num. = Slovenská numizmatika. Nitra

Staletá Praha = Staletá Praha. Sborník Pražského Střediska SPPOP. Praha

Stud. Arch. Brun. = Studia archaeologica Brunensia. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Brno

Stud. Hist. Nitriensia = Studia Historica Nitriensia. Nitra

Stud. Post-Medieval Arch. = Studies in Post-Medieval Archaeology. Praha

Štud. Zvesti AÚ SAV = Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied. Nitra

Vesmír = Vesmír. Obrázkový časopis pro šíření věd přírodných. Praha

Vlast. Zbor. Považia = Vlastivedný zborník Považia. Martin

Vsl. Pravek = Východoslovenský pravek. Nitra – Košice

Zbor. Ban. Múz. (Ban. Štiavnica) = Zborník Banského múzea. Martin

Zbor. Kysuc. Múz. = Zborník Kysuckého múzea. Čadca

Zbor. SNM. Arch. = Zborník Slovenského národného múzea. Archeológia. Bratislava

Zbor. SNM. Hist. = Zborník Slovenského národného múzea. História. Bratislava